

Dr. Azem Kožar
Dr. Ivan Balta

POMOĆNE HISTORIJSKE ZNANOSTI
I
ARHIVISTIKA

Dr. Azem Kožar – Dr. Ivan Balta

**POMOĆNE HISTORIJSKE ZNANOSTI
I ARHIVISTIKA**

Recenzenti

PROF. DR. ŠERBO RASTODER
DR. MIROSLAV NOVAK

Lektor

MR. AMIRA HADŽAGIĆ

Korektori

NERMANA HODŽIĆ
EŠEFA BEGOVIĆ

Urednici

DR. AZEM KOŽAR
MR. IZET ŠABOTIĆ

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.2+930.25

KOŽAR, Azem

Pomoćne historijske znanosti i arhivistika /
Azem Kožar, Ivan Balta. – Tuzla: Arhiv
kantona; Društvo historičara, 2004. – 253 str. :
ilustr. ; 24 cm

Bibliografija: str. 245-253

ISBN 9958-9619-2-X (Arhiv Tuzlanskog kantona)
1. Balta, Ivan
COBISS.BH-ID 13886214

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, broj
04-15-5672/04 od 31.12.2004. godine, knjiga "Pomoćne historijske znanosti i
Arhivistika", autora Azema Kožara i Ivana Balte, oslobođena je plaćanja poreza
na promet proizvoda.

SADRŽAJ

	str.
Predgovor	5
Foreword	6
DIO I	
POMOĆNE HISTORIJSKE ZNANOSTI	
1.1. Paleografija	9
1.1.1. O paleografiji	11
1.1.2. O pismu	18
1.1.3. O materijalu i sredstvima za pisanje	24
1.1.4. Grčka paleografija	26
1.1.5. Latinska paleografija	35
1.1.6. Slovenska paleografija	44
Literatura	46
Prilozi	61
1.2. Diplomatika	75
Literatura	76
Prilozi	79
1.3. Hronologija	86
Literatura	87
Prilozi	88
1.4. Sfragistika	91
Literatura	92
Prilozi	93
1.5. Heraldika	106
Literatura	107
Prilozi	110
1.6. Ostale pomoćne historijske znanosti	110
1.6.1. Filigranologija	112
1.6.2. Epigrafika	115
1.6.3. Genealogija	118
1.6.4. Metrologija	120
1.6.5. Numizmatika	122
1.6.6. Onomastika	124
1.6.7. Historijska geografija	129
Literatura	131
Prilozi	
DIO II	
ARHIVISTIKA	
I UVOD	
1.1. Pojam i zadaci Arhivistike	135
1.2. Arhivistika u svijetu	141

1.3.	Arhivistika u Bosni i Hercegovini.....	151
1.4.	Arhivska terminologija	159
	II ARHIVSKA GRAĐA	
2. 1.	Pojam i značaj	164
2. 2.	Vrste građe	165
2. 3.	Arhivski fond i arhivska zbirka	167
2. 4.	Vrednovanje	169
2. 5.	Arhivska građa u nastajanju.....	172
2. 5. 1.	Kancelarijsko (uredsko) poslovanje.....	172
2. 5. 2.	Arhivsko poslovanje.....	174
2. 5. 3.	Odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala.....	175
2. 5. 4.	Predaja arhivske građe nadležnome arhivu	179
2. 5. 5.	Elektronsko poslovanje	180
2. 6.	Arhivska građa u arhivu.....	184
2. 6. 1.	Prijem i smještaj građe u arhiv.....	184
2. 6. 2.	Sređivanje arhivske građe.....	186
2. 6. 3.	Obrada (popisivanje) sredene arhivske građe.....	192
2. 6. 4.	Korišćenje arhivske građe.....	194
2. 7.	Zaštita i čuvanje arhivske građe	195
2. 7. 1.	Zaštita registraturne građe.....	195
2. 7. 2.	Zaštita i čuvanje arhivske građe u arhivu.....	196
	III ARHIVI	
3. 1.	Pojam i uloga.....	200
3. 2.	Vrste i zadaci.....	200
3. 3.	Arhivska zgrada.....	202
3. 4.	Naučna djelatnost.....	204
3. 4. 1.	Naučno-obavještajna sredstva o građi.....	205
3. 4. 2.	Objavljivanje arhivske građe.....	207
3. 5.	Kulturno-obrazovna djelatnost.....	210
3. 6.	Arhivsko osoblje.....	216
3. 7.	Arhivska biblioteka.....	219
3. 8.	Arhivi i informacione tehnologije.....	221
3. 9.	Standardi i normativi.....	224
3.10.	Arhivske asocijacije.....	227
3.11.	Arhivske publikacije.....	232
	IV ARHIVSKI PROPISI	
4. 1.	Opće napomene.....	235
4. 2.	Međunarodni propisi.....	235
4. 3.	Nacionalni arhivski i drugi propisi.....	238
	LITERATURA.....	243

PREDGOVOR

Knjiga Pomoćne historijske znanosti i Arhivistika nastala je kao rezultat napora njenih autora da u što većoj mjeri optimaliziraju spoznaje o veoma heterogenoj strukturi pomoćnih historijskih znanosti u skladu sa zahtjevima aktualnih visokoškolskih nastavnih programa. Ona također predstavlja pokušaj da se na popularan način široj javnosti predstave najznačajniji sadržaji iz ove oblasti, kao temeljna i nezaobilazna znanja za cjelokupnu oblast društvenih znanosti.

Sva ta materija podijeljena je u dva dijela: prvi – koji obuhvata sve ono što se naziva klasičnim pomoćnim historijskim znanostima (autori: A. Kožar i I. Balta), i drugi – koji je posvećen samo Arhivistici kao zasebnoj znanstvenoj disciplini (autor: A. Kožar).

U prvom dijelu rada je nešto detaljnije obrađena paleografija, posebno historijski razvoj pisma, te diplomatika, hronologija, sfragistika i heraldika, dok su u okviru naslova "Ostale pomoćne historijske znanosti" dati sadržaji o filigranologiji, epigrafici, genealogiji, metrologiji, numizmatici, onomastici i historijskoj geografiji.

U drugom dijelu je po prvi put u ovoj formi obrađena Arhivistika kao fundamentalna znanost za historijska istraživanja iz perioda novog vijeka i savremenog doba. Ako se izuzme knjiga Stjepana Antoljaka (Pomoćne historijske nauke, Kraljevo 1971), u kojoj je također posvećena određena pažnja Arhivistici, a što je, s obzirom na relativno brz razvoj ove znanosti, postalo u mnogo čemu prevaziđeno, ovo je jedinstven pokušaj da se ukaže na značaj Arhivistike za historijska istraživanja u naznačenim historijskim periodima.

U Tuzli, 2004.

Autori

FOREWORD

The book "Complementary Historical Studies and Archival Studies" is a result of an effort of its authors to improve general knowledge on a variety of complementary historical studies in order to meet the needs of higher education institutions curricula. It is also an attempt to show to the public the most important facts in this area and the basic and inevitable facts for the entire field of social sciences in a popular way.

All these materials are divided in two parts: first – including all disciplines which are called classical complementary historical studies (authors: A. Kožar, and I. Balta), and the second – dealing only with archival studies as a complementary historical science (author: A. Kožar).

The first part of the paper is a detailed survey of paleography, diplomacy, chronology, sphragistics and heraldry whereas the part titled "Other Complementary Historical Studies" deals with philigranology, epigraphics, genealogy, numismatics, onomastics, metrology and historical geography.

The second parts represents for the first time in this form archival studies as a crucial science for historical research of the period of new era and modern times. with the exception of the book by Stjepan Antoljak (Complementary Historical Studies, Kraljevo, 1971), which gives special attention to archival studies, and which is considering the fast development of this science outdated in many respects, this is a unique attempt to show the importance of this science for historical research of the above mentioned historical periods.

In Tuzla, 2004.

Authors

DIO I

POMOĆNE
HISTORIJSKE
ZNANOSTI

1. PALEOGRAFIJA

1.1. O paleografiji

Paleografija je pomoćna historijska znanost koja se bavi proučavanjem porijekla, razvoja i širenja starih pisama. Raspoznaje ih po veličini, po rasprostranjenosti, po svrsi upotrebe i po načinu pisanja.

Riječ *paleografija* je grčkoga porijekla: *paleo* – stari, drevni i *grafo* – pišem. Paleografija proučava sva stara pisma, bez obzira na kojoj vrsti materijala su ona pisana. Ona prije svega proučava rukopisne knjige, dok se dokumentima više bavi diplomatika, natpisima na tvrdom materijalu epigrafika, natpisima na pečatima sfragistika, a na novcu numizmatika, itd. Tijesno je povezana sa znanostima o jeziku, o ekonomiji, o pravu i dr.

Paleografija pomaže historiji u realiziranju svoga metodološkoga zadatka sa dva aspekta: praktičnoga i znanstvenoga.

Praktični aspekt sastoji se u omogućavanju tačnoga čitanja rukopisa kao historijskoga izvora, a znanstveni u određivanju starosti, vrste i mjesta postanka pisma svakoga konkretnog rukopisa. Tako se kod određivanja mjesta i vremena nastanka rukopisa istražuju i objašnjavaju karakteristike pisma i pravopisa (jezika i stila) i iste kompariraju sa poznatim i paleografski objašnjenim primjerima. Prvo se određuje mjesto, što je u pravilu nešto lakši dio posla, a potom i vrijeme nastanka rukopisa. Osim toga, proučava se: koliko je pisaca (skriptora) sudjelovalo u njegovome stvaranju, njegovo porijeklo, ornamenti, iluminacije, ilustracije, minijature, inicijali, skraćenice, ligature idr. U svemu tome paleografija se koristi dometima drugih znanosti: filologije, historije književnosti, historije umjetnosti, hronologije i dr. Odgovarajući na ova i brojna druga pitanja, koja kritika izvora postavlja pred egzaktnu historijsku znanost, paleografija historičarima pomaže da prodru u kulturna i druga zbivanja sredine u kojoj je određeni razvoj nastajao jer je ona nezaobilazan segment opće i kulturne historije.

Paleografija ima više vrsta, tj. onoliko koliko ima i vrsta pisama: grčka, latinska, slavenska (glagoljična, ćirilična i bosanična), arapska (osmanska i dr.), jevrejska, kineska i dr.

Na tlu Evrope paleografija je začeta u 17. vijeku kada se u stručnim i naučnim krugovima Francuske i Njemačke počinje voditi polemika oko autentičnosti pojedinih isprava (povelja ili diploma). A pošto je autentičnost isprava nemoguće utvrditi bez poznavanja pisma (i jezika) kojim su pisane, ove polemike su neminovno vodile novim egzaktnim paleografskim istraživanjima. Znanstvenom oblikovanju i produblivanju polemike, koja sa aspekta historigrafije doprinosi unapređenju kritike izvora, doprinijelo je objavljivanje *Acta Sanctorum* od strane flamanskoga isusovca Johanesa Bollandusa 1643. godine.

Ove polemike dobile su znanstvene dimenzije objavljivanjem klasičnoga diplomatskog djela francuskog benediktinca Jean Jacquesa Mabillona (1632-

1707), 1681. godine pod nazivom *De re diplomatica libri sex*. Ovo djelo nastalo je kao odgovor na tvrdnje bolandista (Bolandusovih nastavljača: Danijela Papenbroha, Gottfrida Henschena i drugih), da su mnoge isprave, posebno iz vremena Merovinga i Karolinga, falsifikati. Mabillonovo djelo je iniciralo pojavu prvoga djela iz oblasti paleografije koje je 1708. godine pod nazivom *Paleografija graeca* napisao Bernard Montfaucon (1655-1741). Ipak, presudan doprinos u razvoju paleografije nastao je u Italiji (vijek kasnije). Kada je italijanski književnik i pjesnik Scipion Maffei (1675-1755) koji je, proučavanjem rukopisa iz kaptolske biblioteke u Veroni (1713), došao do novoga stajališta o postojanju jedinstvenoga latinskog pisma koje se u toku svoje geneze pojavljivalo u svoja tri osnovna oblika: majuskula, minuskula i kurziv. Ovo saznanje je postalo osnov za dalja naučna istraživanja.

Ove Mafeieve teze nisu prihvatili Mabillonovi učenici, tako da su se polemike prenijele iz Francuske u Englesku, Španiju, Italiju i naročito u Njemačku u kojoj su pomoćne historijske znanosti, prije svih diplomatika i paleografija, izučavane na više univerziteta: Teni, Haleu, Getingenu, Strasburu i dr. Studij paleografije je preovladao početkom 19. vijeka, tako da 1820. godine počinje da izlazi časopis *Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichtskunde*, a od 1826. zbirka srednjovjekovnih dokumenata pod nazivom *Monumenta Germaniae historica* (MGH) što sve okuplja veliki broj naučnika: A.E Pertz, L. Bethmann, Ph. Jaffé, W. Wattenbach, W. Arndt, P. Ewald, M. Tangl i drugi. Uticaj se prenio na Austriju u kojoj je 1854. godine, na Univerzitetu u Beču, osnovan Institut za paleografiju. Među najpoznatijim paleografima je Theodor Sickel (1821-1908).

Razvoju paleografije u Francuskoj su tokom 19. i 20. vijeka doprinijele četiri pariske znanstvene ustanove, među kojima je najzaslužnija *Ecole des Chartes*: osnovana 1821, a reorganizirana 1846. godine, koja je radila na obrazovanju arhivista kroz višegodišnje kurseve iz pomoćnih historijskih znanosti. Pojavljuju se prvi paleografski udžbenici, a Nacionalna biblioteka u Parizu postaje centar paleografskih istraživanja.

Na području Italije prva škola za paleografiju osnovana je u Firenci 1857. godine (*Scuola di Paleografia e Diplomatika*), koja je bitno doprinijela razvoju paleografije dajući nekoliko izuzetnih paleografa: C. Paolija (1840-1902), L. Schiparellija (1871-1936) i druge. U Italiji su osnovane i druge paleografske škole i instituti. Za jugoslavenske studente paleografije i diplomatike posebno je bila od značaja škola u Vatikanu.

U Engleskoj je značajan paleografski rad I. O. Westwooda (1805-1893), koji je sa H. Bradshamom, bibliotekarom univerzitetske biblioteke u Kembridžu, osnovao paleografsko društvo. Na nekoliko univerziteta (Oxford, Cambridge, London i dr.) osnivaju se paleografski studiji na kojima djeluje plejada poznatih paleografa, među kojima je jedan od najpoznatijih J. A. Lowe, profesor u Oxfordu, koji je, između ostaloga, 1929. godine napisao poznato djelo *Scriptura Beneventana*.

U slavenskim zemljama razvoj paleografije vezan je za razvoj slavistike s kraja 18, a naročito u 19. i 20. vijeku.

Izučavanje starih nauka, a u svrhu obračuna sa crkvom, započinje i u Rusiji krajem 17. i početkom 18. vijeka, da bi kasnije u 19. i 20. vijeku bila stvorena solidna naučna osnova za istraživanje starih spomenika, na čemu se posebno isticao slavista J. J. Sreznjavski. Godine 1922. objavljen je u Lenjingradu udžbenik iz paleografije pod nazivom *Istorija pisma iz srednjeg veka*. I ovdje se javlja plejada novih paleografa i diplomatičara.

Paleografija se izučava i u Češkoj i Poljskoj. U Pragu je 1898. godine G. Fridrih, profesor univerziteta, izdao prvi slavenski udžbenik za latinsku paleografiju, a Poljak St. Krzužanovski, profesor univerziteta u Krakovu, napisao je djelo *Monumenta Paloniae Palaographica*, te Wladislav Semkowich 1951. udžbenik *Paleografija Lacinska*.

U južnoslavenskim zemljama prvi se paleografijom počeo baviti Ivan Lucius (1604-1693). U radu iz vizantologije istakao se Dubrovčanin Ansemo Banduri (1671-1743), benediktanac, učenik Mabillona i Montfaucona. Na Mabillonovo učenje se naslanjao i Weikhard Valvasor (1641-1693), slovenački historičar.

U Zagrebu se i pored više pokušaja, organiziranom izučavaju pomoćnih historijskih znanosti, pristupa tek osnivanjem sveučilišta 1874. godine. Od tada paleografija, diplomatika, hronologija, numizmatika i sigilografija postaju obavezni predmeti na studiju historije. Prvi predavač bio je Tadija Smičiklas (1882-1905). Značajan doprinos unapređenju pomoćnih historijskih znanosti dala je Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu (JAZU), posebno kada se na njenome čelu nalazio Franjo Rački kao prvi hrvatski školovani paleograf.

Pomoćne historijske znanosti uvedene su na svim južnoslavenskim univerzitetima poslije 1918, a naročito nakon 1945. godine, među kojima je istaknuto mjesto dato paleografiji. Na Beogradskome univerzitetu uvedene su pomoćne historijske znanosti 1924. godine, a kasnije i na univerzitetima u Ljubljani, Skoplju, Sarajevu itd. Zasluga je to starije generacije paleografa: I. Kukuljevića, Sakcisonog, F. Račkog, I. Tkalčića, I. Bojničića, V. Klaića, E. Lazsovskog, F. Šišića, F. Kosa, M. Šuflaga i dr. Od druge (mlađe) generacije paleografa ističu se: V. Novak, M. Barada, Gr. Čremošnik, M. Kos, I. Matasović, I. Tadić, A. Zaninović, M. Zajačić, V. Jagić, V. Mošin, P. Đorđić i dr.

1.2. O pismu

Veoma rano su ljudi osjetili potrebu da prenesu ili iza sebe ostave neku poruku. U početku je to rađeno putem zvučnih signala, a kasnije su se sve više koristile različite vrste vizualnih sredstava, koja se vremenom oblikuju u različite vrste pisama. Svako pismo grafička je predstava jezika, tj. sistem znakova koji reproducira govorne elemente. To je bio dug i složen proces koji je trajao hiljadama godina, počev od embrionalnih oblika pa do savremenog alfabeta.

Mnemotehnički znaci, predstavljaju najstariji način "pisanja", koje je mogao razumjeti samo onaj čovjek koji ih je sačinio, te čovjek koji je za njihovo značenje od njega saznao. Radi se o sporazumijevanju pomoću raznih predmeta u ratu (prije

svoga pomoću kamenja), pomoću cvijeća ("govor cvijeća"), o obilježavanju mjesta pojedinih značajnih događaja (podizanje spomenika, sadenje drveća i sl.), tetoviranjem tijela (simboli imaju različita značenja kod pojedinih naroda), pomoću čvorova (kipu pisma – vidi sliku 1.1. na str. 46), pomoću raboša (na štapovima se urezuju zarezi), itd. Ove znakove znanost ne smatra pravim (već embrionalnim) pismom, jer oni ne predstavljaju konvencionalne znakove koji za sve ljude imaju jedno određeno značenje. U stvari, svi takvi načini sporazumijevanja su šifre za koje se rješenje nalazi jedino u glavama onih koji su se njima koristili. Ovim načinom sporazumijevanja koristili su se narodi Australije, Sjeverne Amerike, zapadne Afrike, Kine, Mongolije, jugoistočne Azije, Rusije, Italije, Skandinavije i Engleske.

U paleolitsko doba, živeći u rodovskim zajednicama, ljudi su upućeni na međusobna sporazumijevanja iz potreba svakodnevnoga života. Vremenom su došli do potrebe da se sporazumijevaju posebnim putem, tj. pomoću crteža, a što se dogodilo u razdoblju prije četrdeset i dvadeset pet hiljada godina. Za razliku od prethodnoga embrionalnoga pisma, koje je više ograničeno na pojedinačne i nepovezane slike (zato se naziva statičnim pismom), ovdje se nizom manje-više povezanih slika (piktograma) predstavljaju dijelovi neke jednostavne priče. To je slikovno pismo, koje se na bilo kojem jeziku može izraziti oralno s obzirom da slike ne zamjenjuju (ne znače) specifične glasove, tj. piktogramom se ne može tumačiti jezik. Slikovnim pismima različitoga sadržaja koristili su se mnogi predhistorijski narodi uključujući i narode Egipta, Mezopotanije, Fenikije, Krita, Španije, južne Francuske, Kine, Afrike i Amerike. I danas se njima koriste primitivni stanovnici srednje Afrike, jugoistočne Azije, Sibira i nekih dijelova Amerike.

Kasnije, u višoj fazi razvoja slikovnoga pisma piktogrami, osim predstavljanja stvari koje prikazuju, mogu značiti i druge pojmove sa kojima su one povezane. Npr. krug (kružić) može predstavljati sunce u jednostavnome slikovnom pismu, dok taj isti kružić (kao ideogram, tj. znak) u ideogramskom pismu može značiti: sunce, svjetlo, dan, pa i boga sunca (tj. svjetlosti). Ovdje se slika počinje odvajati od predmeta i postaje simbol, počinje dobijati konkretno značenje. Ideografsko pismo pronađeno je na prostoru sjeverne i srednje Amerike, Afrike i Australije.

U historiji nastanka pisma, posebno kod drevnih stanovnika Mezopotanije, Egipćana, Krićana i Hetita pojavila su se i trajala tri hiljade godina pisma nazvana "prijelaznim", jer su po svome nastanku između ideografskoga i fonetskoga pisma, a nisu ni jedno ni drugo. U njima se koriste ideogrami, naročito u početnoj fazi, a potom se javljaju i fonetski elementi.

Grafički ekvivalent govora, tj. stanje kada svaki element u određenome sistemu pisanja odgovara glasu (ili glasovima) u jeziku koji taj sistem predstavlja, pojavljuje se po prvi put u fonetskom pismu (*fonem* = glas). U njemu je po prvi put u historiji pisma uspostavljena direktna veza između pisanoga govora i jezika. Prvu etapu u razvoju toga pisma čini slogovno, a drugu (konačnu) alfabetsko pismo.

Simboli (znakovi) se kod slogovnoga pisma upotrebljavaju za pojedine riječi (verbalni fonogram) ili za pojedine slogove (silabički fonogram). Iako je

ovo pismo mnogo jednostavniji i tačniji način pisanja od ideograma, ipak teškoće nastaju kada se u jednome slogu pojavljuju dva ili više suglasnika. Npr. jednostavno je slogovno prikazati riječ li-va-da, dok bi riječ "stradanja" trebalo pisati se-te-ra-da-nja, što bi dovelo do upotrebe većega broja simbola.

U alfabetskim pismima svaki glas ima svoj znak (slovo). To je najjednostavniji i najlakši način pisanja u historiji ljudske civilizacije, koji predstavlja najsavršeniju kategoriju pisma. Alfabetsko pismo nastalo je na Bliskom istoku i postalo temelj za brojna pisma kojima su se služili, a i danas se služe, civilizirani narodi.

U osnovi, sva pisma se mogu podijeliti na nealfabetska i alfabetska. Dalja klasifikacija i jednih i drugih zahtijevala bi podrobnija objašnjenja. Umjesto toga ovdje će nealfabetska pisma biti predstavljena kombinacijom tri kriterija: historijskoga, etničkoga i tipovnoga (po tipu pisma), dok će o alfabetskim pismima biti riječi samo u mjeri neophodnoj za objašnjenje nastanka feničkoga, odnosno grčkoga i arapskoga pisma i njegovih derivata.

1.2.1. Nealfabetska pisma

Nealfabetsko pismo nastalo je na području drevnoga Bliskog istoka, Dalekog istoka i Sjeverne Amerike.

Prvo do danas nama poznato pismo, tj. sistem pisanja, je *klinasto pismo* (latinski - *cuneus* = klin i *forma* = oblik). Stvarali su ga Sumerani na tlu Mezopotanije, čijim su južnim dijelom ovladali sredinom 4. milenija pr. n. e. Oko 1500 godina, tj. do sredine 3. milenija pr. n. e. bili su dominantna kulturna skupina Bliskoga istoka. Saznanja o porijeklu i razvoju ovoga pisma zasnivaju se na nalazima iz grada Uruka, otkrivenim u drugoj polovini 20. vijeka. U početnoj fazi ovo pismo je bilo piktografsko (sa oko 900 različitih simbola), čija je fonetizacija započela u ranijoj fazi njegovoga razvoja. Pisalo se stilusom (ravan komad korijena, kosti, drveta ili metala) s lijeve na desnu stranu, utiskivanjem simbola u vlažnu glinu. Međutim, jačanjem fonetizacije pisma, tj. pokušajem predočavanja sumerskoga jezika, nastale su određene nejasnoće kod njegovoga tumačenja. Sve se svodi na to da određeni simboli (polifoni) imaju više fonetskih vrijednosti ili da imaju slične fonetske vrijednosti (homofoni), a različita značenja. Da bi otklonili nejasnoće Sumerani su uveli red znakova, tzv. determinative, koji su se stavljali ispred ili iza riječi i tako označavali kategoriju kojoj je riječ pripadala (ime, broj, množina i sl.).

Od Sumerana su, sredinom trećeg milenija pr. n. e. pismo preuzeli Semiti (Akađani) koji su živjeli u dolini Tigra i Eufrata, tj. Babilonci i Asirci, koje postaje njihovim pismom više od dva milenija. Ovim pismom su pisana brojna i značajna djela babilonske civilizacije (Hamurabijev zakonik i dr). Imalo je između šest i sedam stotina simbola, među kojima šest samoglasnika, 97 jednostavnih ("otvorenih") i više od 200 složenijih ("zatvorenih") slogova, te oko 300 ideograma.

Od Akađana su potom klinasto pismo preuzeli mnogi narodi širom Bliskog istoka: Kasiti, Hetiti, Mitani, Huriti, Kannanci, Perzijanci i dr. Od

Sumerana su pismo, kada i Akadani, preuzeli Elamiti (ni semitski, ni indoevropski narod), nastanjeni na prostoru sjeverno od Perzijskoga zaliva i istočno od Tigra, koji su kasnije odbacili svoje pismo, a klinasto babilonsko pismo pojednostavili i sveli na 113 simbola, od kojih je više od 80 bilo silabičkih. Ovo pismo su prihvatili i Perzijanci (oko 6. vijeka pr. n. e.), primjenjujući ga na indoevropski jezik. Sveli su ga na fonetski silabarij od 41 znaka, koji je veoma blizak alfabetskom pismu (vidi sliku 1.2. na str. 46).

Korišćenje klinastoga pisma vremenom se ograničava na konzervativne sveštenike i pravnike, a prestaje se koristiti u privatnim i poslovnim pismima početkom 5. vijeka pr. n. e., tj. u vrijeme kada nastaje govorni babilonski jezik. Proces njegovoga izumiranja trajao je do pojave hrišćanstva.

Tek je u 19. vijeku izvršeno dešifriranje klinastih pisama, i to ponajprije najjednostavnijeg perzijskog pisma. Doprinos u tome složenom poslu dali su: njemački profesor G. F. Grotefend (1765), potom francuski orijentalist Burnouf i njegov norveški učenik Lassen, a naročito britanski major Sir Henry C. Rawlinson (1846).

Drugo po važnosti pismo Bliskog istoka je *hijeroglifsko (egipatsko) pismo*. Grci su ga nazvali *hieroglyphikā grāmματα* što znači "urezana sveta slova" (*hierós* = svet, *glyphēir* = urezivati i *grammate* = slova), smatrajući da se ono uglavnom koristilo u religiozne svrhe. Svoj puni razvoj doživjelo je u vrijeme prve dinastije (početkom trećeg milenija pr. n. e.), od kada potiču i prvi ostaci (škriljaste ploče iz Hijerankopola u Gornjem Egiptu). Razvijalo se postepeno kao likovno pismo sa postepenim uvođenjem ideograma i fonograma. Neki znanstvenici ga smatraju vještački stvorenim pismom. Imalo je oko 75 bikonsonantskih fonograma i 24 jednokonsonantska znaka, a kasnije dodavanjem 30 homofona oni su predstavljali sve suglasničke znake u egipatskome jeziku.

Radi lakšega pisanja od samoga početka razvio se kurzivni oblik ovoga pisma kojeg su Grci nazivali *hijeratskim (hieratikós = svet)*. U suštini hijeratski (kurzivni) znaci su samo transkripcija hijeroglifskih simbola povezani u skupine znakova. Pisalo se s desna ulijevo. Međutim, zbog svojih složenosti ovo pismo je bilo dosta nerazumljivo, što je dovelo do njegove modifikacije u 7. vijeku pr. n. e., a radi lakšeg korišćenja u svakodnevne svrhe. To modificirano pismo nastalo u Donjem Egiptu nazvano je *demotskim* (grčki *dēmos* = narod), a pisalo se s desne na lijevu stranu.

Dešifriranje hijeroglifskog (egipatskoga) pisma započelo je 1799. godine na tekstu pronađenom na kamenom utvrđenju Saint Julien de Rosellta, uklesanom 197. god. pr. n. e. i to na dva jezika i tri pisma (hijeratskom, demotskom i svećeničkom). U tome su doprinos dali: švedski orijentalist Akerbländ, francuski naučnik de Sacy, potom Tomas Youngl (iz Cambridgea), te naročito francuski egiptolog Jean Fran çois Champollin 1822. godine. Proces dešifriranja ovog pisma još uvijek traje.

Posebnu pažnju znanstvenika privlače pisma otoka Krita. Istraživanja u Knososu, Fesfosu, Hagia Triadi i dr. pokazala su postojanje drevnih civilizacija, od kojih se nešto više zna o minoskoj (po imenu legendarnog kralja Minosa), a koja je započeta oko 2800. god. pr. n. e. Istraživač Arthur Evans je ovu epohu

podijelio na tri razdoblja (rano, srednje i kasno minosko doba), a potom svako od njih na tri faze, što se svodi na devet etapa u kulturnome razvoju ove epohe.

Kritsko (minosko) pismo (kao i prethodno) imalo je svoju evoluciju: počev od najprostijeg oblika staroga pisma u ranome minoskom dobu, pa do više vrsta prijelaznih pisama u srednjem i kasnom minoskom dobu. Iako znanstvenici nisu u cijelosti istražili i dešifrirali ova pisma, pismo prve etape srednjega minoskog doba (oko 2000-1850. god. pr. n. e.) nazvano "piktografsko A" je u cijelosti priktografsko, a pismo druge etape ovoga doba je piktografsko fonetsko kurzivnoga oblika - nazvano "piktografsko B". Sadržavalo je 135 simbola. Pisalo se s lijeva u desno u stilu bustrofedon (na grčkom = kao što vo ore), tj. naizmjenično: s lijeva u desno, pa s desna u lijevo, i tako redom. U trećoj etapi srednjega minoskog doba (oko 1660. do 1550. god. pr. n. e.) "piktografsko B" pismo razvilo se u linearno pismo nazvano "linearno A", koje ima između 76 i 90 simbola od kojih su 1/3 do 1/2 piktogrami. Ovo pismo razvilo se i u prvoj etapi ranoga minoskog doba. Bilo je rasprostranjeno van otoka Krita. U drugoj etapi kasnoga minoskoga doba (oko 1400. god. pr. n. e.) ovo pismo je evoluiralo u "linearno B" koje je postojalo i na kopnu (vidi sliku 1.3. na str. 47).

Propašću kritske civilizacije došlo je do uspostave prevlasti Mikene nad širim egejskim prostorom. Pošto su Mikenci bili Grci, i jezik "linearnog B" bio je grčki. Pismo "linearno B" sastoji se od 89 znakova od kojih 48 vuče porijeklo od "linearnog A", ima kurzivni oblik i piše se s lijeve na desnu stranu.

Na prostoru istočnog dijela Male Azije postojala je od sredine 3. milenija pr. n. e. pa do početka 12. vijeka pr. n. e. civilizacija naroda Hetita (mješavina naroda raznih etničkih i jezičkih osobina), koja se može upoređivati sa civilizacijama Egipćana, Babilonaca i Asiraca. Od tada je hetitsko političko i kulturno središte prenijeto u sjevernu Siriju gdje su oformljene mnoge hetitske državnice (najznačajnija je Karkemiš), koje su opstale sve do 8. v. pr. n. e., kada su taj prostor osvojili Asirci.

Najranije *hetitsko pismo* imalo je oblik babilonskoga klinastog pisma, prilagođenog hetitskome jeziku. Oko 1500. god. pr. n. e. pojavio se novi oblik pisma nazvan hetitskim hijeroglifima. Ovo je u osnovi piktografsko pismo, a vremenom je dobilo kurzivni oblik. Ono ima 220 znakova: 60 simbola čini silabičke fonograme, dok su ostali ideogrami. Pisalo se u stilu bustrofedona. Dešifrirano je gotovo u cijelosti.

U dolini rijeke Inda je, prema arheološkim iskopavanjima izvršenim sredinom 20. vijeka, postojala velika civilizacija s početka ili iz sredine 3. milenija pr. n. e. Otkriveno je postojanje urbane *Harappa-kulture* (po istoimenom gradu) i više seljačkih kultura. Najznačajnije obilježje te Harappa-kulture je postojanje izvornoga pisma, koje još uvijek nije dešifrirano. Sastoji se od 253 do 396 znakova i predstavljala oblik prijelaznog pisma. Ima sličnosti sa najranijim oblicima klinastoga pisma. Neki znanstvenici ga dovode u vezu sa pismom *brahmi* - prototipom gotovo svih kasnije nastalih indijskih pisama.

I na prostoru Dalekog istoka postojale su drevne civilizacije koje su baštinile svoje kulturne tekovine. To su prije svega Kinezi, čije se pismo, staro četiri milenija, do danas održalo u svojoj osnovnoj strukturi. Dogodile su se

samo neke tehničke i vanjske promjene. Najstariji oblici *kineskog pisma* sačuvani su na životinjskim kostima (tzv. proročki tekstovi), a potiču iz sredine 2. milenija pr. n. e. Bilo je to pismo prijelaznoga oblika (u kojem se broj fonograma stalno povećavao: sa 2.500 do 3.000 znakova).

Najraniji ostaci kineskoga pisma pisani (crtani) su bambusovom ili metalnom pisaljkom pogodnom za izvlačenje crte jednake debljine. Od 3. vijeka pr. n. e. u upotrebi je čuvena kineska četkica za pisanje od elastične dlake, što se bitno odrazilo na razvoj pisma. Pronalaskom papira 105. god. n. e. pismo je dobijalo današnji izgled. Klasično kinesko pismo, koje je do danas ostalo osnovno pismo, nastalo je u 4. vijeku n. e. pod nazivom *kāishū*. Pisalo se, a i danas se piše, okomito tj. odozgo prema dolje.

Kineski jezik je bio i ostao u osnovi jednosložan, što znači da isti slog služi kao govorna predstava različitih stvari i značenja. Dok je pismo imalo ograničen broj fonema, odnos fonema i znaka nije donosio veće komplikacije. Međutim, upotrebom fonograma dolazi do ozbiljnih teškoća, jer jedna jednosložna riječ (bez promjene oblika) može imati dvanaest različitih značenja. Tako se javlja pismo fonetskih složenica, nazvano *xing shēng*, tj. neko "uobličavanje zvuka". Svaki znak u ovome pismu čini spoj dvaju elemenata: prvi čini fonetski element, a drugi odrednicu ("korijen"). Npr. riječ *kōng* ("strah") ima: prvi element znak za *gōng* ("rukotvorina"), koji nije povezan sa značenjem složenice već samo naznačava kakav će biti konačan izgovor i drugi znak (koji se dodaje prvom) je *xīn* ("srce"), a što sve znači *kōng* ("strah"), tj. asocijaciju do koje može doći samo dobar poznavalac ovoga pisma i jezika. Pošto se razvojem jezika povećavala potreba za doradom pisma i broj znakova se stalno povećavao. Od početnih 2.500 do 3.000 znakova taj broj je narastao na 10.516 u 10. vijeku, a u 18. vijeku na 244.449 znakova. Najvažniji element u toku te evolucije pisma ostao je sistem znakova *xíng shēna*. U 20. vijeku uslijedila je revizija ovoga pisma u smjeru alfabeta. Savremeno kinesko pismo ima oko 8.000 znakova, a njegova "najprostija" verzija koja se koristi u književnosti sadrži oko 1.000 znakova.

U jugozapadnom dijelu Kine postoje i danas brojna prijelazna pisma kojima se koriste kineski narodi: takvo je pismo naroda Lo-lo (oko 2 miliona žitelja), potom pismo naroda Naxi, naroda Man (kineski *man* - južni čovjek) sa etničkim podskupinama Miao i Yao itd. U srednjem dijelu Kine postojala su i pisma: kitansko (naroda Kitani), pisma naroda Nūzhina, te ideogramsko pismo Tenguta (Xi Xià), i dr.

I u Japanu je kao kineskoj koloniji negdje u 3. ili 4. vijeku n. e., uveden kineski sistem pisanja. S obzirom na bitnu razliku u jeziku: kineski jezik je jednosložan i "izolativan" (nema nastavaka ili drugih gramatičkih oblika), a japanski je višesložan i "aglutinativan" (ima mnogo različitih gramatičkih čestica), upotreba kineskog pisma u japanskom jeziku naišla je na brojne poteškoće. To je dovelo do stvaranja stalnoga slogovnog oblika pisanja nazvanim *kana*, koji se pojavljuje u dva oblika: *katakana* ili *yamatogana* (za znanost, administraciju i dr.) i *hiragana* (za gramatičke nastavke, književnost i dr.). U Japanu se koristi kao standardno pismo *kanamajiri*, koje sadrži kineska

slova zajedno sa slogovnim oblikom hirograma kako bi se naznačio japanski izgovor i obuhvatili svi gramatički oblici. U današnjim japanskim pismima ima oko 40.000 slova, od čega se koristi samo manji broj. Obrazovan Japanac poznaje oko 2.000 slova, a u osnovnim školama se uči oko 1.200 slova. Dalja reforma ide u smjeru ukidanja svih ideograma iz kineskoga pisma i prilagođavanja latinične abecede japanskome jeziku.

Na prostoru Meksika i srednje Amerike, u predkolumbovsko doba nastala je drevna domorodačka kultura Maya i Azteka. U oblasti matematike, astronomije i hronologije ova kultura je bila ispred dometa onoga vremena (do 16. v. n. e.), ali je po svim drugim obilježjima ostala na nivou polucivilizacije. Mnoge tragove te kulture uništili su španski konkvistadori, spaljujući, između ostaloga, i brojne rukopise. Ipak, sačuvani ostaci upućuju na zaključak da su Mayi i Azteci imali svoja pisma koja po svojim osobenostima pripadaju prijelaznim pismima (ideografsko-fonetskim).

Pismo Maya (kojih danas ima oko 300.000 i sa srodnim plemenima sačinjavaju veći dio stanovništva Yucatana - oko 850.000 stanovnika) više je ideogramsko nego fonetsko. Radi se samo o približnoj fonetizaciji. Do danas je ostalo uglavnom nedešifrirano, mada se na tome intezivno radi. Ograničeno je samo na dio sveštenstva.

O *Azteskoj* polucivilizaciji sačuvano je više izvora. To su prije svega aztečki "kodeksi" posvećeni proricanju, obredima i astrologiji. Pisani su slikovnim pismom, sa mnogim znakovima koji imaju fonetsku vrijednost, a odnose se na obilježavanje ličnih imena, mjesta i imena božanstava. Do danas su samo djelimično dešifrirani.

Proces prijelazka od ideografskog u neku vrstu fonetskog pisma bio je veoma složen i dugotrajan. Na tome putu, od neprikladnoga (ideograma) do pristupačnoga (fonograma) kao sredstva sporazumijevanja, javljale su se brojne teškoće koje su se manifestirale u nastajanju određenih oblika polufonetskog pisma. To su prije svega pseudohijeroglifsko pismo Byblosa (vrsta slogovnog pisma koje odražava jezik Feničana), zatim ciparski silabarij (preuređeno mikensko "linearno B" za zapisivanje izvornoga ciparskog jezika), te perzijsko klinasto pismo (pismo perzijske dinastije Ahemenida, sastavljeno od 41 simbola od čega su samo 4 ideogrami, jedan je znak za razdvajanje riječi a ostalo su fonetski simboli).

1.2.2. Alfabetiska pisma

Otkriće alfabetskog pisma predstavlja genijalan izum koji je bitno doprinio daljem razvoju ukupne civilizacije. Alfabetско pismo nastalo je na kraju 2. milenija pr. n. e., a na području Bliskoga istoka (Palestina, Sirija). Utvrđivanjem porijekla alfabeta bavili su se mnogi znanstvenici od drevnih vremena do današnjih dana. Nakon obilja novih otkrića krajem 20. vijeka među znanstvenicima je ustaljeno stajalište da prvi poznati prototip alfabetskog pisma čini *sjeverosemitsko* pismo (sastavljeno od 22 simbola) iz posljednjeg vijeka 2. milenija, potom *ugaritsko klinasto* pismo (od 32 slova) iz sredine 2. milenija pr. n.

e., *sinajsko* pismo iz 16. vijeka pr. n. e. (slično egipatskome hijeroglifskom pismu), te *rano kannansko* pismo nastalo u vremenu od 18. do 16. vijeka pr. n. e. (sa 14 poznatih slova). Na nastanak alfabeta veliki uticaj imalo je egipatsko hijeroglifsko pismo.

Sjevernosemitsko alfabetsko pismo sa sirijsko-palestinskog prostora počelo granati u dva glavna smjera: *kaanansko* i *aramejsko*. Iz palestinskoga se razvilo južnosemitsko pismo. Svako od ovih pisama je bilo izvorom novih pisama, a što se može vidjeti iz grafičkoga prikaza na str. 47 (slika 1.4.).

Kaanansku skupinu naroda činili su Židovi i Feničani, te Moabičani i Amoričani. Njihovo (kaanansko) pismo se relativno brzo razvilo u dvije glavne grane, tj. u dva različita načina pisanja istim alfabetom: u ranohebrejski i fenički alfabet.

Ranohebrejsko pismo mijenjalo je svoj oblik tokom puna dva milenija, da bi bilo preoblikovano u *hebrejsko* pismo. Njegova slova su postajala sve kraća i deblja, dok su kod feničanskoga pisma bila sve tanja i veća (vidi sl. 1.5. na str. 48)

Fenički alfabet prihvaćen i prerađen od strane Grka, postao je preteča svih zapadnih alfabetskih pisama. Postoje tri osnovne podvrste feničkoga pisma: *rano*, tj. pravo feničko pismo koje se koristilo do 1. v. pr. n. e. u kopnenome dijelu Fenikije; *kasno* feničko (kolonijalno) i *punsko* (kartaško) pismo, koje se održalo u svome posljednjem obliku (kao novo punsko) do 3. v. n. e. (vidi sl. 1.6. na str. 49). Grčkome alfabetskom pismu više pažnje posvećujemo u okviru teksta o Grčkoj paleografiji.

Aramejska plemena su u 12. i 11. v. pr. n. e. na području Sirije i sjeverne i južne Mezopotamije osnovala više svojih država. Međutim, sredinom 8. v. pr. n. e. usljed asirske najezde, Aramejci su bili prinuđeni da se naseljavaju na cijelome prostoru Bliskoga istoka. Time se i širila upotreba aramejskoga jezika (i pisma), koji je postao dominantan jezik šireg prostora. Nadvladavši klinasto pismo ostao je u upotrebi još oko 1.000 godina. Aramejski jezik postao je narodnim jezikom Židova i, uz hebrejski, najrašireniji jezik Bliskoga istoka. Tek je pojava i širenje islama, što je donijelo sa sobom *arapsko* pismo i arapski jezik, dovela do konačnog nestanka aramejskoga jezika.

Za razliku od feničkoga pisma koje se širilo prema Zapadu, aramejski alfabet se kretao prema Istoku, postavši izvorom stotina alfabetskih pisama. Svi ti, direktni i indirektni, izdanci aramejskoga pisma mogu se svrstati u dvije osnovne grupe: pisma koja se koriste u semitskim jezicima i pisma koja su u upotrebi u nesemitskim jezicima. Među nesemitska pisma spadaju: indijsko, brahmi, perzijsko, sogdijsko, seldžučko, mongolsko, armensko, gruzijsko i dr., a među semitskim najznačajnije je arapsko pismo.

1.3. O materijalu i sredstvima za pisanje

U historiji pisanja korišteni su razni materijali i sredstva za pisanje, a i oblici rukopisa su bili različiti. Paleografija sistematski proučava historiju pisma

na svakome materijalu, iako se dokumentima bavi diplomatika, pečatima sfragistika (sigilografija), novcima numizmatika, grbovima heraldika itd. Epigrafika se bavi proučavanjem natpisa na tvrdome materijalu (kamen, glinene pločice, metal, drvo, kost itd.), a paleografija pisanjem na mehkoj i polumehkoj podlozi: vosak, papirus, pergament i papir.

Voštane tablice nalaze se na granici proučavanja arheologije i paleografije. Njihov nastanak seže u daleku prošlost. Za njihovu izradu korišćeno je drvo i vosak. Od drveta je pravljena kvadratna ploča s izdignutim ivicama u koju se nalivao tečni vosak. Nakon hlađenja, tvrdi (obojeni ili neobojeni) vosak bio je podesan za pisanje. Pisalo se pisaljkom zvanom *stylus* ili *graphium*, koja je s jedne strane bila zaoštrena, kao i drugim predmetima od metala, drva ili slonove kosti. Pljosnatim dijelom "*pera*" stylusa tekst se mogao brisati i ispravljati. Zagrijavanjem voska postojeći tekst se mogao "*brisati*" i ponovno na njemu pisati novi tekst (tabulae rasa). Grci su voštane tablice nazivali pinaks, a Latini: tabulae, cerae, cerussatae pugillares, tabulae ceratae. Zašiljenim predmetom se na voštanoj ploči grebalo te otuda potiče i latinski naziv za pisanje scribe.

Voštane tablice su se mogle spajati u "*knjige*". Dvije tablice zajedno zvale su se duplices ili diptih, tri triplices ili triptih, a više njih zajedno poliptih ili multiplices. Čitava takva "*knjiga*" zvala se *caudex* ili *codex* (od cauda kojim je povezan). Voštane tablice (pločice) su najčešće korišćene tako što je onaj koji ih je raznosio (tabellarius) donio pločicu do onoga kome je upućena i koji bi, potom, nakon čitanja istu poravnao zagrijavanjem, a onda na njoj napisao odgovor. Ovo je jedan od glavnih uzroka nestanka mnogih tekstova sa ovoga materijala.

Od sačuvanih zbirki voštanih tablica najstarija je ona iz Pompeja (127 komada, a datirane su od 15. do 62. g. n. e.). Druga velika zbirka je iz Vorospataka u Transilvaniji, gdje je u jednom rudniku zlata pronađeno 25 tablica (koje su datirane od 131. do 167. g. n. e.). Treća skupina voštanih tablica nađena je u Egiptu, a potiču iz 2. i 3. v. pr. n. e.

Voštane tablice su najviše korišćene u 13. i 14. vijeku na prostoru Italije, Francuske, pa i drugih dijelova Evrope. Korišćene su na prostoru Rimske provincije Dalmacije o čemu svjedoče nalazi iz Solina i Nina, te ostavština posljednje bosanske kraljice Katarine.

Poput voštanih tablica Rimljani su koristili gipsane ploče, koje su pravljene tako što se umjesto voska stavljao gips. Zvale su se album. Pisalo se grafitima, koji čine preteču olovke.

Pojava *papirusa* kao materijala za pisanje predstavlja značajan civilizacijski napredak. *Papirus* se u Egiptu proizvodio već u 3. mileniju pr. n. e. Materijal na kojem se pisalo radio se od srčike biljke zvane - *Cyperus papyrus*, a nalazilo se u močvarama Gornjeg Nila (Nubije) i u nizinskoj delti. Herodot ovu biljku naziva *biblos*. Plinije Stariji opisuje u "Historiji naturalis" način proizvodnje papirusa. Stabljika biblosa narasta i do 4 m i ona je trouglastog presjeka debela oko 3 cm. Srčika se uzima samo od onoga dijela stabljike koji je rastao pod vodom, otprilike do 1/2 metra. Rezane vrste srčike slagale su se na vlažnu dasku jedna do druge, uzduž i poprijeko - naizmjenice po slojevima. Prvi sloj bi

se namazao ljepilom od brašna ili kuhanoga kruha, te bi se nakon toga takav list sušio, izravnao i glačao slonovom košti ili nekom glatkom školjkom. Takav prvi sloj rezanih vrpca zvao se *schedae* ili *philtru*. Preko njih je poredan novi premazani sloj shizai, selis ili plagula. Više ovakvih slijepljenih plagula činile su *scapus* ili *tabak*, a pripremljeni scapus za pisanje nazivao se *hartes* ili *charta*. Savijen scapus nazivao se *svitak* ili *rotulus*, a nazivan je i *liber*, *biblion*, *tomos* ili *volumen*. Pisalo se u stupcima ili kolumnama, pisaljkom od trske (lat. *calamus*).

Tinta se pravila od čađi, smole i vode, zvanom *incaustum* ili *atramentum*, a najčešće se pisalo samo na jednoj strani. U slavenskim se zemljama ovo mastilo nazivalo crnilo. U srednjem vijeku upotrebljavalo se crveno, žuto i zeleno mastilo. Crvena tinta se uglavnom upotrebljavala za naslove djela ili početke poglavlja, a nazivala se *malanion kokinon*, *minium* ili *rubrica*. Ovakvi rotulusi bili su obično pohranjeni u obloj kutiji zvanoj *kiste*, *capsa* ili *cista*. Glavni centar prodaje papirusa bila je Aleksandrija.

Postoje tri kategorije sačuvanih papirusnih spomenika i to:

- Egipatski papirusi (pronađeni 1877. god. kod El-Fajuma) i čuvaju se u kolekciji kneza Reinera u Beču, odnosno u British Museumu u Londonu;
- Herkulanski papirusi (pronađeni 1752. god. u vili grada Herkulanuma);
- Srednjovjekovni papirusi (diplome Merovinga iz 7. vijeka, privatni dokumenti i papske diplome iz Ravenne od 5. do 10. vijeka).

Na papirusu su pisana djela klasične grčke i rimske književnosti. Ostao je u upotrebi sve do početka 11. vijeka.

Nije pouzdano utvrđeno kada se za pisanje počeo koristiti *pergament*. Po legendi egipatski kralj Ptolomej II, ponosan na svoju biblioteku u Aleksandriji, zabranio je izvoz papirusa iz Egipta u Pergam, gdje je kralj Eumenes II (195 -158. g. pr. n. e.) nastojao osnovati biblioteku koja bi nadmašila Ptolomejevu. Stoga je u Pergamu počela proizvodnja specijalno rađene kože za pisanje, koja je po gradu nazvana pergament. Grčki historičar Herodot (484 - 424. god. pr. n. e.) piše da su Jonci pisali na pergamentu i nazivali ga *difthera* (perzijski *defter* - knjiški svezak), a Plinije Stariji pergament naziva *membrana* ili *charta pergamina*. Naziv *membrana pergamina* prvi put se spominje 301. godine u jednome Dioklecijanovom ediktu.

U odnosu na papirus pergament ima više prednosti: čvršći je, lakše se reže, kompaktniji je i prikladniji za vezanje u svitak i kodeks. Negativno je na njegovu upotrebu uticala cijena: bio je mnogo skuplji od papirusa. Pripreman je uglavnom tako što se koža trebala potapati u kiselinama ili vapnenoj otopini, kako bi se lakše skinuli ostaci mesa i dlaka. Zatim su je stavljali razapetu na drveni okvir radi sušenja. Da bi se dobila elastičnost, osušena koža je premazivana uljem, a potom je nakon glačanja rezana u različite dimenzije.

Pergament se dobijao od kože različitih životinja, najčešće od teleta, koze i ovce, te je po njima i dobijao nazive: *charta vitulina* (teleći), *caprina* (kozeći), *ovina* (ovčiji), *montonina* (ovnujski), *haedina* (jareći), a od kože fetusa, tj. od nerođenog ploda životinja koji je bio i najfiniji i najskupocjeniji, zvao se *charta virginea*. Kvalitet je zavisio od načina proizvodnje. Tako je italijanski pergament bio fin i bijel, a njemački i francuski deblji i žučkast. U Italiji je najčešće bio u

upotrebi ovčiji a u Njemačkoj teleći pergament. Pergament se slagao u kodeks, a često se i bojio i to najviše purpurnom bojom. Onaj pergament s kojega se mogao ostrugati - skinuti prvobitni tekst, nazivao se *codices rescripti* ili *palimpsesti*.

Najmanji dio kodeksa zvao se *tabella* ili *folium*, a pojedine strane foliuma nazivane su *pagina*. Presavijeni list pergamenta zvao se - *arcus*, *arak* ili *tabak*. *Tetras* (grčki), *soveščica*, *quaternio* (latinski) bio je sačinjen od četiri arcusa, koji su zajedno presavijeni činili osam folija sa 16 strana (paginae).

Na pergamentu se pisalo trskom i perom od ptica (*calamus et penna*), a tek su kasnije uvedena metalna pera. Mastilo je uglavnom bilo životinjskoga, a katkad i biljnoga porijekla i imalo je svoje posebne recepte spravljanja.

Pergament se upotrebljavao i za svitke. Od njega je načinjena zemljopisna karta svijeta *Tabula Peutingeriana* (nazvana po augsburškom antikvaru Konradu Peutingeru, 1465 -1547) koja je razdijeljena u 12 sekcija, a duga je 6,8 metara. Kopno je predstavljeno svijetložutom, more zelenom, putevi crvenom, a rijeke plavom bojom. Smatra se da je ta karta kopija iz 12. ili 13. vijeka ranijeg prototipa iz 4. vijeka. Nalazi se u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

Najstarija sačuvana kopija Biblije je *Codex argenteus*, kao primjer srebrenoga kodeksa koji je s grčkoga na gotski preveo biskup Wulfilu (311 - 383), a nastao je u sjevernoj Italiji u 6. vijeku. Čuva se u Upsali i veoma je značajan izvor za proučavanje gotskoga jezika i pisma. Pergament je korišćen i u diplomatskim dokumentima na području srednjovjekovne Bosne i Huma. Najstariji pergamentni kodeks u Hrvatskoj potiče iz perioda od 7. do 9. vijeka (*Evangelarium Spalatense*).

Najmlađi materijal za pisanje je *papir*. Potisnuvši srednjovjekovni pergament postao je simbol modernoga doba. U procesu usavršavanja njegove proizvodnje postojale su tri faze: kineska, arapska i moderna.

Kinezi su u početku upotrebljavali svilu kao materijal za pisanje, koja je bila skupa. Upravitelj carske tvornice oružja Caj-Lun je 105. g. pr. n. e. proizveo papir iz samijevenih čajhura svilene bube, s kojih je skinuo svileno predivo, zatim od vlakna bambusove trske, stare krpe i stare ribarske mreže. Ovu smjesu samljeo je u kamenom mlinu i namočio u vapno. Dobivenu kašu stavio je sušiti u četvorouglastom situ od tankoga bambusovog pruća i svilenih niti. Osušeni papir se kasnije slagao i glačao, a po potrebi i obrezivao. Nakon toga je na situ ostajao list papira. Potresanjem sita koža se podjednako miješala, a voda se lakše i brže cijedila. Kasnije su Kinezi stalno usavršavali proizvodnju dodajući kao sirovinu lik (koru) pitomoga duda i rižinu slamu. Tajnu proizvodnje papira doznali su tek oko 610. godine Korejanci, a oko 700. godine Japanci. U ratu Kineza i Arapa 751. godine, izgubili su Kinezi Samarkand. Tada su Arapi od zarobljenika saznali tajnu proizvodnje papira, te su odmah, te iste godine, osnovali tvornicu papira u Samarkandu, potom 794. godine u Bagdadu, zatim u Damasku, Kairu, Maroku i drugim mjestima.

Novine u proizvodnju papira unijeli su Arapi upotrebljavajući za sirovinu stare lanene krpe koje su mljeli mlinovima na vodeni pogon, a sito im je bilo od metalnih žica. I oni su, kao i Kinezi, stalno usavršavali proizvodnju papira.

Moderna faza u proizvodnji papira je evropska. Naime, od Arapa iz Damaska papir preuzima Vizantija, tako da je već jedna hrisovulja cara Konstantina Monomaha iz 1052. godine pisana na papiru. Ipak, na evropskome tlu papir se posredstvom Arapa počinje proizvoditi u Španjolskoj, u gradu Jativi (danas San Felipe u predgrađu Valencije). Najstariji evropski dokument pisan na papiru je pismo sicilijanske kneginje Adelaide iz 1109. godine, pisano na grčkome i arapskome jeziku. Iz Španije se papir prenosi u Francusku, Italiju i Njemačku. U 13. vijeku u Italiji se osniva tvornica - radionica papira u gradu Fabrianu kod Perugie, dok u Njemačkoj prvi dokument na papiru potiče iz 1228. god., ali se prve radionice osnivaju tek 1320. god. u okolini Kelna i Mainza.

Na prostoru Bosne, Hrvatske, Raške, Zete i drugih južnoslavenskih zemalja papir se upotrebljava od 13. vijeka. Prvo se koristi u Dalmaciji, odakle potiče i najstariji papirni dokument *Trogirski evangelijar* iz 1259. godine.

Arapi su papir zvali *kaghad*, *kaghid*, a kasnije *warak*, dok se u Evropi papir u početku zvao *papyrus*, a u srednjovjekovnoj latinštini *charta papyri*, *charta bambycina* (po gradu Bambyke - danas Mambidž u Siriji), *bombycina*, *gossypina*, a u nekim natpisima postoji i naziv *hartu bumbažina*. Papiri su bili različitoga oblika i veličine. Tako Ch. Briquet navodi devet različitih veličina papira (od najmanjeg 0,061 x 0,091 m do najvećeg 0,733 x 1,099 m). Na papiru se pisalo: *stilus calamusom*, perom i mastilom (crnilom).

Moderna proizvodnja papira nastala je u Evropi u 18. i 19. vijeku. Kao osnovna sirovina koristi se drvena masa. Kvalitet toga papira je različit. Papir sa dominantnim količinama celuloze je kiseo i otuda manje postojan. Vremenom su ta pitanja riješena standardizacijom proizvodnje. Evropljani su u papir ugrađivali i vodene znakove - filigrane, čijim se proučavanjem bavi filigranologija.

Rukopis je mogao nastati u *obliku* svitka ili samotka i kodeksa.

Svitak se javlja u Egiptu oko 3000. g. pr. n. e. potom su ga preuzeli Grci u 7. v. pr. n. e., a od njih Rimljani, koji ga nazivaju *volumen*. U srednjem vijeku svitak se naziva *rotulus* zbog načina čitanja odmotavanjem (lat. *volvere*). Dužina svitka je bila različita. Poznat je svitak *Papyrus Harris* u Londonu dugačak više od 40 metara. Odmotani svitak do kraja latinski se naziva *explicare*, te je na kraju svitka bilo upozorenje: *explicit liber* (u znanosti citiranje završetka jednoga rukopisa zove se *explicit* za razliku od citiranoga početka djela koji se naziva *incipit*). Svitak se odmotavao pomoću štapića koji se latinski nazivao *umbilicus*, a mogao je biti od drveta ili od slonove kosti. Pričvršćivao se na početku ili na kraju svitka. Na *umbilicusu* je bila vezana pergamentska vrpca na kojoj je bio naslov (*titulus* ili *index*). Svici su se najčešće pisali na jednoj strani. Dvostrani svici nazivali su se opistografi. U starome se vijeku pisalo u stupcima (*columnae*), dok se u srednjem vijeku pisalo po dužini svitka. U starome vijeku svici su se čuvali u glinenim loncima, a u srednjem vijeku u kožnim valjcima, koji su se zvali *capsa* ili *theca*.

Kodeksi su knjige pisane rukom. Smatraju se pretečom štampane knjige. Kodekse nalazimo već u 1. vijeku; u početku bijahu skromne spoljašnosti, kasnije su sve bogatiji izgledom i umjetničkim varijacijama, posebno kada se u

njih uvode minijature. Kodeks se sastoji od listova ili folija, od čega četiri dvostruka lista čine *quaternio*, tj. svesku od 8 listova i 16 stranica. To je najčešći oblik slaganja kodeksa.

Latinski naziv za list je *tabela* ili *folium*, a za stranicu *pagina*. Pergament je na jednoj strani bio mehak i gladak, a to je strana na kojoj je prije bilo meso (*pars munda* ili *album*) i na kojoj se pisalo, dok je na drugoj strani bilo tvrđi i hrpaviji (*pars pili*) tamo gdje je nekad bila dlaka. Numeracija folija je tek kasnije uvedena, a često se, kao u 11. vijeku, koristila tzv. *reclamationes*, tj. na dnu posljednje stranice jednoga arka zapisivana je prva riječ teksta idućega arka. U opisivanju pojedinoga kodeksa prednja stranica lista označavala bi se leksemom *recto*, a zadnja leksemom *verso*, ili često skraćeno *r* ili *v*. Korice su kodeksa bile tvrde, obično od pergamenta, kože, drveta obloženoga kožom ili srebrom, katkada ukrašene i dragim kamenjem, optočene zakovicama i zaštićene metalnim zaštitnikom i kopčama za zatvaranje. Upute na kodeksu pisane su crvenim mastilom i to kao rubrike sa strane *in margine* ili na dnu *in calce*, a često prije novoga poglavlja ili odlomka.

Egipatski rotulusi su ukrašavani iluminacijama. U početku su u kodeksima iluminacije vezane uz sadržaj teksta, te su nazivane ilustracijama. Iluminacije su bile obojene: geometrijski inicijal a kasnije su to ornitomorfni i ihtiomorfni inicijali (s likovima ptičijega i ribljega carstva), nazivani jednostavno zoomorfni inicijali. U beneventanskim se rukopisima javljaju i antropomorfni inicijali. Kasnije se kao inicijali javljaju razna čudovišta, likovi svetaca, careva i dr.

Sredstava za pisanje je bilo više vrsta, od onih najstarijih do onih novovjekovnih. Na polumehkoj i mehkoj podlozi pisalo se *stilusom* ili *graphiumom*. Pisaljka od zašiljene trske nazivana je u početku *calamus* (trska), koja je kod Rimljana bila od metala. Ptičije pero kao pisaljka nazivalo se *penna*, a pisaci stol za pisanje *scriptorium*. Scriptorium se sastojao od koso pričvršćene drvene table na jednoj nozi, a pisaljka ili pero oštrila se nožićem zvanim *temperatorium*, *scalpellum* ili *scalprum librarium*. Šestarom (*punctorium circinus*) su se označavale crte i razmak redaka. Crte su se označavale "na suho" željeznim ili drvenim šiljkom (*ligniculum*), a za označavanje crta upotrebljavalo se ravnalo (*norma*, *regula*), te kist za bojenje inicijala.

Kinezi su u početku upotrebljavali tintu od čađi, dobijanu sagorijevanjem biljnih i životinjskih tvari, smole i vode, a kasnije su dodavali i prah drvenoga ugljena. Rimljani su upotrebljavali tintu rađenu na bazi metalnih soli, za koju se smatra da ju je izmislio Grk Pedanios Dioskorides (oko 60. g.) dodajući u tintu male količine fero-sulfata. Kasnije se tinta proizvodila od ekstrakta hrastovih šišarica u koju su se dodavali sulfati željeza ili bakra, a koja se zove *incaustum*, za razliku od tinte rađene od čađi nazivane *atramentum*. Najraniji kodeksi pisani su tamnom tintom, a kasnije u karolinškom periodu tinta je bila blijeda i crvenkasta. Od 12. vijeka opet tinta postaje tamnija, a od 14. postaje zelenkasta. U Vizantiji se upotrebljavala crvena boja zvana "zmajeva krv", koja se dobivala od smole drveta *Dracaena Draco* (zmajevac). Kao posude (*atramentarium*) za tintu često se koristi rog od ovna u kojem su se ostavljala i pera za pisanje.

1.1.4. Grčka paleografija

U historijskom hodu alfabetskih pisama evropskoga latinskog zapada i evropskoga slavenskog istoka najvažniju ulogu je imalo grčko alfabetsko pismo. Paleografi smatraju, iako i među njima ima drugačijih stajališta, da je grčko pismo direktno prerađeno pismo Semita, tj. njegov Fenički alfabetni ogranak, a što je izvršeno u 10. i 9. vijeku pr. n. e. dok se nije konačno ustalilo u 8. vijeku pr. n. e. Ovaj ogranak razvio se u više podvrsta (vidi sl. 1.7. na str. 50). Promjene su bile uglavnom spoljašnje naravi (slova postaju sve tanja i duža), dok je ukupan broj slova i njihovih fonetskih vrijednosti ostao isti. Pisalo se s desne u lijevu stranu.

Iz feničkog alfabeta Grci su preuzeli slova; *beth, gimel, dalet, zain, kaph, lamed, mem, nun, pe, reš i tau* bez promjene njihove fonetske vrijednosti (vidi sl. 1.6. na str. 49). Najvažniju promjenu predstavlja prilagodavanje semitskih slova *aleph, he, waw, yod, i ain* u samoglasnike *alfa, epsilon, ipsilon, jota i omikron*. Izvršili su i preradu sibilanata, potom stvorili simbole (slova) za one grčke glasove kojih nije bilo kod Feničana (*phi, psi, khi i ksi*), te su uzeli neka slova za unekoliko drugačije grčke glasove: *teth* (tvrdo t) za *th*, drugi oblik od *waw*, za digamma i *goph* za koppa itd.

U početku su se grčki alfabeti (od 8 - 5. vijeka pr. n. e.) međusobno razlikovali, a broj slova u njima iznosio je između 23 i 27. Najznačajnija su četiri osnovna tipa: eolsko-dorski, atički, jonski i alfabet arhipelaga. Neki znanstvenici ove razlike svode na istočnu (među kojima je najznačajnije jonsko) i zapadnu podvrstu grčkoga pisma. Vremenom su te razlike postepeno nestajale. Tako je Atina 403. g. pr. n. e. službeno prihvatila jonski alfabet, koji su potom prihvatile i druge grčke državnice, tako da je sredinom 4. vijeka pr. n. e. jonsko pismo zamijenilo gotovo sva lokalna pisma. Tako je nastao klasični grčki alfabet od 24 slova. Pisalo se u početku s desne u lijevu stranu, potom naizmjenično (stil bustrofedona), a od 6. vijeka pr. n. e. ustalio se način pisanja s lijeva udesno, što su primili i svi drugi evropski narodi.

Grčki klasični alfabet sastojao se od velikih slova, a tek od 14. i 15. vijeka u upotrebi su i mala slova. Grčko pismo mikenskog doba dešifrirao je engleski naučnik Michael Ventris 1952. godine, zajedno sa Johanom Chadwickom.

Klasični grčki alfabet u daljem razvoju nije imao neke bitnije promjene, osim onih vanjskog izgleda, a što je nastalo ponajviše iz praktičnih razloga. Jedino je Aristofan Bizantski uveo u upotrebu tri naglasaka (arkut, gravis i cirkumfleks), koji su se više koristili za označavanje zvuka i jačine negoli kao naglasak.

Među najvažnijim derivatima grčkoga pisma su: pisma nehelenističkih naroda Male Azije (Licijanaca, Frigijaca, Pomfilijanaca i dr.), kopsko pismo kao jedini derivat grčkoga pisma koje se koristilo u Africi, etruščansko pismo (koje je zamijenjeno latinskim), te slavenska pisma (glagoljica, cirilica i bosančica).

U razvoju grčkoga pisma razlikuju se tri razdoblja: doba Ptolomeja, Rimske vladavine i Vizantijskog carstva. Ona su se međusobno razlikovala, ali i u okviru svakog razdoblja, u čemu je igrao ulogu i papirus.

Grčko pismo natpisa na kamenu zove se *monumentalno* ili *lapidarno*, a ako se upotrebljava u rukopisu – *kapitalno*. Pismo koje se učilo u školi naziva se *školsko pismo*. Ono se vrlo sporo mijenjalo.

Krasnopisno i *poslovno pismo* razvilo se iz školskog pisma koje se veoma brzo mijenjalo. Krasnopisno se naziva još i *knjiškim*, jer se po pravilu upotrebljavalo za pisanje knjiga, mada su i knjige pisane posebnim (kao i povelje) krasnopisnim pismom koje se naziva još i *umjetničko pismo*. Ovo pismo se dijeli na monumentalno (upotreba u natpisima) i knjiško (u knjigama). Krasnopisno pismo imalo je uticaj na nastanak poslovnog pisma, koje predstavlja neku vrstu vodiča kroz rukopise.

Između krasnopisnog i poslovnog pisma može se smjestiti tzv. *kancelarijsko pismo* koje ima svoju vlastitu stilizaciju.

Postoji i *osobno* ili *lično* pismo, koje čine rukopisi ljudi koji su vični pisanju a po zvanju nisu bili notari.

U 4. vijeku se supremacijom grčke kulture iz atičkog alfabeta razvio novi derivat, zvani *vizantijsko pismo* koje je postalo službeno pismo u svim oblastima Vizantije (pa i na Orijentu). U njemu postoje dva tipa svakog slova: *majuskulna* (verzalna ili velika početna slova), i *minuskulna* (mala ili kurentna slova), Ova dva tipa slova se i danas upotrebljavaju kako u latinici tako u i cirilici.

Dalje se, prilagođavajući se tehnici pisanja kalamusom, razvila *knjiška uncijala*, koje ima više vrsta: papirusna, pergamentna, predslavenska pergamentna itd. Iz uncijale su se razvili *kurziv* (kurzivna majuskula, rimska majuskula, vizantijska majuskula, pergamentni majuskučni kurziv), i u 8. vijeku *minuskula* iz koje su nastali drugi alfabeti i duktusi.

U okviru *vizantijskog pisma* (od 4. vijeka) preovladava tzv. *kancelarijsko pismo*, a stvara se i novo tzv. *poslovno pismo* u kome su velika slova koja liče na rešetku. Ono se posebno razvilo u 6. vijeku i krenulo vlastitim putem oslobadajući se uticaja kancelarijskoga pisma. Pored ova dva javlja se i tzv. krasnopisno pismo koje je ipak povezano sa poslovnim. Pisano je na papirusu. Iz tog perioda sačuvano je više rukopisa u obliku kodeksa i sl. Osobno (lično) pismo nije neka posebna vrsta pisma.

O razvoju grčkoga pisma ovoga doba saznajemo iz srednjovjekovnih *rukopisnih knjiga ili kodeksa*. Tu spadaju: Codex Sinaiticus (Vatikanska biblija u rukopisu) iz 4. vijeka i Codex Marchalianus, koga je teško datirati.

Razvoj *grčke uncijale* ili *ustavnog pisma* može se pratiti od 6. vijeka (slova nepovezana). Slova koja se pišu pisaljkom ili kistom na papirusu ili pergameni (a ne dlijetom na kamenu i čvrstom materijalu) postaju obla i gipkija. Tako nastaje uncijala s bogatim čvorovima.

Kurziv (*brzopis*) se javlja uporedo sa uncijalom. Javlja se još u 3. vijeku, tj. u rimsko doba i razvija se dalje, tako da se u 9. vijeku ustavno pismo upotrebljava samo u crkvi. U kurzivu se slova međusobno vežu.

Rani primjerak *grčke minuskule* kojom su pisani psalmi, potiče još iz 9. vijeka, a čine ga elementi uncijale i kurziva, a slova se međusobno vežu. Ova tzv. *srednjovjekovna minuskula* u 9. vijeku postaje glavno pismo. I ova minuskula

je okružena ukrasnim formama. Sredinom 10. vijeka postavlja se granica između starije i srednje minuskule (što se vidi iz brojnih kodeksa), a od početka 13. vijeka rukopisi se pišu *mlađom minuskulom* koja se održala sve do pada Vizantije.

U grčkom pismu su značajni akcent i interpunkcija, zatim i skraćenice, a pojavljuju se i inicijali. U srednjem vijeku u upotrebi je bila i grčka tahigrafija, tj. brzopis, a primjenjivala se pored poslovnoga pisma. Brojevi su se u grčkom pismu izražavali slovima, a slova su označavala i muzičke note.

Većina grčkih rukopisa je razasuta širom cijelog svijeta. Velik broj ih je sačuvan u crkvama i manastirima, u arhivima Venecije, Rima, Đenove, Mesine itd.

1.1.5. Latinska paleografija

Latunska paleografija proučava nastanak, razvoj i pojaseve širenja latinskog pisma. Osnovni njeni ciljevi su:

- Ispravno čitati stare tekstove razrješujući pri tome upotrijebljene skraćenice,
- Odrediti vrijeme i mjesto postanka pisanoga spomenika (ako nije datiran),
- Odrediti originalan tekst, naknadne umetke i eventualne pogreške.

Paleografsko istraživanje latinskih starih pisama se odvijalo prilično sporo. U srednjem vijeku paleografija nije smatrana posebnom znanosti. Tek je u 16. vijeku u Bolonji osnovana posebna katedra za paleografiju, čiji je cilj bilo iščitavanje starih rukopisa. U Bolonji je izdat i prvi paleografski udžbenik Ulissa Aldrovandija 1580. godine pod nazivom "*Bibliologia*".

Nastanak i razvoj latinske paleografije podstakla je rasprava koju je započeo flamanski isusovac Johannes Bollandus (1596-1665) sa svojim saradnicima u Anversu 1643. godine izdavanjem svojih "*Acta sanctorum quotquot in toto orbe coluntur*" (A. A. S. S.), u kojima su kritički razmatrane legende i izvori o životu svetaca katoličke crkve. Nastavljači A. A. S. S. nazvani su bolandistima, a među njima bio je najpoznatiji Gotfried Henschen, te posebno Daniel Papenbroh koji je u drugom dijelu A.A.S.S. 1675. godine napisao studiju posvećenu kritičkoj metodi analize izvora te tako pokušao ustanoviti stepen njihove vjerodostojnosti. U svome djelu (koje je dio A. A. S. S.) pod nazivom *Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* tvrdio je da su veći broj povelja iz samostana Sent Denis kod Pariza falsifikati. Ovim je taj, tada slavni, benediktinski samostan izazvan, a u njegovu odbranu stao je drugi benediktinski samostan Saint - Germain - des - Pres, posebno znanstvenik Jean Jacques Mabillon (1632-1707) koji je napisao 1681. godine u Parizu djelo *De re diplomatica libri sex*, a koje je postalo bazično djelo i drugih pomoćnih historijskih znanosti. Ovo Mabillonovo djelo imalo je žestoke protivnike koje je predvodio Berthelemy Germon (1663-1718), čije su pristalice nazvane germonistima.

Mabillon je bio inicijator istraživanja i iz oblasti grčke paleografije o kojoj je 1708. godine benediktinac Bernardus de Montfaucon (1655-1741),

napisao djelo pod nazivom *Paleographia graeca*. Sljedbenik Mabillona bio je i Johannes Lucius (Ivan Lučić), Trogiraniin (1604-1679), koji je 1666. godine objavio u Amsterdamu prvu kritički napisanu dalmatinsku i hrvatsku historiju *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*.

U to vrijeme prijatelj Mabillona Charles Dufresne Du Cange (1610-1688) stvara djela koja su do danas nenadmašna iz paleografije: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* i *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*.

Značajan doprinos paleografskoj znanosti nakon Mabillona dao je italijanski znanstvenik Scipion Maffei (1675-1755), koji je razvio teoriju o genetičkome procesu razvoja latinskoga pisma, a na temelju brojnih rukopisa koje je 1713. godine otkrio u kaptolskoj biblioteci u Veroni. Maffei je nasuprot Mabillonu tvrdio da postoji samo jedno rimsko pismo, koje se pojavljivalo u tri vida: majuskula, minuskula i kurziv. Maffei je u svome djelu *Istoria diplomatica che serve d'introduzione all'arte critica in tal materia*, objavljenom u Mantovi 1727. godine, tvrdio da Mabillon nije bio u pravu kada je smatrao da su tzv. nacionalna pisma proizvod barbarskih naroda, tvrdeći da su ona samo nastavak rimskog pisma. Inače, naziv "nacionalna pisma" uvode Mabillonovi učenici Charles Francois Toustain i Rene Prosper Tassin, te od 1750. do 1765. godine izdaju u šest svezaka djelo o diplomatiki *Nouveau traite des diplomatique...*

U Njemačkoj je redovnik Johann Georg Bessel (1672-1749) u prvome dijelu svoga djela *Chronicon Gotwicense* napisao raspravu *De codicibus manuscriptis* u kojoj je teoretizirao o knjižnim pismima. Katedru za paleografiju u Göttingenu je osnovao Christofor Gatterer (1727-1799). Napisao je udžbenik iz paleografije 1765. godine *Elementa artis diplomaticae universalis*, u kojem je izvršio novu klasifikaciju pisama na: artificale, librarium, notariale i privatum. Kapitalu naziva: *Ennium*; uncijalu: *Ciceronianum*, a kurzivu: *Suetonium*. Gattererov nasljednik Karl T. G. Schonemann izdao je i drugi paleografski udžbenik *Versuch eines vollstandigen System der allgemeinen* u Hamburgu 1801/ 02. godine.

Nakon Gatterera, latinska paleografija u Njemačkoj (i šire) doživljava procvat kada se 1819. godine osniva «Društvo za proučavanje starije njemačke povijesti», a koje već 1820. godine počinje izdavati časopis *Archiv der Gesellschaft fur altere Geschichtskunde*. Od 1826. godine u Njemačkoj se izdaje *Monumenta Germaniae historica* (MGH) za proučavanje starije njemačke povijesti. Prvi redaktori MGH bili su G. H. Pertz, zatim L. Bethmann, Ph. Jaffe, W. Wattenbach, W. Arndt, P. Ewald, M. Tangl i drugi. U Leipzigu je 1869. godine W. Wattenbach (profesor u Heidelbergu) izdao priručnik *Anleitung zur lateinischen Palaographie*. Univerzitet u Münchenu je proslavio Ludwig Taube (1861-1907), čija su predavanja izdali (poslije njegove smrti) njegovi učenici pod naslovom *Vorlesungen und Abhandlungen* u Münchenu 1909. godine, a kasnije su izdavane i druge njegove zbirke. Nasljednik Traubea bio je Paul Lehmann.

U Italiji je Mafeievo djelo nastavio Angelo Fumagalli, koji je u Milanu 1802. godine objavio dva dijela *Delle istituzioni diplomatiche*, a u Rimu 1805. godine *Papiri diplomatici* (koje je objavio bibliotekar vaticanske biblioteke G.

Marini). Prva *Scuola di Paleografia e Diplomatica pri Archivio Centrale di Stato* osnovana je u Firenzi 1857. godine. Iz te škole izišao je Cesare Paoli (1840-1902), koji je napisao udžbenik paleografije, diplomatike i hronologije *Programma scolastico di paleografia e diplomatica* u Firenzi 1883. godine. Paolijev učenik Luigi Schiaparelli (1871-1936) napisao je veći broj djela o razvoju latinskoga pisma: *Avviamento delle abbreviature latine nel medio evo* u Firenzi 1926. godine, zatim *Influenze straniere nella scrittura italiana dei secoli VIII e IX* u Rimu 1927. godine, dok su *Note paleografiche e diplomatiche* objavljivane u časopisu *Archivio storico italiano*. Prvi paleografski časopis *Archivio paleografico italiano* pokrenuo je Ernesto Monaci 1882. godine.

U vatikanskom arhivu je 1888. godine na podsticaj pape Leona XIII. osnovana *Scuola Vaticana di paleografia e diplomatica*, čiji je prefekt J. Carini napisao za nju *Sommario di paleografia* u kome je opisao zadatke za paleografsku nauku. Giulio Battelli je 1836. godine objavio u Vatikanu udžbenik *Lezioni di paleografia*, a Giorgio Cencetti je u Bolonji napisao 1954. godine *Lineamenti di Storia della scrittura latina*. Vrlo važne zbirke faksimila objavio je u Torinu C. Cippolli, a u Rimu je 1934. godine V. Federici objavio *Fascimili per la scuole di paleografia degli archivi di stato*.

U Španiji je 1758. godine E. de Terreros y Pando objavio udžbenik *Paleografia Espanola*, a A. Merino 1780. godine je napisao udžbenik latinske paleografije *Escuela paleographica de leer letras antiguas...*

U Francuskoj su paleografiju unaprijedile četiri velike znanstvene ustanove: *Academie des Inscriptions et Belles Letres*, *Ecole des Chartes*, *Ecole pratique des Hautes Etudes* i *Bibliothèque Nationale*. *Ecole des Chartes* je osnovana u Parizu 1821. godine, koja od 1836. godine izdaje svoj časopis. Značajan istraživač iz ove škole je Leopold-Victor Delisle (1826-1910), koji je napisao *Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, kao njen dugogodišnji generalni direktor (*Bibliothèque National*). *Ecole pratique des Hautes Etudes* je osnovana 1868. godine, čiji je najznačajniji istraživač Maurice Prou u Parizu napisao paleografski priručnik 1882. godine *Manuel de paleographie Latine et Francaise*.

U Austriji se u paleografiji ističe učenik *Ecole des Chartes* Teodor Sichel (1821-1908), koji je djelovao na Bečkome univerzitetu gdje je od 1854. godine postojao Institut za proučavanje austrijske historije. U tri serije Sichel objavljuje u Münchenu od 1899. godine *Monumenta paleographica*, a zajedno sa H. Sybelom u Berlinu od 1880. do 1891. godine izdaje zbirku carskih povelja *Kaiserurkunden in Abbildungen*.

U Švicarskoj Franz Steffens (univerzitetski profesor) u Freiburgu je objavio *Lateinische Paleographie* od 1903. do 1906. godine. Nasljednik Steffensa na katedri, H. Foerster, objavio je u Bernu 1949. godine udžbenik *Abriss der lateinischen Palaographie*.

U Belgiji na univerzitetu u Louvenu, djelovao je E. H. J. Reusens, koji je 1899. godine izdao paleografski udžbenik *Elements de paleographie*.

U Engleskoj je prvi pridonio unapređenju paleografije J. O. Westwood (1805-1893), koji je zajedno sa H. Bradschaumom bibliotekarom univerzitetske biblioteke u Cambridgeu osnovao 1873. godine *Društvo za proučavanje grčke i*

latinske paleografije i za izdavanje starih rukopisa. Ovo društvo nastavilo je djelovati od 1902. godine sa starim sjedištem u British Museumu. Jedan od članova toga društva E. M. Thompson je u Londonu 1893. godine izdao udžbenik *Handbook of Greek and Latin Paleography*, te od tada mnoge biblioteke, a posebno univerziteti u Londonu, Oxfordu i Cambridgeu, izdaju stare grčke i latinske rukopise. Među njima ističe se profesor paleografije na univerzitetu u Oxfordu E. A. Lowe (Loew), koji je napisao 1914. godine *The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule* i 1929. godine *Scriptura Beneventana*, te je pokrenuo izdavanje mnogih rukopisa iz brojnih kodeksa pod naslovom *Codices Latini antiquiores* (1935-1951).

U Pragu je 1919. godine, po uzoru na Bečki institut i parišku *Ecole des Chartes* osnovana Archivi škola sa svojim časopisom, koji je izdavan od 1923. godine: *Časopis archivni školy*. Za razvoj paleografije u Češkoj posebno je zaslužan G. Friedrich, profesor univerziteta u Pragu, koji je izdao prvi slavenski paleografski udžbenik u Pragu 1898. godine: *Učebná kliša paleografie latinské*. Friedrich je objavio i *Monumenta paleographica Bohemiae et Moraviae* u Pragu 1904. godine, a od 1908. do 1930. godine *Acta regum Bohemiae selecta*.

U Poljskoj se paleografija počinje razvijati izdavanjem *Monumenta Poloniae Paleographica* u Krakowu od 1907. do 1910. godine pod vodstvom profesora Jagelovskog univerziteta St. Krzyżanovskog, a u kojoj su objavljene reprodukcije isprava poljskih vladara. Vladislav Semkowich je u Krakowu 1951. godine objavio paleografski udžbenik *Paleografia Lacinska*.

U Rusiji, u St. Peterburgu, je 1922. godine objavljen udžbenik paleografije Olge Dobišaš - Roždestvenskaje *Istorija pisma v srednjem veke*. Više rasprava s područja latinske paleografije pod naslovom *Latinskaja paleografija* objavila je u Moskvi 1969. godine A. D. Lublinskaja. Latinskim humanističkim pismom bavio se N. P. Lihacev (1862-1935), a pojedinim granama latinske paleografije L. V. Čerepnin.

U Sloveniji začetnik paleografije bio je J. Weikhard Valvasor (1641-1693). Na Univerzitetu u Ljubljani paleografiju je uveo historičar Gregor Čremošnik, a njegov nastavljač bio je Milko Kos.

U Srbiji na Univerzitetu u Beogradu od 1924. godine paleografija je u sklopu posebnog predmeta Pomoćnih istorijskih nauka, koju je kasnije prelaskom iz Zagreba u Beograd predavao Viktor Novak koji je napisao udžbenik 1952. godine *Latinska paleografija*.

U Hrvatskoj, pored Ivana Lučića, je Ansemo Banduri (1671-1743), kao učenik Mabillona i Montfaucona, proučavao u Firenzi i Parisu vizantologiju. Nakon, osnivanja Akademije znanosti 1776. godine u Zagrebu, počele su se na Filozofskome fakultetu predavati Pomoćne historijske znanosti. Međutim, paleografsko proučavanje započeto je osnivanjem *Društva za poviestnicu jugoslavensku* 1850. godine. Osnivanjem Sveučilišta u Zagrebu 1874. godine Franjo Rački (1828-1894) je pokrenuo inicijativu da se predaju, pored Historije, i Pomoćne historijske znanosti. Prvi predavač bio je Tadija Smičiklas (1843-1914) od 1882. do 1905. godine, a od tada su predavali K. Horvat, V. Novak, M. Kos, M. Barada, J. Matasović, J. Stipišić i dr. Od 1954. godine na Filozofskome fakultetu u

Zadru izučavaju se Pomoćne historijske znanosti, a njihov najistaknutiji predavač bio je Stjepan Antoljak (1912-1994). Prvi školovani paleograf bio je Franjo Rački, koji se usavršio od 1857. do 1860. godine u Rimu. Na univerzitetima u Osijeku, Splitu i Rijeci također se predaju pomoćne historijske znanosti, kao i u Beogradu, Novom Sadu, Prištini i Nikšiću. Prvu latinsku paleografiju na hrvatskome jeziku napisao je u Senju 1884. godine Ivan Žanić *O paleografiji sredovječnoj latinskoj*.

U Bosni i Hercegovini je paleografija proučavana kroz bosansko-humske povelje (isprave), ponajviše od strane bosanskih historičara i paleografa, te hrvatskih, srpskih i slovenačkih. Danas se paleografija (latinska, ćirilka, osmanska...) predaje u Bosni i Hercegovini u okviru Pomoćnih historijskih nauka na univerzitetima u Tuzli, Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Bihaću.

Veliki doprinos razvoju latinske paleografije dali su: Josip Nagy *Nacr latinske paleografije*, Zagreb 1925; Mate Tentor *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb 1932; Zvonimir Kulundžić, *"Knjiga o knjizi"*, Zagreb 1951; Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971. Josip Buturac i S. Bačić su u Zagrebu 1966. godine objavili zbirku faksimila i transkripciju pod naslovom *Iz historije pisanog dokumenta*, te Jakov Stipišić *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972. Pored ovih objavljene su i slijedeće knjige - udžbenici iz *Pomoćnih historijskih nauka*: u Prištini (M. Atlagić, B. Šekularac, 1997), u Tuzli (Azem Kožar, 1995), u Osijeku (Ivan Balta, 2000), itd.

Latini su grčko pismo primili preko grčkih kolonija u južnoj Italiji - Magna Graecia, a kolonizatori su došli iz grada Halkide na Eubeji. Koristili su od 22 do 27 slova. Ovo grčko pismo Latini su koristili u kombinaciji sa svojim alfabetom, ali i s etruščanskim, oskijskim, falisijskim i umbrijskim pismom. U Ciceronovo doba rimski alfabet imao je 23 slova, i to: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, X, Y, Z, a sadašnji latinski alfabet ima 27 slova.

Najstarije *rimsko epigrafsko pismo* nazivamo arhaiskom kapitalom, od koje se razvila kvadratna kapitala, rustična kapitala i kurzivna kapitala. Od *knjižnih pisama* najstarija je elegantna kapitala uncijalnoga i poluuncijalnog tipa, zatim rustična kapitala i kurzivna majuskula iz koje se razvila kurzivna minuskula.

Najstariji napis koji sadrži slova latinske abecede naziva se *Lapis niger* iz 6. vijeka pr. n. e. (pronađen blizu Rimskog foruma 1899. godine). Bio je napisan stilom bustrofedon (jedan red s lijeva na desno, a drugi red s desna na lijevo) i imao je 21 slovo.

Knjižna kapitala se kod Rimljana koristi tek od 4. vijeka, a najstariji je primjerak ep nepoznatoga autora *Carmen de bello Actico* pronađen u ruševinama Herkulanuma; sadržajno opisuje bitku kod Akcija 31. godine. (Varijante rimske kapitale i kurzivnih pisama vidi na sl. 1.8. na str. 51).

Elegantnom kapitalom su pisana dva kodeksa: *Vergilius Augusteus* i *Vergilius Sangallensis*; jedan iz Vatikanske knjižnice, a drugi iz opatije Sankt Gallena.

Kurzivna majuskula i minuskula je bila izrazito poslovno pismo Rimljana koja se svakodnevno koristila širom Rimskog carstva.

Uncijala je knjižno majuskulno pismo kojim je napisan *Evangelarium Cividale*, koji u sebi nosi nazive vladara: Trpimira, Pribine, Kocelja i Braslava (vidi sl. 1.9. na str. 52).

Poluuncijala je minuskulno knjižno pismo, a njome je napisan *Evangelarium Spalatense* nastao u drugoj polovici 8. vijeka (vidi sl. 1.10. na str. 53).

Skraćenice (kratice) u latinskome rimskom pismu koristile su se vrlo često, a zbog uštede vremena i prostora. Nazivaju se abreviaturae, siglae, notae. U srednjem vijeku razlikuje se nekoliko tipova skraćenica:

- *suspensije* (skraćuje se posljednji dio riječi),
- *kontraksije* (izostavlja se nekoliko slova u riječi),
- *skraćenice* koje nastaju upotrebom znakova.

Srednjovjekovne skraćenice imaju svoje nastavke iz antike. Suspensija se najviše upotrebljavala na natpisima i novcima. Kontraksije su bile čiste i miješane, tj. ako je u kontraksiji upotrebljavano prvo i posljednje slovo, onda je to čista, a ako ima i neko slovo iz sredine riječi, onda je to miješana skraćenica.

Tačka je bila najstariji skraćenički znak, a ponekad se umjesto nje upotrebljava zarez - slično apostrofu. Crta se u početku kao skraćenica upotrebljavala sa brojevima, a onda nad slovima, posebno, kada je označavala sveta ili lična imena.

Brojevi mogu biti u određenome smislu također skraćenice, a u upotrebi su bili grčki, rimski i arapski brojevi u srednjem vijeku. Slova su označavala brojeve, kao: I=1, V=5, X=10, L=50, C=100, D=500, M=1000.

U srednjovjekovnim su bosanskim ispravama često korišćene slijedeće skraćenice:

1. suspensije: s. p. d. = *salutem plurimam dicit*, a = *actor* (tužitelj), am = *amen*, an = *ante*, dat = *datum*, in = *inde*;
2. kontraksije: gra = *gratia*, ois = *omnis*, mgr = *magister*, lra = *litera*, qm = *quoniam*, pr = *pater*, tm = *tantum*;
3. znakovi s tačkom i zarezom: quib; = *quibus*, usq; = *usque*, quilib; = *quilibet*; znakovi s brojkom tri na kraju riječi: v3 = *videlicet*, p3 = *patet*, s3 = *sed*, hab3 = *habet*; posebni znakovi: = *pro*, = *pro*; znakovi za česte riječi u jednom slovu: = *per*, = *quae*, = *ter*, = *qui*, = *prae*;
4. skraćenice koje nastaju upotrebom znakova: = *us*, = *re* = *rum*, = *et*, = *cum*;
5. skraćenice koje nastaju natpisanim slovima r ili n: cca = *circa*, por = *prior*, qm = *quomodo*, g = *ergo*, g = *igitur*;
6. skraćenice kao posebni znakovi: = *autem* = *etiam*, = *est*, ili kratice rečenica: incatkus = *in causam attractus* (tuženi), icottus = *incliti comitatus*, iudlium = *iudex nobilium*

U srednjem vijeku, (tj. od 476. god.) razvila su se na istome tlu nova kraljevstva: u Galiji «franačko», u Španiji «vizigotsko», a u Italiji «langobardsko». Latinski jezik je i dalje ostao službeni jezik, ali sada sa mnogim

primjesama novopridošlih naroda. Tako su formirana tzv. nacionalna pisma: italijanska prekarolinška minuskula, «beneventana» u južnoj Italiji i Dalmaciji, «merovingika» u Francuskoj, «vizigotika» u Španiji, kao i «karolina» koja je postala temeljnim pismom u Zapadnoj Evropi. Jedina središta pismenosti su u manjoj mjeri katedralne gramatičke i retoričke škole, te u mnogo većoj mjeri manastiri. Manastirski skriptoriji su se međusobno razlikovali po načinu prepisivanja. Po tome su bili posebno poznati manastiri: Monacassino, Vivarium, Bobbio, Sankt Gallen, Fulda, a u Dalmaciji manastiri sv. Marije i sv. Krševana u Zadru (vidi sl. 1.10. na str. 53).

Italijansku prekarolinšku minuskulu njegovale su kaptolske škole u Novari, Veroni, Lucci, Vercelli, Ivreji, Bobbio, Nonantola i Novalesse. Iluminacija im je siromašna, a rađene su u žutoj, crvenoj i zelenoj boji.

Papinska kancelarija koristila je u svojoj kuriji specifično *kurijalno pismo* sa svojim posebnim ligaturama, a u upotrebi je od 8. do 12. vijeka. Kurijala je nastala od mlađega rimskog kurziva, a karakteristična su joj slova: «a», koje je slično omegi; «e», koje je slično «o-u»; «q», koje je slično arapskom broju «2», i «t», koje je slično slovu «y». (vidi sl. 11/1 na str. 54).

Beneventanu nazivaju još *scriptura langobardica*, a postoji uglavst i obla beneventana. Beneventana je u upotrebi od 8. do 14. vijeka. Značajni centri beneventane su bili u Capui i Monte Cassinu, a na području Dalmacije u Zadru, Trogiru i Splitu. Karakteristična su slova: «a, e, r, t» sa dosta ligatura u kojima je karakterističan smještaj zareza, tačke i kose crte (vidi sl. 1.11/2 i 1.11/3 na str. 54).

Vizigotica se razvijala na Pirinejskome poluostrvu u posljednjem razdoblju vizigotske vladavine, a upotrebljavana je od 7. do 14. vijeka. Karakteristična su slova: «a, g, t, e», koja se dižu iznad ostalih slova (vidi sl. 1.11/4 na str. 54).

U Franačkoj državi razvija se poseban oblik latinskoga pisma prozvan po franačkoj dinastiji Merovinga, a naziva se *merovingika* i «*scriptura francogallica*», i traje od 7. vijeka (najstariji primjerak iz 625. g.) do 9. vijeka. Karakteristike merovingike su duga slova iznad osnovne crte sa specifičnim slovom «a», koje je otvoreno i slično slovima «cc»; slovo «e», koje je otvoreno; slovo «o», koje je slično arapskom broju «8».

Irska i anglosaksonska srednjovjekovna pisma pripadaju tzv. *scripturae insulares*. Ta *otočka poluuncijala* razvijala se od 6. do 11. vijeka i pokazuje kaligrafske osobnosti, a karakteristična slova su joj: «a, e, g, p, q, r, s», kojima se dodaju minijature u kojima se irska ornamentika razlikuje od engleske.

Karolina je dobila naziv prema franačkome kralju Karlu Velikom. Nastala je u franačkim skriptorijima, a koristi se od 8. do 12. vijeka. Poznati manastiri karolinške minuskule su: dvorska škola Karla Velikog – *schola Palatina* – bila je u skriptorijima u Aachenu, Trieru, Metz, Lorsch i Fuldi. Postojale su i karolinške škole u Reimsu, Toursu, Corbieu, Reichenau i dr. Poznat je kartular sv. Petra u Selu pisan karolinom uz primjese beneventane. Karakteristična slova karoline su: «m, n, u, i, d, h, a, g», a ističu se lijepim oblicima s puno skraćenica.

U 12. vijeku u Evropi nastaje prijelazni tip minuskule koji se odvaja od karoline i približava gotici; koristila se sve do 15. vijeka a naziva se *karolina-gotica*.

Gotica se javlja u 13. vijeku i naziva se «gotica littera»; ime su joj dali humanisti. Za širenje gotice zaslužni su između ostalih franjevci i dominikanci u Hrvatskoj (prevladava tzv. «littera Bononiensis», tj. bolonjsko pismo). Gotička minuskula je prevladavala na univerzitetima, a karakteristična je po jednostavnosti, uglatosti i debljini poteza. Karakteristično je slovo «a», koje potiče od uncijalnog «a». Slovo «c» se razlikuje od «e», jer ima završetak u uglu uz gornju crtu. Slovo «d» je uncijalno s koso izvučenim potezom, a dvostruko «w» s dva zavojita «vv» koje se često zamjenjuje sa «ll» ili «lb», dok je slovo «z» slično beneventanskom. Gotica ima najviše skraćenica od svih latinskih pisama (vidi sl. 1.12. na str. 54). Upotrebljavala se u kancelarijama «minuscola cancelleresca italiana». Središta gotice su Bologna, Firenza, te Oxford i Orleans.

Prehumanistika se ponajviše razvijala u Italiji u 14. vijeku (trecenta) i 15. vijeku (quattrocenta), u vrijeme njezinoga prosperiteta kada se vraćaju idolima antike i studijima: «studia humanitatis» i «humanae litterae».

Humanistika se razvila u 15. vijeku kao renesansno pismo littera antiqua ili *scrittura humanistica*. Najstariji je rukopis iz 15. vijeka, a karakteristična su slova: «a», koje je uncijalno i oblo; slovo «r» koje je redovno uspravno. Slova gotovo da nemaju ligature. Humanistika je ušla u štampu i knjigu nakon izuma Guttenbergova štamparskog stroja. Ukrašavanje kodeksa je vrlo često rađeno iluminacijom. U Dalmaciji su objavljeni kodeksi u knjižnoj humanistici, kakav je *Statut kaptola u Drivastu*, koji je rađen rukom barskog notara iz 1468. godine, a ovim pismom pišu i hrvatski renesansni humanisti: Marko Marulić, Petar Hektorović, Petar Zoranić i ostali.

Minijatura tumači tekst pomoću figura, pejzaža, arhitekture, simbola i slika. Minijatura dolazi od latinske riječi *minium* = crvena olovna boja, a iluminacija od latinske riječi *illuminatio* = rasvjeta. Dakle, u izvornome značenju ona znači umjetnost ukrašavanja knjiga pisanih rukom, što je zajednički naziv za ornamente, inicijale i minijature koji su u njima naslikani ili nacrtani.

Stari egipatski rotulusi i *Knjiga mrtvih* bili su ukrašavani minijaturama, te papirusi starih Grka i Rimljana. U kasnoj antici počinju se koristiti inicijali, latinski *initium* = početak, tj. početna slova u riječi, koje sa vinjetom (zastavicom) i minijaturom čine iluminaciju rukopisne knjige. Ilustracije predstavljaju likovnu interpretaciju teksta, nastojeći da ga na taj način objasne, za razliku od iluminacije koja ukrašava čitavu knjigu.

Poslije seobe naroda slovo (inicijal) dobiva i magično značenje, a njegova vrijednost raste s važnošću riječi, rečenice ili poglavlja koje ono otvara. Iz svakoga inicijala pupolji biljka, ljudski ili životinjski lik. Do 7. vijeka preovladavaju geometrijski likovi kao inicijali, a tek se u 6. vijeku prvi put pojavljuju u kodeksima zoomorfni elementi – ptice i ribe.

Skupocjena iluminacija rukopisnih knjiga, namijenjena crkvenome obredu (biblije, evanđelistari), nastaje isključivo u manastirima.

Figuralna minijatura razvila se u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj od 14. vijeka pod uticajem Zapada i to najviše italijanske minijature. Takvi su

glagoljaški kodeksi: *Misal kneza Novaka* iz 1405, *Misal Hrvoja Vukčića* oko 1407. i *Brevijar* iz Berma u Istri iz prve polovice 15. vijeka. Uz iluminirane rukopise koristi se i heraldička minijatura na poveljama pisanim na pergamentu, te portretna minijatura kao samostalna likovna djela. Takva portretna minijatura se nalazi na Omiškoj dukali iz 1579. godine. Minijatura je bila veoma omiljena u Bosni i Slavoniji. U Codexu diplomaticusu, II. (Zagreb, 1904) nalazi se prijepis iz 13. vijeka *Pacte convente* (ili "Qualitea") koji se odnosi na 1102. godinu (1102. *Memoriale Tome Arcidakona*) *Historia Salonitana*.

Sumirajući razvoj minuskulnog kurzivnog pisma moglo bi se konstatirati slijedeće: od knjižnih pisama, rustične i kurzivne majuskule (velika slova) razvila se kurzivna minuskula (mala slova), a od kurzivne minuskule razvilo se nekoliko vrsta srednjovjekovnih pisama i to: kurijala (papinska), predkarolina, vizigotika, merovingika i beneventana, a od predkaroline – karolina, gotica i humanistika.

Na prostoru *Bosne i Hercegovine* koristila su se ili su se na nju odnosila slijedeća latinska pisma: kurijala, beneventana, karolina, gotica i humanistika.

Kurijala (pismo papinske kancelarije koje se upućivalo na sve strane, npr. za Bosnu preko Dubrovnika) je imala izrazito visoke (duge) duktuse i karakteristična slova: *a, e, q, t* sa vrlo malim brojem skraćenica. Bila je u upotrebi od 8. do 12. vijeka, a njena slova su imala neobično visok razmak između redova.

Beneventana (pismo iz Montecassina, od 8. do 12. vijeka, koje je bilo u upotrebi u dalmatinskim gradovima) je postojala kao uglasta i obla (pismo krasnopisa), s karakterističnim slovima: *a, e, r, t*. Imala je mnogo ligatura: *ae, et, ei, or, ec, nt, ec, sp*. Česti su bili semikoloni i crtice iznad skraćenice: *omib = omnibus, possum; = possumus, ama = anima, gla = gloria, popls = populus, tpe = tempore*

Karolina (pismo prozvano po franačkim karolinzima od 8. do 12. vijeka, upućivano u slovenske, hrvatske i bosanske krajeve) je pismo zbijenih slova, s otvorenim slovom *a*; slovo *g* ima donji luk (duktus) otvoren; slova *b, d, h, l* imaju u gornjem dijelu zadebljane haste (duktuse). Karakteristični su apostrofi: *hui' = huius, pertubant' = pertubantur, experimentú = experimentum*

Gotica (najčešće pismo bosansko-humskog srednjovjekovnog podneblja, od 12. do 15. vijeka) je nastala u vrijeme procvata evropske pismenosti (razne knjige, sastavi, pjesme, romani...) i u vrijeme otvaranja univerziteta (univerziteti se sastoje od fakulteta: filozofija, teologija, pravo, medicina...) kojih ima potkraj 15. vijeka oko šezdeset u Evropi. Postojalo je nekoliko oblika gotice s posebnim sistemom skraćenica (Adriano Cappelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano 1979). Johannēs Gutenberg (1452-1455) štampao je goticom *Bibliju* u 200 primjeraka, a i mnogi su gradski statuti dalmatinskih gradova štampani goticom. U gotici je često teško pročitati riječi u kojem redu dolaze slova: *i, u, m, n*, te su suspenzije ovisne o posebnosti dvorske kancelarije i često se sastoje samo od prvoga slova: *a. = actor, n. g. s. = nomine quo supra*.

Humanistika (renesansno pismo od 15. vijeka kojim je pisan i dio bosansko-humskih povelja) ima iznad slova *i*, kao i u gotici, kosu crtu, dok neobične duktuse imaju slova: *b, d, p, q* i to sa slovima *e, o*. Na početku riječi

nalazi se oštro slovo *u*, piše se kao *v* (*urbis = vrbis*), te su česti diftonzi *ae, oe* koji se pišu kao *ç* i obično *e*. Od gotičkih ligatura zadržale su se *ct, et, st*.

Skriptor (pisar) je morao biti sasvim posvećen rukopisu kojeg piše: *Tri digita scribunt sed totum corpus laborat* = tri prsta pišu, a čitavo tijelo radi.

1.1.6. Slavska paleografija

Slavska paleografija se bavi proučavanjem slavenskih pisama: njihovim nastankom, razvojem i upotrebom kod slavenskih naroda. Znanstvenici smatraju da su slavenska plemena sve do 3. vijeka n. e. predstavljala jedinstvenu zajednicu (etnički i jezički), nazivajući ih zajedničkim imenom Praslaveni. Usljed seoba koje su usmjerene na istok, jug i zapad, a koje su završene u 7. v. n. e. došlo je do njihovoga miješanja na širem prostoru i sa brojnim etničkim i jezičkim skupinama stanovništva. Sve je to uticalo da se od zajedničkoga "prajezika" oformi više "regionalnih" jezika iz kojih su se vremenom oblikovali savremeni slavenski jezici. Svi ovi jezici pripadaju porodici indoevropske jezičke zajednice.

Praslavenski jezik nije mogao biti zapisan, jer nije postojalo pismo pa se i ne zna kakav je to jezik. Za slavenski jezik koji je odražavao prvo slavensko pismo u znanosti se upotrebljava naziv *staroslavenski*. I pored toga što nijedan savremeni slavenski književni jezik ne vodi direktno porijeklo iz staroslavenskog, on se održao kao crkveni ili liturgijski jezik kod Slavena istočnoga obreda (pravoslavne vjere). Danas se on naziva *crkvenoslavenskim*. To je potvrda i dokaz da je u širenju jezika i pisma religija imala važnu ulogu. Pretpostavlja se, međutim, da su Slaveni znali za pismo i prije primanja hrišćanstva, na što upućuje korišćenje glagola "psati" (pisati) u predhrišćanskom dobu. Ovo, donekle, potvrđuje i zapis Crnorisca Hrabra (kraj 9. vijeka) pod nazivom "O pismenima", koji navodi da su Slaveni i prije dobijanja knjiga "crtama i zarezima čitali i gatali."

Prvo slavensko pismo, sačuvano na najstarijim spomenicima (iz 10. vijeka), imalo je dva oblika nazvana: *glagoljicom* i *ćirilicom*. Nije pouzdano utvrđeno koje je pismo starije. Najstariji sačuvani spomenici na oba pisma nastali su u gotovo isto vrijeme: glagoljski natpis na grčkoj ispravi iz Avelona na Atosu iz 982. godine i ćirilska Samuilova ploča iz 993. godine. Smatra se da su oba pisma nastala uporedo za života solunske braće (Grka): Ćirila i Metodija. Pošto je nesporno da su nastala po ugledu na grčku azbuku u kojoj tada postoje majuskulna i minuskulna slova, to je i glagoljica više odražavala jedan (minuskulni tip kojim se brže pisalo), a ćirilica drugi tip grčkih slova (majuskulna – kao svečano monumentalno pismo). To znači da su oba ova pisma predstavljala modifikaciju dvije varijante grčkoga pisma.

Saznanja o staroslavenskom jeziku temelje se na nekoliko crkvenih spisa (pisanih glagoljicom i ćirilicom) u kojima se ovaj jezik upotrebljava krajem 10. i početkom 11. vijeka, i koji su, mada nisu sačuvani u originalu već u prijepisu, osnovni izvor za proučavanje oba ova tipa pisma. Radi se o spomenicima

pisanim glagoljicom: Kijevski listići, Zoografsko jevanđelje, Marijinsko jevanđelje, Asemanijevo jevanđelje, Ohridsko jevanđelje, Sinajski euhologij, Kločev glagoljaš i Rimski odlomci, te o: Savinoj knjizi, Suprasalskom zborniku, Ostromirovom jevanđelju, Svjetoslavljevom zborniku, Odlomcima jevanđelja Undoljskoga, Arhangelskom izbornom jevanđelju, Hilendarskim odlomcima i o Miroslavljevom jevanđelju, pisanim ćirilicom. Postoji i brojna epigrafska građa. Vremenom je primat u upotrebi zadobila ćirilica, koja je imala svoje osobenosti na području Srbije, Bugarske, Rusije, te Bosne, Huma, Slavonije i Dalmacije.

* * *

Glagoljica je izvorno slavensko pismo. Ime je dobila od glagola "glagoljati", što na staroslavenskom znači "govoriti". Nastala je na tlu grčke knjige, da bi se potom preselila na tlo latinske knjige (isključivo) gdje je i očuvala sve svoje osobenosti. Smatra se da ju je sastavio Grk Konstantin - Ćiril Solunski, pred svoju moravsku misiju (863-885). Nastala je iz grčke minuskule i kurziva sa dopunama znakova (slova) za obilježavanje fonema (glasova) koji su postojali u slavenskom, ali ne i u grčkome jeziku toga doba. Sastavljajući je po fonetskome principu, da svaki poseban glas ima svoj poseban (slovni) znak, a što datira od grčkih pravopisnih pravila, Konstantin je, vjerovatno, kao uzor koristio i druga pisma onoga vremena; prije svih jermenski i koptski alfabet. Jedan od dokaza za to je i činjenica da jermenska azbuka ima slova, koliko i glagoljica (38). U znanstvenim krugovima se veoma mnogo raspravljalo o odnosu glagoljice i ćirilice. Jedni su tvrdili da je glagoljica starija od ćirilice, a drugi da je ćirilica starija od glagoljice; treći, što sudeći po sačuvanim pisanim spomenicima ima ponajviše osnova, da su oba pisma nastala istovremeno. Na njihovu upotrebu imale su uticaja činjenice da je glagoljica kao vještački stvorena azbuka (izum jednoga čovjeka - Konstantina), po svojoj strukturi, bila sličnija svojim uzorima, te otuda nije mogla biti kod Slavena konkurent podesnijoj i jednostavnijoj ćirilici koja je uhvatila korijenu u narodu.

Poslije moravske misije braće Ćirila i Metodija centar slavenske pismenosti je prenijet na Balkan, najprije u Bugarsku i Makedoniju, a potom u Zetu, Rašku, Bosnu i Hrvatsku. Glagoljica se upravo najduže zadržala na prostoru Dalmacije, dok u ostalim zemljama primat preuzima ćirilica, a u Bosni i Humu bosančica.

Glagoljica je stilizirano uncijalno pismo, koje više liči na armenski ili koptski alfabet nego na bilo koji evropski nastao od grčkih ili latinskih slova. U njenome stilu pisanja sukobljavaju se dva principa: jedan (u većini slova) koji teži zaobljavanju krajnjih vertikalnih krakova, i drugi koji ih ostavlja nezaobljene. Vremenom su profilirane dvije forme slova: ona koja su pisana uspravno (linearno), a sijeku se pod pravim uglom - što se u znanosti naziva uglastom glagoljicom; i druga u kojoj su slova okrugla (poluobla i obla) koja se naziva oblom glagoljicom (vidi sl. 1.13. na str. 55). Obla glagoljica je mnogo rjeđa i njome su pisani česko-moravski spomenici, dok je uglasta više zastupljena na ostalome prostoru naročito u spomenicima na području Dalmacije, pa je otuda

neki znanstvenici nazivaju i hrvatskom glagoljicom. Slova su se pisala na dva načina: ispod crte (kao na Bliskom istoku) i iznad crte (kao na Zapadu). O obloj i uglasto glagoljici (i ćirilici), njihovoj brojnoj vrijednosti i nazivima (na oba pisma) vidi naznačenu tabelu: sl. 1.13. na str. 55.

Glagoljica se nije svuda podjednako održala: u Panoniji svega nekoliko godina, u Moravskoj i Češkoj do kraja 11. vijeka (s tim da se u Češkoj obnovila u 14. vijeku i opstala do kraja 17. vijeka), u Poljskoj od kraja 14. do kraja 15. vijeka, dok se kod istočnih Slovena glagoljica održala do kraja 12. vijeka.

Najveći uticaj glagoljica je imala kod Južnih Slavena. Iako se ne zna pouzdano kada se glagoljica pojavila u Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj, Zeti, Bosni, Humu i Hrvatskoj, ona se na ovim prostorima nalazila već od 10. vijeka, tako da se njen razvoj može pratiti od 11. vijeka, počevši od različitih natpisa, isprava i odlomaka (Bašćanska ploča iz 1100. godine), preko Vinodolskog zakona iz 1288. godine do prvih štampanih knjiga iz 15. vijeka (Misal iz 1483. godine) kada su postojale i glagoljske štamparije. Ipak od 16. vijeka upotreba glagoljice se ograničava na potrebe crkve.

Sačuvano je više glagoljskih spomenika, nastalih u periodu od 14. do 16. vijeka, pisanih uglavnom po crkvama i manastirima. Pojedini tekstovi, naročito brevijari i misali, bili su lijepo iluminirani (Misal vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića i dr.). Slova glagoljice su zbog svoje karakteristične rustičnosti korišćena i kao ukrasna slova. Glagoljicom su često bili pisani kodeksi od strane bosanskih bogumila, što dokazuju sačuvani spomenici. Tako imamo Marijinsko jevanđelje iz 10. vijeka, koje je pisano oblom glagoljicom, potom Grškovićevo odlomak (dio tzv. Apostola), pisan poluoblom glagoljicom u 12. vijeku, te Mihanovićev odlomak iz 12. vijeka, pisan također poluoblom (bosanskom) glagoljicom. Među glagoljskim bosanskim spomenicima je i Misal vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji sadrži 247 listova, a koji je napisao dijak Butko (između 1403. i 1415. godine) uglastom glagoljicom posvećujući ga ovome bosanskom vojvodi i splitskome hercegu. Osim toga, glagoljicom su u Bosni pisani i mnogi sačuvani epigrafski spomenici, kao: dio natpisa crkve iz Kijevaca kod Prijedora (11 - 12. vijek), natpis na jednoj ploči u okolini Banje Luke (15. vijek), neka slova sa Humačke ploče, nekoliko naknadno zapisanih slova na ploči Kulina bana (12. vijek) itd.

Na tlu Bosne glagoljica je imala sve faze razvoja. U 12. vijeku dobila je specifične poluoble forme, nešto između oble, tzv. bugarske, i uglaste, tzv. hrvatske glagoljice. Korišćena je skoro isključivo u okviru crkve bosanske. Najviše je rasprostranjena u zapadnim dijelovima Bosne mada se susreće i u centralnoj Bosni gdje je korišćena uporedo sa ćirilicom, odnosno bosančicom. To, između ostalog, potvrđuje i činjenica da npr. Hrvoje Vukčić posjeduje glagoljski misal i ćirilčno evanđelje, što je od velikog značaja za razumijevanje srednjovjekovne bosanske kulturne stvarnosti.

Glagoljsko pismo je *ustav* ili *uncijala*, mada se u liturgijskim tekstovima upotrebljava i *poluuncijala*, koja od sredine 14. vijeka prelazi u *polukurziv*, a od 16. vijeka u *kurziv*. Glagoljica se održala do početka 19. vijeka, a tada pod pritiskom višeg sveštenstva, naglo nestaje.

Na najstarijim glagoljskim spomenicima (iz kraja 10. i iz 11. vijeka) jezik je prilično arhaičan sa brojnim tragovima prethodnog "domoravskog" jezika. To je prepoznatljivo u tematici upotrebom slova *đevr, št, dzelo* (vidi naznačenu tabelu na str. 55) za posebne glasove južnoslavenskog - makedonskog dijalekta iz 9. vijeka, u morfologiji upotrebom nekontrahovanih oblika pojedinih pridjeva (*-aego, -aago, -uemu, -uumu*), potom upotreba brojnih moravizama i latinizama itd. Rekonstrukciju sistema prvobitne glagoljske azbuke izvršili su ruski naučnici H. Durnovo i Trubeckij. Na strukturu glagoljskoga pisma uticao je čitav niz unutrašnjih (endogenih) i spoljašnjih (eksogenih) elemenata. Svako glagoljsko slovo ima primarne i sekundarne elemente. Slova glagoljice nastala su na tri načina: jedna grupa slova je nastala samostalno, druga pod uticajem drugih azbuka, a treću grupu čine slova preuzeta iz grčkog alfabeta.

Slova glagoljice imala su brojnu vrijednost u zavisnosti od mjesta koji su zauzimala u azbučnome redu (vidi sl. 1.13. na str. 55). Prvu enadu (niz od 9 znakova) činila su slova od rednoga broja 1 do rednoga broja 9, i ona je označavala jedinice. Tako je prvo slovo označavalo broj 1, drugo 2, itd. Druga enada označavala je desetice, a treća stotine. Od tih 27 znakova ($3 \times 9 = 27$), 24 slova imaju brojnu i slogovnu vrijednost. Za označavanje broja hiljada korišćen je znak \neq , B = 2000 itd. Slova u značenju broja označavana su znakom iznad slova (*titla*), kao i sa po jednom tačkom sa svake strane slova. Brojevi od 11 do 19 pisani su tako da je prvo pisana jedinica pa onda desetica, tj. u stilu jedan na deset (jedanaest): $\bar{a} \hat{i} = 11$, $\bar{b} \hat{i} = 12$, itd., dok su od 21 nadalje prvo pisane desetice ($\bar{m} \bar{d} = 44$), kao i stotine ($\bar{sp} \bar{v} = 282$), odnosno hiljade (\neq atog = 1373). Kod glagoljice je sačuvan grčki azbučni red. Svako slovo ima svoju brojnu vrijednost osim onih kojih nema kod Grka, što je slučaj i sa azbukama starijim od glagoljice.

Ćirilica je slavensko pismo nastalo na tlu grčke knjige uporedo sa glagoljicom. Osim Ćirila i Metodija kao njeni sastavljači se pominju prezbiter Konstantin, episkop Kliment (otuda i naziv klimentica), Simeun Veliki i dr. Autor je ovo pismo uredio tako što je izvršio dopunu grčke uncijale (kakva je i glagoljica) zadržavši ustaljeni sistem i fonetski princip glagoljice. Njena zavisnost od grčkoga pisma je između ostaloga prepoznatljiva po tome što je od 38 slova ćirilice njih 26 direktno preuzeto iz grčkog alfabeta (ne računajući Ψ , Φ , Θ , Υ) i to (a, b, g, d, e, z, h, k, l, m, n, o, p, c, t, ou, ϕ , x, ω , ξ , ψ , θ , γ), a 12 ih je stilizirano i prilagođeno za one glasove slavenskoga jezika kojih nije bilo kod Grka i to: (Б, Ж, Ђ, Ц, Ч, Ш, Џ, Ћ, Ђ, Љ, Ћ, Ю, А, Д). Nešto kasnije u ćirilici nastaju ligature (spojnice) i to: Ѣ , Ѥ , Ѭ , Ѯ , а slovo S koje je označavalo kod Grka broj 6, pored te brojne dobilo je i fonetsku vrijednost. Sličnost sa grčkim pismom i pravopisom očituje se i u korišćenju dva znaka za slovo O (O i ω - omega), dok su za glas И korišćena tri znaka: И, I, Ī.

Sličnost glagoljice i ćirilice ogleda se u upotrebi dopunskih slova za karakteristične slavenske glasove, te u slaganju (u pogledu simetričnosti i

asimetričnosti) znakova za slova Ж, И, Ѣ, Ш, А, А, dok je slovo И simetrično u oba pisma. Na grafijski uticaj glagoljice upućuje i oblik slova Ђ. U ćirilici se i prije 11. vijeka javljaju sastavljena (ligatura) slova Ѣ , Ѥ , Ѭ , Ѯ , Ѳ , od kojih je slovo А karakteristično samo za rusku ćirilicu. Oblik i glasovna vrijednost ovih, kao i nekih drugih slova kasnije se mijenjaju (npr. nosni samoglasnik (en) А i ligatura Ѭ (jen) su u 10. vijeku zamijenjeni ligaturom Ѣ na početku sloga ili riječi, dok je prije toga imalo glasovnu vrijednost slova Е i Ђ - sve u zavisnosti od mjesta na kojem se nalazilo u određenoj riječi. Ove (i druge) promjene (vidi sl. 1.14. na str. 56) učinile su ćirilicu znatno jednostavnijim i uređenijim pismom od glagoljice, usljed čega je postala dominantanim pismom slavenskih naroda.

Slova u ćirilici i glagoljici imaju jedinstvene nazive. Ustanovljeni su u staroslavenskom, a potom prenijeti i u novocrkvenoslavenski jezik nastao u 18. vijeku u kome se tek ustalio azbučni red slova. Vremenom su neka slova mijenjala oblik i glasovnu vrijednost, dok su se pojedina slova održala sve do 20. vijeka, npr. slovo Ђ se i danas nalazi u bjeloruskoj i ukrajinskoj azbuci, dok je iz ruske azbuke izbačeno 1918, a iz bugarske 1945. godine.

Sva slova u staroslavenskom pismu su iste veličine. Jedino su kod isticanja pisana nešto veća (krupnija) slova, dok su nove cjeline u tekstovima počinjale ukrašenim inicijalima. U ovome pismu upotrebljavani su i drugi znaci: *dijakritički znak* (Л - ъ mehko, Н - њ mehko i sl.), akcenti i spiranti (kojih ima ukupno tri: /, \, /), apostrof (za rastavljanje dva suglasnika: an'na i sl.) i *titla* kao nadredni znak za obilježavanje skraćenic (različitim oblika: ~, ~, ~, - i sl.). Skraćivanje riječi vršeno je kontrakcijom (izostavljanjem sredine riječi kao: бѣа - бѣородиница) ili suspenzijom (kada se izostavlja kraj riječi, kao: проф - професор). Skraćivane su najčešće sakralne riječi, kao i u grčkom i latinskom jeziku toga doba. Interpunkcija se upotrebljava tek od 14. vijeka. Najvažniji interpunkcijski znak je tačka koja se piše u sredini dviju linija, a služila je za razdvajanje rečenica. U istoj funkciji su upotrebljavane i dvije tačke(:), dok je kraj određene cjeline označavan sa tri (:) ili četiri (:) tačke, a ulogu upitnika imala je tačka i zarez (;), itd.

Najstariji ćirilski natpisi su epigrafski spomenici: Bugarski natpis iz 943. godine (Dobrudža), Gnjezdovski natpis s početka 10. vijeka (Rusija), Samuilov natpis iz 993. godine (German kod Prespanskoga jezera) itd. Među najznačajnijom paleografskom građom su: razni dokumenti, pisma, povelje, kopijalne knjige i dr., koja je uglavnom nastala početkom 12. vijeka na prostoru svih srednjovjekovnih južnoslavenskih zemalja. Najveći broj ove građe pisan je na pergamentu koji se, na naznačenome prostoru, koristio sve do 15. vijeka, mada se u 14. vijeku počinje koristiti i papir. Tako su vladarske povelje sve do kraja 14. vijeka pisane na pergamentu, a od tada na papiru. Pisalo se calamusom ili guščijim perom, trajnim mastilom crne boje, osim što su inicijali i naslovi pisani crvenim mastilom. Dokumenti su pisani na cijelom listu, četvrtini ili osmini, a paginacija je vršena prema sveskama (kvaternionima).

Tokom viševjekovne upotrebe (od 9. do prve polovine 18. vijeka) ćirilica su slova neprestano mijenjala izgled, prolazeći kroz četiri karakteristične i među sobom različite vrste pisma: *ustav* (latinska uncijala), *poluustav* (poluuncijala), *brzopis* i *kurziv* (vidi sl. 1.14. na str. 56). *Ustav* je pismo pravilnih, odmjerenih i pažljivo pisanih slova, u početku po uzoru na kaligrafsku grčku antičku uncijalu, a potom i na vizantijsku uncijalu. Slova su ustavna, a pišu se između dvije zamišljene linije. Kasnije se koristio za pisanje rukopisnih knjiga svečanog karaktera, a potom i za štampanje crkvenih knjiga zbog čega je i nazvan "knjižnim pismom" (vidi sl. 1.15. na str. 57).

Od kraja 14. vijeka slavenski ustav je prešao u poluustav, a ovaj u brzopis. *Poluustav* je takav tip ćirilskog pisma koji je kaligrafski nedotjeran u odnosu na ustav, sa slobodnije izvedenim potezima u oblikovanju slova. Ovdje se neka slova pišu van okvira dvije linije, nešto slično kao i u latiničnoj poluuncijali. Pojavljuje se od sredine 14. vijeka. Sa njim su uvedene u upotrebu skraćenice i nadredni znakovi (akcenti i spiriti), koji se upotrebljavaju i u rukopisima pisanim u toku 14. i 15. vijeka, ali potpuno nestaju pojavom brzopisa. U početku je titla bila obavezna za sve skraćene riječi, dok se u 15. vijeku neka slova pišu bez title (Д, Ж, З, М, Т, Х, i grupa ДО), a neka u horizontalnome (ležećem) položaju (В, Г, Р, te И, Н, К и Х), itd. Prototip poluustava je poslovno pismo koje se počelo razvijati još od 11. vijeka uporedo sa knjižkim ustavom. Ovo pismo je u određenim razdobljima i na određenim prostorima zadobijalo svoje lokalne osobenosti. Poluustav je najviše upotrebljavan u Rusiji (vidi naznačenu sl. 1.16. na str. 57).

I u ćirilici kao i u latinici, upotrebljavaju se termini *majuskula* (nešto veća slova), *minuskula* (nešto manja slova) i *kurziv* (kosa brza slova). U stvari, veličina slova i njihov odnos prema dvolinijskom sistemu i jeste ono što čini različitim ustav od brzopisa. Uvođenjem četverolinijskog sistema pisana minuskulna slova mijenjaju svoj izgled: postaju manje pravilna i izdužena su. U državnim kancelarijama razvila se kancelarijska (diplomatička) minuskula kojom su pisane diplome.

Brzopis je minuskulno pismo, nastalo iz potrebe za bržim pisanjem. Iako se pojavio u vrijeme dominirajućeg ustava, brzopis se ustalio i razvio tek u vrijeme poluustava, tj. već u 14. vijeku, dok se u knjigama koristio u 15. a u administraciji u 16. i 17. vijeku. Kod brzopisa slova pojedinim (gornjim) svojim dijelovima prelaze dvije linije postajući tako četverolinijskim pismom. Pri pisanju slova se međusobno vežu. Međutim, ova tehnika pisanja je sporo usavršavana, tako da se u srednjem vijeku međusobno vežu samo neka slova, što nazivamo polukurzivom, dok je kurziv (vezanje svih slova) nastao kasnije. Mada se ne mogu odrediti vremenske granice u nastajanju i upotrebi svih tipova ćirilčnih pisama, ipak se, generalno uzevši, može reći da se iz ustava razvio poluustav, iz poluustava brzopis, a iz brzopisa kurziv. Brzopis je imao izražen evolutivni hod u kojem su nastali njegovi različiti tipovi, međusobno veoma različiti (vidi naznačenu sl. 1.15. na str. 57). Čak su se i na relativno užim prostorima formirali posebni tipovi brzopisa (moskovski, zapadno-ruski itd.), a

na Balkanskom poluotoku su nastali bugarski, zetski, srpski, makedonski i bosanski tip brzopisa. Bosanska varijanta brzopisa naziva se bosančicom.

Kao i u glagoljici i u ćirilici je karakteristično obilježavanje brojeva slovima. Tako se slovo S u ćirilici uzima za broj 6 (a u glagoljici za broj 8), itd. Sve do pojave arapskih cifara u 18. stoljeću, u ćirilici slova služe za obilježavanje brojeva. Brojna vrijednost slova je slična onima koja ona imaju u vizantijskim tekstovima.

Postojanosti ćirilice doprinijele su prepisivačke škole (pri manastirima). Ipak, ćirilica je tokom upotrebe reformirana. Od 17. vijeka dolazi do jakoga uticaja narodnih elemenata na sve ćirilčne tekstove, pa otuda dolazi i do reforme prvobitne ćirilčne azbuke i do stvaranja zasebnih azbuka kod pojedinih slavenskih naroda. Tako je na bazi ćirilčnoga rukopisa u Rusiji stvorena tzv. "građanska azbuka", u vrijeme vladavine Petra Velikog koja je egzistirala do 1917. godine. Kod Srba je konačnu reformu azbuke izvršio Vuk Stefanović Karadžić (1818) prema načelu "piši kako govoriš", svodeći azbuku na 24 suglasnika, a dodajući još 6 samoglasnika. Ova reforma je službeno prihvaćena 1868. godine, nakon čega se proširila i van granica Srbije. Makedonska azbuka ustanovljena je 1954. godine po uzoru na Vukovu ćirilicu, s tim da su uvedena tri nova znaka za osobne makedonske glasove (ѣ, љ, ѝ), tako da ova ima ukupno 31 slovo. Prva knjiga štampana ćirilicom je Oktoih (Cetinje 1491). Do kraja 14. vijeka ćirilčni su rukopisi pisani isključivo na pergamentu, a od tada na papiru.

Bosančica je stilizirano ćirilčno pismo nastalo na tlu Bosne i Hercegovine. Njeno oblikovanje izvršeno je pod uticajem glagoljice (i latinice), a u okolnostima zasebnoga srednjovjekovnog bosanskohercegovačkog administrativnoga i kulturnoga razvoja. Naziv "bosančica" prvi upotrebljava F. Kurelac 1861. god., a potpuno ga je prihvatio historičar Ćiro Truhelka u svome članku objavljenom 1899. godine u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu, br. 4, str. 1-20, pod naslovom "Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji". Uporedo sa ovim korišćeni su i drugi nazivi kao: bosanica, bosanska azbuka, bosanska ćirilica, bosanska brzopisna grafija, zapadna ćirilica i dr., a što je, donekle, odraz različitih znanstvenih shvaćanja karaktera ovoga pisma. Naime, dok su jedni znanstvenici (Ć. Truhelka, Mate Tentor i dr.) zastupali stajalište o bosančici kao zasebnom pismu, koje se razvilo iz ćirilice (pod uticajem glagoljice i latinice), dotle su drugi potpuno negirali njene paleografske osobenosti (Kolendić, Kapski, Berčić, Jagić, Nedeljković, Čremošnik, Vuletić, Đorđić, Raukar i dr.) smatrajući je u cijelosti ćirilčnim pismom sa posebnim oblikom za svega nekoliko slova. Prisutno je, ali u znanosti znatno manje uvriježeno, mišljenje o bosančici kao zasebnom derivatu grčkoga pisma. Ovdje se čini najprimjerenijim prihvatiti shvaćanje bosančice kao derivata ćirilčnoga pisma, koje se razvijalo pod uticajem glagoljice i latinice, a koje se osim prostora Bosne i Hercegovine upotrebljavalo u Dubrovniku, Dalmaciji, Slavoniji, dolaskom Osmanlija i na

širim prostorima, što je u vezi sa ukupnim privrednim, administrativnim i kulturnim procesima i vezama na prostoru Balkana i jugoistočne Evrope.

Kao i sva druga alfabetska pisma, bosančica nije odjednom nastala, već je stvarana u dužem vremenskom periodu. U početku je imala više elemenata starijih pisama (ćirilice, glagoljice, latinice), dok nije postala posebno pismo koje "ćirilovac ne umije čitati, a srpsku, bugarsku i rusku ćirilicu može čitati."

U periodu od 12. pa sve do 15. vijeka bosančica je zadržala formu majuskulnog pisma *ustava* (uncijale) sa nešto izduženim i više uglastim (poluobljim) formama koje se nazivaju *poliustavom*. Ova konzervativna forma pisma uporno se odupirala prodoru minuskule iz susjednih kulturnih centara. Ipak, pojedini elementi *minuskule* javljaju se već u 12. vijeku (povelja Kulina bana i dr., a posebno u aktima bana Ninoslava). Potom nastupa, u periodu od sredine 13. do prvih decenija 14. vijeka, određena kulturna stagnacija u srednjovjekovnoj bosanskoj državi koja je ostavila traga i u razvoju pisma. Dijaci bana Stjepana II Kotromanića pišu majuskulom - sličnoj onoj iz 12. vijeka. Pod uticajem srpske minuskule u doba Tvrtka I Kotromanića u bosančicu se unose elementi minuskule koja je u Bosni i Humu oblikovana u posebnu bosansku minuskulu. Osim određenoga zastoja u vrijeme kralja Ostoje (kada je u upotrebi majuskula) bosanska minuskula postaje dominantna forma kancelarijskoga pisma, naročito u drugoj polovini 15. vijeka.

Paleografske osobnosti bosančice vremenom su postajale sve prepoznatljivije. Tako npr. slova iz staroslavenskog jezika А, Ѡ, Ѣ, održala su se (povremeno) u lapidarnom pismu samo do 12. vijeka. Slova К, І, која su u srpskoj ćirilici u stalnoj upotrebi u bosančici su vrlo rijetka ili pak njihovu funkciju preuzima slovo Ъ, itd.

Osobnosti bosančice na epigrafskim natpisima izučavao je Ć. Truhelka, koji je pri tome utvrdio "najglavnije znakove lapidarnog pisma bosanskog i njihove varijante i to u pojedinim formama od 14. do pod konac 15. vijeka ...", (vidi sl. 1.16. na str. 58).

Evidentna je činjenica da pojedinih ćirilčnih slova nema u bosančici i to Ъ, Ј, Е, Јб, Ђ, Ф, Ц, ali neka od njih imaju svoju izražajnu formu u epigrafskoj građi. Npr. glas Ъ se označava sa Д (ДОДО = DOĐE), ili sa Ъ (ВЛАЂЕВИЪ = VLAĐEVIĆ), glasovi Ђ i Јб (koje je ćirilica usvojila kasnije) označavaju se sa Н i Л. Za glasove Ц i Ф u bosančici nema određenoga znaka, zato što ovih glasova nema u narodnome jeziku. Pri izgovoru stranih riječi umjesto glasa Ф izgovarani su drugi glasovi (vajda = umjesto fajda, Pra Pranjilip = umjesto Fra Franjo Filip itd.). Druga bitna i uočljiva razlika je u postojanju karakterističnih i u odnosu na ćirilicu različitih znakova za slova К, Ї, V, Ž. Veoma različite oblike u bosančici imaju i ćirilčna slova D, Z, R, O, Ć, Ž, što se objašnjava traženjem najpogodnijih slovnih oblika.

Bosančica ima i druge osobnosti, po kojima se ona razlikuje od ćirilice, a koje nisu sadržane na naznačenoj sl. 1.16. Između ostaloga u bosančici slova: i, jery i jat mogu označavati samo glas "i", dok se u srpskoj ćirilici sva ta tri slova koriste za tri naznačena glasa. Ova razlika rezultat je činjenice što se u srpskoj

ćirilici ne piše, kao u bosančici, narodnim jezikom, već crkvenoslavenskim. Osim toga za oznaku glasa Ć u bosančici postoji poseban znak Ć, kao što glagoljica ima "đevr", dok se ćirilica (staroslavenska, bugarska i srpska) u početku za označavanje ovoga glasa koristi glasom g, ali on kasnije potpuno nestaje. U staroslavenskom nema glasa "ć", pa otuda ni u glagoljici nema znaka za taj glas. Bosanskome glasu "ć" odgovara ćirilčno "št" (opšti = općići), koje je kasnije označavano i znakom "k" i "t". Isto tako za razliku od velikog broja akcenata (kvačica) i drugih znakova kojih ima u ćirilici, u bosančici toga uopće nema, itd. I brojne vrijednosti slova u bosančici se razlikuju od onih u glagoljici i ćirilici, kao npr.: W = 700, šta = 800, č = 1000, m = 60 itd.

Od ćirilice se bosančica razlikuje po upotrebi skraćenica i ligatura kao posebne vrste skraćivanja. Skraćenice se pojavljuju samo u malom broju riječi koje potiču iz crkvenog jezika: npr. BGA – umjesto BOGA, SNA – umjesto SINA itd. Međutim, ligature (kao spojnice slova), koje su u bosančicu uvedene po ugledu na latinicu, veoma su česta pojava. Skraćivanje se vrši na način da se zadržavaju osnovne crte jednoga (prvoga) slova na koje se dodaju preostale crte drugoga slova. To znači da su određena slova podesna više, a druga manje (ili se uopće ne mogu spajati) za međusobno vezanje ligaturom. Slova: I, č, h, ž, ć, s, z, u, d, ja, ne spajaju se ni međusobno niti sa drugim slovima.

Skraćenice u bosančici, nisu nikakvi konvencionalni znaci (sigle) za pojedine pojmove, kao što su to u ćirilici, već su one nastale samo iz praktične potrebe za lakšim pisanjem (urezivanjem) slova na ploči, pri čemu se događa da se i pojedine riječi vežu.

Puno veću samostalnost u razvoju (od lapidarnoga) imalo je kurzivno pismo. Iako se pojavljuje u 15. vijeku ono se intezivno upotrebljava tek u 16. vijeku (i dalje), tj. i nakon pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast. Ovdje se, u stvari, i ne radi o pravom kurzivnom pismu, već o njegovom početnom obliku – brzopisu. Nastajalo je u narodu, potpuno samostalno, bez dodatnoga (vještačkog) uljepšavanja pa se otuda i može smatrati pravim narodnim pismom. Ovo je ustvari lapidarno pismo (sa kamena i dr.) pisano na papiru. Crte su mu tanje i duže; manje pravilne, a što je sve u vezi sa njegovom izraženom individualnošću. Narod ga nije učio u školi, već je prenošeno individualno – sa oca na sina. To ga je sve činilo veoma promjenjivim, kao i svu ostalu narodnu tradiciju.

U Bosni (i šire) bosančicom su pisali: katolici, pravoslavci i muslimani. Sve do druge polovine 19. vijeka bosančica je bila u upotrebi u franjevačkim manastirima. Sva korespondencija franjevaca pisana je ovim pismom. Manje su ga upotrebljavali pravoslavci, kod kojih je uticaj dolazio preko srpske pravoslavne crkve. Muslimani (Bošnjaci) su bosančicu najduže koristili. Njome su nastavile pisati brojne feudalne plemićke porodice i poslije prihvaćanja islama. Bosanske begovske porodice su sve donedavno pisale bosančicom. Imajući sve ovo u vidu može se napraviti globalna podjela rukopisne bosančice na dvije vrste: *manastirsku* i *begovsku*. *Manastirska* bosančica je pravilnija i kaligrafski dotjeranija, između ostaloga i zbog toga što su fratri slijedili ljepotu pisanja od Dubrovčana i drugih kulturno razvijenijih sredina sa kojima su

dolazili u dodir. *Begovica* je, pak, čisto narodno pismo, nastalo bez uzora i bez ikakvih pravila i zakona. Riječi, pa i rečenice, nisu međusobno odvojene, ne razlikuju se slova č i ć, a slovo j piše se kao a, itd.

Bosančicu je prevashodno stvorio narod radi zadovoljenja svojih svakodnevnih potreba. Vremenom je postala arhaično pismo koje nije odgovaralo zahtjevima praktičnoga života, pa je otuda osuđena na nestanak. Međutim, baš zbog svoje utemeljenosti u narodu bosančica predstavlja veoma zanimljivu kulturnu tvorevinu i otuda je njeno poznavanje od velikog značaja za upoznavanje osobnosti bosanskohercegovačke kulturne stvarnosti.

Među najstarije spomenike pisane bosančicom spadaju: Povelja Kulina bana iz 1189. godine, Povelja bana Mateja Ninoslava dubrovačkoj općini iz 1232/1235. i 1235/1236. godine, Humačka ploča, Natpis kneza Ninoslava, Natpis trebinjskog župana Grđa i dr., u Dubrovniku: Leipziški lekcionar itd. Bosančicom su pisali i hrvatski velikaši: Frankopani, Zrinjski, Keglevići, Peranski i dr. Njom su pisani i pravni spisi: Hronika popa Dukljanina i Poljički statut. Osnovne oblike bosančice vidi na sl. 1.17. na str. 59.

Područje jugoistočne Evrope je više stoljeća bilo u sastavu Osmanskoga carstva. To je ostavilo traga u svim oblastima života, pa i na upotrebu pisma.

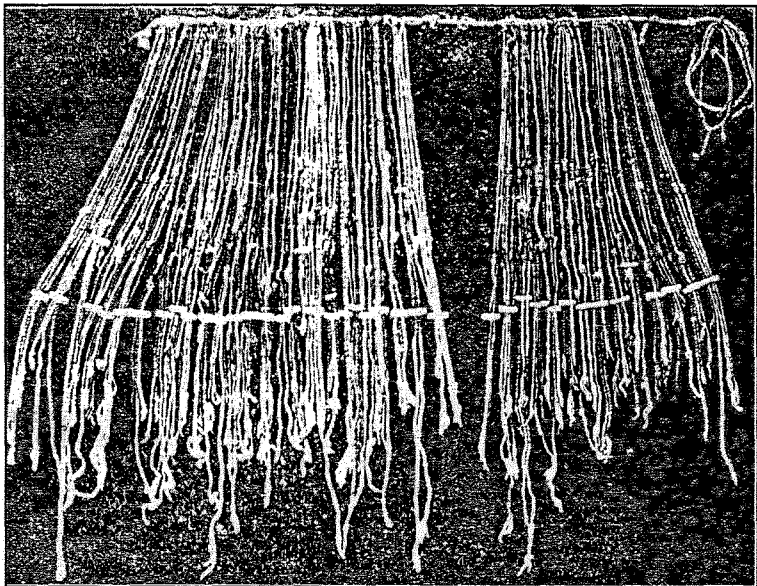
Naime, na jezik i pismo Osmanlija bitno je uticao jezik i pismo Arapa islamskoga doba, posebno od vremena arapskih osvajanja izvršenih u 7. i 8. vijeku, a koja su sa sobom donijela novu vjeru – islam. Arapsko pismo postalo je službenim pismom Carstva. Vremenom je prilagođavano jezicima drugih naroda a među njima i slovenskih. Ovo pismo je, kao i islam, posebno bilo u funkciji na prostoru Bosne i Hercegovine. Pri tome je doživjelo svoju transformaciju, tj. određene promjene prilagođavajući se bosanskom jeziku. To bosanskom jeziku prilagođeno arapsko pismo naziva se arabicom, a što se može vidjeti iz priloga na str. 60. sl.1.18. Na njemu su nastali brojni spomenici materijalne kulture i brojni historijski izvori. Zbog toga je potrebno njegovo poznavanje od strane historičara koji se bave ovim periodom naše prošlosti.

LITERATURA

1. O paleografiji, pismu, materijalu i sredstvima za pisanje

- Marko Atlagić, Božidar Šekularac, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1997.
- Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
- Ivan Berčić, *Bukvar staroslovenskog jezika*, Prag 1862.
- Gregor Čremošnik, *Studije iz srpske paleografije i diplomatike*, Glasnik skopskog naučnog društva, XXI, Skoplje 1940.
- David Diringer, *Povijest pisma*, Zagreb 1991.
- Grupa autora, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984.
- Zvonimir Kulundžić, *Knjiga o knjizi, I, Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje*, Zagreb 1951.
- Mate Tentor, *Pismo i postanak alfabeta*, Zagreb 1931.
- Mate Tentor, *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb 1932.

- Mate Tentor, *Povijest Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo 1942.
- Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.
- Vladimir Žanić, *O paleografiji sredovječnoj latinskoj*, Senj 1883/1884.
- 2. Grčka paleografija**
- *Encyclopedie de la Pléiade, L'Histoire et ses méthodes*, Bruges 1961.
- V. Gardhausen, *An Introduction to Greek and Latin Paeography*, Oxford 1912.
- Zvonimir Kulundžić, *Knjiga o knjizi, I, Historija pisama (sa bibliografijom)*, Zagreb 1957.
- Bernard. de Montfau'ou, *Paleografija graeca*, Paris 1708.
- W. Schubart, *Griehische Paläographie*, München 1925.
- 3. Latinska paleografija**
- Milko Brković, *Latinske povelje i pisma bosansko - humskih vladara i velmoža*, Zadar 1989.
- Gregor Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Sarajevo 1948;
- Gregor Čremošnik, *Original povelje Kulina bana*, GZM, Sarajevo, 1957;
- Gregor Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, GZM, Sarajevo 1927 - 1929;
- Gregor Čremošnik, *Isprave zahumskog kneza Dese*, Anali Historijskog instituta JAZU, III, Zagreb 1954.
- Konstantin Jireček, *Dubrovačke latinske isprave - u: Die mittelaltarlliche Kanzlei der Ragusaner*, 1903 -1904.
- Ivan Kukuljević Sakcinski, *Acta croatica - Listine hrvatske (1100 -1599)*, Zagreb 1874/1875. i *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (503 - 1200)*, Zagreb 1863.
- Josip Nagy, *Nacrt latinske paleografije*, Arhivalna biblioteka I, Zagreb 1925.
- Viktor Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952.
- Ljubomir Stojanović, *Srpske povelje i pisma, I*, SANU, Zbornik za istoriju, Beograd- Sremski Karlovci, 1929.
- 4. Slavenska paleografija**
- Petar Đorđić, *Istorija srpske ćirilice. Paleološko-filološki prilozi*, Beograd 1971.
- Josip Hamm, *Starosovenska gramatika*, Zagreb 1974.
- Azem Kožar, *Pomoćne historijske znanosti*, Tuzla 1995.
- Vladimir Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisama u ćirilici*, Slovo, br. 15 - 16, Zagreb 1950.
- V. Čerpakin, *Russkaja paleografija*, Moskva 1956.
- B. Ćirković, *Gramatika crkvenoslavenskog jezika za učenike bogoslovije*, Beograd 1989.
- Petar Kolendić, *Bosančica. Bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovnik*, Bosanska vila, Sarajevo 1904, str. 349 – 351.
- A. Mladenović, *Slavenskorsrpski jezik*, Novi Sad 1989.
- Ćiro Truhelka, *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji*, GZM, br. 4, Sarajevo 1899, str. 1-20.

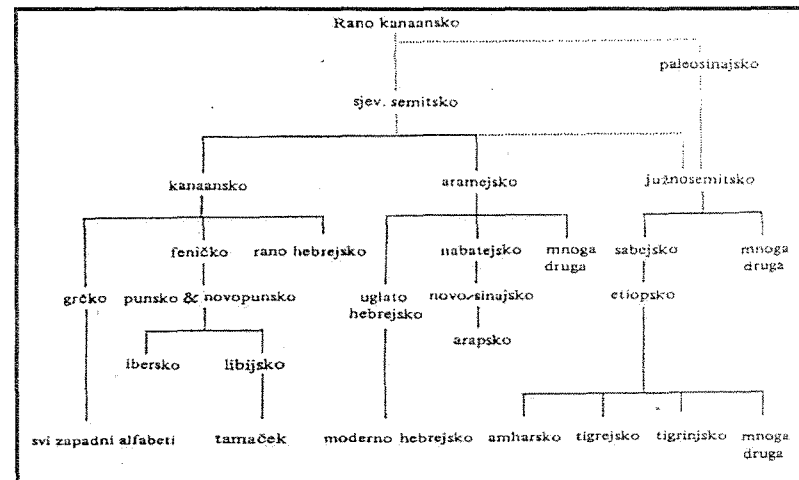
Slika 1.1. Kipu, tj. vezanje pomoću čvorova (Zvonimir Kulundžić, Knjiga o knjizi, I, Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje, Zagreb 1951, str. 25)

perzijski znak	značenje	perzijski znak	značenje	perzijski znak	značenje	perzijski znak	značenje
𐎠	a, ai	𐎡	āz	𐎢	ba	𐎣	vi
𐎤	i, i	𐎥	dii	𐎦	fa	𐎧	ra
𐎨	u, ū	𐎩	ta	𐎪	na	𐎫	ru
𐎬	ka	𐎭	tu	𐎮	nu	𐎯	la
𐎱	ku	𐎲	da	𐎳	ma	𐎴	sa
𐎶	ga	𐎷	di	𐎸	mi	𐎹	za
𐎻	gu	𐎼	du	𐎽	mu	𐎾	ša
𐎿	cha	𐏀	tha	𐏁	ya	𐏂	thra
𐏃	ča	𐏄	pa	𐏅	va	𐏆	ha

Slika 1.2. Klinasto pismo Perzijanaca iz vremena kralja Darija I (531. do 485. g. pr. n. e.) (Z. Kulundžić, cit. d., str. 143)

Slika 1.3. Kritsko pismo (A. Slikovno, B. Linearno A, 3. Linearno B), (Z. Kulundžić, cit. d., str. 199)

Slika 1.4. Glavne grane sjevernosemitskog i južnosemitskog pisma (David Diringer, Povijest pisma, Zagreb 1991., str. 70)

	Gezer- sko	Monumen- talno	Kurzivno	Knjižno	na novcu	Samari- tansko	Suv. hebr.
1	𐤀	𐤀𐤀𐤀	𐤀𐤀𐤀	𐤀𐤀𐤀	𐤀𐤀𐤀	𐤀𐤀𐤀	א
2	𐤁	𐤁𐤁𐤁	𐤁𐤁𐤁	𐤁𐤁𐤁	𐤁𐤁𐤁	𐤁𐤁𐤁	ב
3		𐤂𐤂𐤂	𐤂𐤂𐤂		𐤂𐤂𐤂	𐤂𐤂𐤂	ג
4	𐤃	𐤃𐤃𐤃	𐤃𐤃𐤃	𐤃𐤃𐤃	𐤃𐤃𐤃	𐤃𐤃𐤃	ד
5		𐤄𐤄𐤄	𐤄𐤄𐤄	𐤄𐤄	𐤄𐤄𐤄	𐤄𐤄𐤄	ה
6	𐤅	𐤅𐤅𐤅	𐤅𐤅𐤅	𐤅𐤅𐤅	𐤅𐤅𐤅	𐤅𐤅𐤅	ו
7	𐤆	𐤆𐤆𐤆	𐤆𐤆𐤆	𐤆𐤆	𐤆𐤆𐤆	𐤆𐤆𐤆	ז
8	𐤇	𐤇𐤇𐤇	𐤇𐤇𐤇	𐤇	𐤇𐤇𐤇	𐤇𐤇𐤇	ח
9		𐤈𐤈𐤈	𐤈𐤈𐤈		𐤈	𐤈𐤈𐤈	ט
10	𐤉	𐤉𐤉𐤉	𐤉𐤉𐤉	𐤉𐤉𐤉	𐤉𐤉𐤉	𐤉𐤉𐤉	י
11	𐤊	𐤊𐤊𐤊	𐤊𐤊𐤊	𐤊𐤊	𐤊𐤊𐤊	𐤊𐤊𐤊	יא
12	𐤋	𐤋𐤋𐤋	𐤋𐤋𐤋	𐤋𐤋𐤋	𐤋𐤋𐤋	𐤋𐤋𐤋	יב
13	𐤌	𐤌𐤌𐤌	𐤌𐤌𐤌	𐤌𐤌	𐤌𐤌𐤌	𐤌𐤌𐤌	יג
14		𐤍𐤍𐤍	𐤍𐤍𐤍	𐤍𐤍	𐤍𐤍𐤍	𐤍𐤍𐤍	יד
15	𐤎	𐤎𐤎𐤎	𐤎𐤎𐤎		𐤎𐤎	𐤎𐤎𐤎	טו
16	𐤏	𐤏𐤏𐤏	𐤏𐤏𐤏	𐤏	𐤏𐤏𐤏	𐤏𐤏𐤏	טז
17	𐤐	𐤐𐤐𐤐	𐤐𐤐𐤐	𐤐	𐤐𐤐𐤐	𐤐𐤐𐤐	יז
18	𐤑	𐤑𐤑𐤑	𐤑𐤑𐤑	𐤑	𐤑𐤑𐤑	𐤑𐤑𐤑	יח
19	𐤒	𐤒𐤒𐤒	𐤒𐤒𐤒	𐤒	𐤒𐤒𐤒	𐤒𐤒𐤒	יט
20	𐤓	𐤓𐤓𐤓	𐤓𐤓𐤓	𐤓	𐤓𐤓𐤓	𐤓𐤓𐤓	כ
21	𐤔	𐤔𐤔𐤔	𐤔𐤔𐤔	𐤔𐤔	𐤔𐤔𐤔	𐤔𐤔𐤔	כא
22	𐤕	𐤕𐤕𐤕	𐤕𐤕𐤕	𐤕𐤕	𐤕𐤕𐤕	𐤕𐤕𐤕	כב

Fonetska
vrijednost

א
ב
ג
ד
ה
ו
ז
ח
ט
י
יא
יב
יג
יד
טו
טז
יז
יח
יט
כ
כא
כב
כ

Slika 1.5. Ranoherbejsko pismo (D. Dinger, cit. d., str. 72)

Naziv slova	Fon. vrijed- nost	Sjev. semil.	Rano feničko	Kasno feničko	Novo- punsko
aleph	א	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀
beth	ב	𐤁	𐤁	𐤁	𐤁
gimel	ג	𐤂	𐤂	𐤂	𐤂
daleth	ד	𐤃	𐤃	𐤃	𐤃
he	ה	𐤄	𐤄	𐤄	𐤄
waw	ו	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
zain	ז	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆
heth	ח	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇
teth	ט	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈
yod	י(i)	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉
kaph	כ	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊
lamed	ל	𐤋	𐤋	𐤋	𐤋
mem	מ	𐤌	𐤌	𐤌	𐤌
nun	נ	𐤍	𐤍	𐤍	𐤍
samek	ס	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎
ain	ע	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏
pe	p(ph)	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐
şade	ש	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑
qoph	ק	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒
reš	ר	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓
šin	sh-s	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔
taw	ת	𐤕	𐤕	𐤕	𐤕

Slika 1.6. Fenički alfabet (D. Dinger, cit. d., str. 74)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	A	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
2	B	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β
3	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
4	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
5	E	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
6	Z	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
7	H	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η
8	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
9	I	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
10	K	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
11	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
12	M	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
13	N	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
14	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
15	O	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
16	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
17	P	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
18	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
19	T	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
20	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
21	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
22	X	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
23	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ
24	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω

Slika 1.7. Razvoj grčkog alfabeta (Z. Kulundžić, cit. d., str. 548)

1 POPIDIVM IVVENEM
 2 AED CRESCENS SCIO TE CVPERE
 3 IMPROBVS INGLVVIEM A

3 *Ἰμπερὶς ἐν ἑσθῆνι ἐπιγράψαι τῆς ἐπιπέδου
 ἡ ἀριστερῆς ἐπιπέδου τῆς ἐπιπέδου*

*Ἰμπερὶς ἐν ἑσθῆνι ἐπιγράψαι
 ἡ ἀριστερῆς ἐπιπέδου τῆς ἐπιπέδου*

5 *Ἰμπερὶς ἐν ἑσθῆνι ἐπιγράψαι
 ἡ ἀριστερῆς ἐπιπέδου τῆς ἐπιπέδου*

6 *Ἰμπερὶς ἐν ἑσθῆνι ἐπιγράψαι
 ἡ ἀριστερῆς ἐπιπέδου τῆς ἐπιπέδου*

Slika 1.8. Varijante rimske kapitale i kurzivnih pisama: 1. Rustična kapitala iz 1. stoljeća, 2. Rustična kapitala iz 5. stoljeća, 3. Kurzivna majuskula (Berlin), 4. Kurzivna majuskula s voštane pločice (Napulj), 5. Grafit pisan kapitalnom majuskulom, 6. Kurzivna minuskula (D. Diringer, cit. d., str. 93)

A B C D E F G H I K
 L M N O P Q R S T
 V W X Y Z

A B C D E F G H I
 K L M N O P Q R
 S T U V W X Y Z

TUBAETUOCENAS SICETUO
 NAEICONCRECA DERITUSH

AN CE L I U M D E I N D E O F
 F E R T O R I U E T D I C I T U R

Slika 1.9. Latinička kapitala i uncijala: 1. otmjena rimska knjižna kapitala, 4. stoljeće; 2. knjižna uncijala iz 5. stoljeća; 3. knjižna uncijala, 8. stoljeće; 4. kasna knjižna uncijala (D. Diringer, cit. d., str. 94)

+ Rignam elhæru ghrþingir:
 Gæderkuþalættarvættarþingir

arumuoauuollhnoitæro
 odrætunæbætæuuiurruþæ

a b c d e f g h i k l m n o

p q r s t u v w x y z

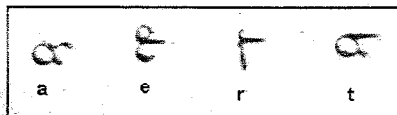
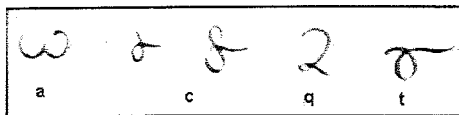
a b c d e f g h i k l m n o p

q r s t u v w x y z

a b c d d e f g h i j k l m n o

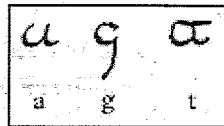
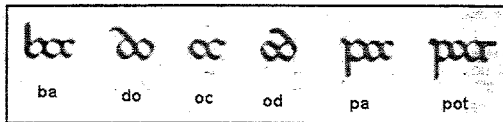
p q r s t u v w x y z

Slika 1.10. Različiti oblici latinske poluuncijale i minuskule: 1. dokument iz merovinškog doba; 2. polukurzivno pismo; 3. knjižna poluuncijala; 4. karolinška knjižna minuskula; 5. knjižna "crna pismena" iz 14. stoljeća (D. Diringer, cit. d., str. 96).

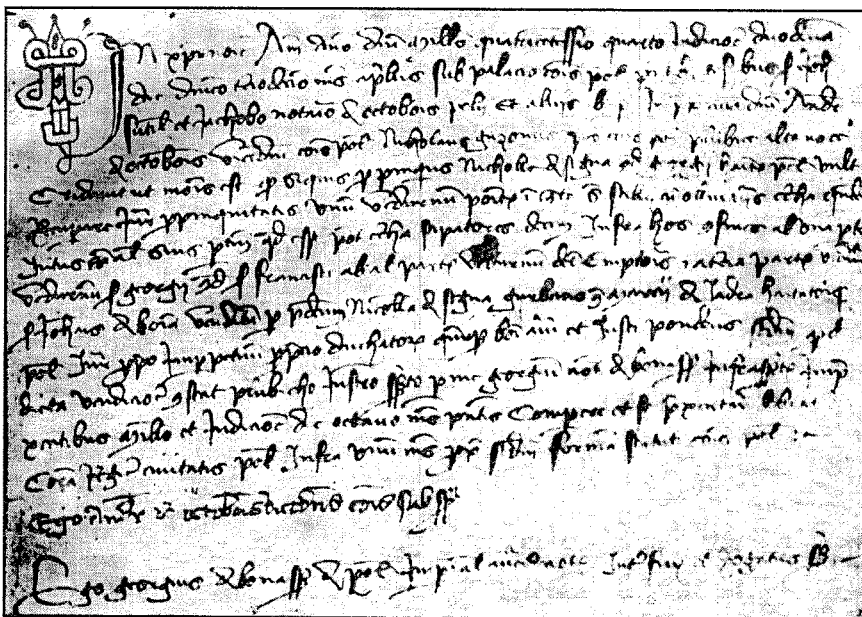
Slika 1.11/1. Karakteristična slova Kurijale

Slika 1.11/2. Karakteristična slova Beneventane

Slika 1.11/3. Ligature u Beneventani

Slika 1.11/4. Karakteristična slova Vizigotike

Slika 1.12. Kurzivna notarska gotica iz 1404. (Historijski arhiv u Rijeci)

GLAGOLJICA		PROJETA VREDNOST	ĆIRILICA	BEOGVA VREDNOST	L. BERNICA LITIRINS LITERARNA	ĀITA SE KAO
OBLA	UGLASTA					
1	1	1	1	1	a	a
2	2	2	2	2	b	b
3	3	3	3	3	v	v
4	4	4	4	4	g	g
5	5	5	5	5	d	d
6	6	6	6	6	e	e
7	7	7	7	7	z	z
8	8	8	8	8	3	dz
9	9	9	9	9	z	z
10	10	10	10	10	l	l
11	11	11	11	11	h	h
12	12	12	12	12	g	g
13	13	13	13	13	k	k
14	14	14	14	14	l	l
15	15	15	15	15	m	m
16	16	16	16	16	n	n
17	17	17	17	17	o	o
18	18	18	18	18	p	p
19	19	19	19	19	r	r
20	20	20	20	20	s	s
21	21	21	21	21	t	t
22	22	22	22	22	u	u
23	23	23	23	23	f	f
24	24	24	24	24	h	h
25	25	25	25	25	o	o
26	26	26	26	26	sk, cak, sc	st, cak, sc
27	27	27	27	27	c	c
28	28	28	28	28	č	č
29	29	29	29	29	š	š
30	30	30	30	30	ž	ž
31	31	31	31	31	z	z
32	32	32	32	32	z	z
33	33	33	33	33	y	y
34	34	34	34	34	ruš	ruš
35	35	35	35	35	je	je
36	36	36	36	36	je	je
37	37	37	37	37	je	je
38	38	38	38	38	je	je
39	39	39	39	39	je	je
40	40	40	40	40	je	je
41	41	41	41	41	je	je
42	42	42	42	42	je	je
43	43	43	43	43	je	je
44	44	44	44	44	je	je
45	45	45	45	45	je	je
46	46	46	46	46	je	je
47	47	47	47	47	je	je
48	48	48	48	48	je	je
49	49	49	49	49	je	je
50	50	50	50	50	je	je

Slika 1.13. Obla i uglasta glagoljica (Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1958, str. 463).

AZBUČNA PISMA (PISMA)	BRILJ (PISMA)	TIPOVI SLOVA U RUSKOPISIMA I SPOVEDNICIMA	STARI DRUŽEVNI ZNAKOVI (SLOVA)	DRUGI NAZIVI AZBUČNE (MODERNA)
А	1	А а А а	А а	А а А а
Б	2	Б б Б б	Б б	Б б Б б
Г	3	Г г Г г	Г г	Г г Г г
Д	4	Д д Д д	Д д	Д д Д д
Е	5	Е е Е е	Е е	Е е Е е
Ж	6	Ж ж Ж ж	Ж ж	Ж ж Ж ж
З	7	З з З з	З з	З з З з
И	8	И и И и	И и	И и И и
Й	9	Й й Й й	Й й	Й й Й й
К	10	К к К к	К к	К к К к
Л	11	Л л Л л	Л л	Л л Л л
М	12	М м М м	М м	М м М м
Н	13	Н н Н н	Н н	Н н Н н
О	14	О о О о	О о	О о О о
П	15	П п П п	П п	П п П п
Р	16	Р р Р р	Р р	Р р Р р
С	17	С с С с	С с	С с С с
Т	18	Т т Т т	Т т	Т т Т т
У	19	У у У у	У у	У у У у
Ф	20	Ф ф Ф ф	Ф ф	Ф ф Ф ф
Х	21	Х х Х х	Х х	Х х Х х
Ц	22	Ц ц Ц ц	Ц ц	Ц ц Ц ц
Ч	23	Ч ч Ч ч	Ч ч	Ч ч Ч ч
Ш	24	Ш ш Ш ш	Ш ш	Ш ш Ш ш
Щ	25	Щ щ Щ щ	Щ щ	Щ щ Щ щ
Ъ	26	Ъ ъ	Ъ ъ	Ъ ъ
Ы	27	Ы ы	Ы ы	Ы ы
Ь	28	Ь ь	Ь ь	Ь ь
Э	29	Э э	Э э	Э э
Ю	30	Ю ю	Ю ю	Ю ю
Я	31	Я я	Я я	Я я

Slika 1.14. Razvoj ćirilice (Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb 1956, str. 203)

ЖНЕЗЪ МНРОСА ВЪ
 ЗСТА ПОНЪ ЗПНСАХЪ:
 ХЛЫМЫКЪ АНДРТН СВСТАМН В
 СВОНМН. КЛНЮСЕ. КНЕЗОДОБРО
 НОТНСЕ. ВЪЗЪРКОРЧ ПРО ПДАСТ
 АЪТН. ДОКЪМНСТЕ ПРДВН. ПДСЕ
 + СЪКННЪ ЗУРНОУ ЧРД РГТ ОУГЪ ПП
 АУКО ПРЪТЪ ОРЪТН ПРЪСКПНН ВЪКЪ ПЪВЪ
 ПТ ПНШЕК РДАС ВЪМН ПЪМАД
 СП П ОРНКУ СЕ ВЪМН. ПДСТЕЛНУН
 ДѢ ОДОМОКЪ КЪ ПНХЪ ПЪРДОУХИУ
 ПОРЪЖЕ НИК СТО ПОУНОШЪ РОУНТЕЛЪ
 ЧРОУН ПРДННКО СЕ ОДСТЕЛО КЪ РОУНУМ
 РОУНТЕЛЪ ЧРОУН ПРДННКО СТО ПОУНОШЪ РОУН
 КЕТИНЪ. СЪКН СЕ СЕ ПН ВЪ СТИ ОВЪ ЖЕЛЪХЪ ПД
 ПХЪ ВЪ СЕ ПРДОУНН. ПД СЪКН ПРДОУНН ПРДО
 ГЛЪ КЕЗЪ ПНТЪ МЪ ПД ПН ВЪ ПН БРАПЪ. Н
 БАРЪ ПОМАРАТЕЛЪ ПОМАРА ВЪ СЛОВО СЕ ВЪ
 ДІ СВОЛС КЕ СМЪ ПН СЕ ВЪ. ТАКО СІ СОНТА ВЪЕ

Popis knjeza Miroslava iz godine 1186. na jednoj povelji u Dubrovačkom arhivu.
 Ustav (uncijala), sa povelje Andrije Humskog, iz god. 1202.
 Poluminuskula — povelja vel. župana Stefana, oko 1215.
 Poluminuskula — Crnomirovo pismo iz god. 1279.
 Prelazni tip — Dragutinaova povelja Dubrovniku — između god. 1169—1197.
 Kancelarijska minuskula Milutinova povelja Zaretićima između god. 1314—1321.
 Kancelarijska minuskula — povelja cara Uroša, g. 1358.
 Kancelarijski brzo-pis poluminuski pisma — Povelja kn. Lazara Obradu Dragoslaviću.
 Polunstav (poluncijala) Apostol, god. 1442.

Slika 1.15. Najstariji oblici južnoslavenske ćirilice (Z. Kulundžić, cit. d., str. 294)

Latinska pismena	Grčka pismena	Ćirilica orkvena pismena	Ćirilica gra-gjanska pismena	Bosanska pismena			Tipski oblici
				XIV. vijek	Početak XV. vijeka	Konac XV. vijeka	
A	Α	А	А	А	А	А	А
B	Β	Б	Б	Б	Б	Б	Б
V	Γ	В	В	В	В	В	В
G	Δ	Г	Г	Г	Г	Г	Г
D	Δ	Д	Д	Д	Д	Д	Д
				variante			
Gj	—	—	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ
E	Ε	Є	Є	Є	Є	Є	Є
Z	—	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж
				variante			
Z	Ζ	З	З	З	З	З	З
I	Ι	И	И	И	И	И	И
J	Κ	Ј	Ј	Ј	Ј	Ј	Ј
K	Α	К	К	К	К	К	К
L	—	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Lj	—	Љ	Љ	Љ	Љ	Љ	Љ
M	Μ	М	М	М	М	М	М
N	Ν	Н	Н	Н	Н	Н	Н
Nj	—	Њ	Њ	Њ	Њ	Њ	Њ
O	Ο	О	О	О	О	О	О
Oo	—	—	—	—	—	—	—
				variante			
P	Ρ	П	П	П	П	П	П
R	Ρ	Р	Р	Р	Р	Р	Р
				variante			
S	Σ	С	С	С	С	С	С
T	Τ	Т	Т	Т	Т	Т	Т
				variante			
U	—	У	У	У	У	У	У
F	Φ	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
H	—	Х	Х	Х	Х	Х	Х
C	—	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц
Cc	—	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Cc	—	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш
Dz	—	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш
S	—	Ю	Ю	Ю	Ю	Ю	Ю
Ju	—	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ
Je, ja	—	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ

Slika 1.16. Lapidarno pismo na bosanskim natpisima (Ć. Truhelka, cit. d., str. 4)

Latinska pismena	Pismena na kamenom spom. XVIII. vijeka	Pismo na staroj glavnoj ploči	Manuskrpno pismo	Bosansko pismo	
				u Krajini	u Hercegovini
A	Α	Α	Α	Α	Α
B	Β	Β	Β	Β	Β
V	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
G	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
D	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Gj	—	—	—	—	—
E	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
Z	—	—	—	—	—
Z	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
I	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
J	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
K	Α	Α	Α	Α	Α
L	—	—	—	—	—
Lj	—	—	—	—	—
M	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
N	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
Nj	—	—	—	—	—
O	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Oo	—	—	—	—	—
P	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
R	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
S	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
T	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
C	—	—	—	—	—
Cc	—	—	—	—	—
Cc	—	—	—	—	—
Dz	—	—	—	—	—
S	—	—	—	—	—

Slika 1.17. Bosančica u rukpisu (Ć. Truhelka, cit. d., str. 16)

2. DIPLOMATIKA

Arebica	Latinica	Arebica	Latinica
آ	a A	ل ل	l L
ب ب	b B	ل ل	lj Lj
ج چ	c C	م م	m M
چ چ	č Č	ن ن	n N
ج چ	ć Ć	ن ن	nj Nj
د	d D	و و	o O
ج ج	dž DŽ	پ پ	p P
ج چ	đ Đ	ر ر	r R
ه ه	e E	س س	s S
ف ف	f F	ش ش	š Š
غ غ	g G	ت ت	t T
ح ح	h H	و و	u U
ای ای	i I	و و	v V
ی ی	j J	ز ز	z Z
ق ق	k K	ژ ژ	ž Ž

Slika 1.18. Prilagođena arabica (S. Halilović, *Pravopis Bosanskog jezika*, Sarajevo 1996, str. 149)

Diplomatika je pomoćna historijska znanost koja se bavi proučavanjem diplomatskih izvora: isprava (diploma, povelja), akata, raznih ugovora, izvješća, sudbenih spisa, registara, kartulara i dr., kako bi služeći se sopstvenom kritičkom metodom utvrdila njihovu vrijednost kao historijskoga izvora. Riječ diplomatika potiče od grčke riječi *diploma*, što znači podvostručiti. Historijski tekst u ispravi čine ona mjesta u kojima se uspostavlja ili pobija historijska tvrdnja, a diplomatski tekst je cijeli tekst isprave: protokol, kontekst - tekst i eshatokol.

Naime, historijska nauka se zasniva na pisanim svjedočanstvima (izvorima), narativnim i diplomatskim. Za razliku od narativnih izvora, koji sa puno mašte i slobodnoga stila opširno govore o nekome vremenu i događaju, diplomatski izvori suhoparno govore samo o jednom činu pravnoga karaktera. Da bi se mogli koristiti tim izvorima, nužno ih je podvrci znanstvenoj kritici. Kod narativnih izvora treba utvrditi više činjenica, dok kod diplomatskih izvora prvenstveno treba utvrditi njihovu autentičnost, a što je zadatak diplomatike. Diplomatski se dokument proučava u cijelosti kako bi se utvrđena istina stavila na raspolaganje historijskoj znanosti.

Temeljni zadatak diplomatike je da odvoji vjerodostojne od falsificiranih isprava, one originalne i one u prijevima. Falsificiranje je u srednjem vijeku bila uobičajena pojava. Falsificirane su i papinske isprave. Stoga je papa Inoćentije III (1198-1216) izdao *Decretum de crimine falsi*, tj. dekret o zločinu falsificiranja 1198. g., u kojem je dao uputstva kako se može utvrditi falsifikat (odnosio se na sastav sadržaja isprave, pismo, predmet na kome je napisana, način kako je postavljen pečat i na njegovu sliku).

Francesco Petrarca je 1361. g. dokazao da su tzv. povlastice koje su date Austriji - Habsburgovcima, koje su navodno dodijelili Gaj Julije Cezar i Neron, falsifikati. Lorenzo Valla iz Firenze i Nicolaus Casunas su 1440. god. oborili tzv. *Donatio Constantiani*, kojom je car Konstantin na smrtni darovao papi Silvestru I., tj. rimskoj kuriji, crkveni teritorij i Zapadno Rimsko carstvo, i dokazali da su taj falsifikat izradili na papinskome dvoru sami rimski svećenici. Matija Flacius Illyricus (1520-1575) je, po uzoru na Vallu, dokazao da su falsifikat i *Pseudoisidorove dekretalije*, koje je objelodanio u svome djelu *Ecclesiastica historia (Centuria Magdeburgenses)* u Baselu u 13 svezaka 1559-1574. godine.

U djelu *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium illustrantia* A. Theiner je iznio brojne primjere falsifikata. Jedan od upečatljivih je iz 1200. g. od biskupa Dominika grada Svača, kojega je s biskupske stolice skinuo papa Inoćentije III. Naime, biskup Dominik se obratio barskome nadbiskupu s ispravom istoga pape kojom mu se vraća biskupski položaj. Međutim, kralj je Vukan, sumnjajući u ovo, obavijestio o tome papu. A papa, koji je od nadbiskupa dobio prijepis krivotvorene isprave, začuđen vjerovanjem nadbiskupa, Dominiku piše 5.12.1200. godine nadbiskupu: "Ispitujući pomniji zapis krivotvorene isprave, otkrili smo krivotvorenje u njezinu sadržaju i u

njezinu stilu pa smo se ne malo začudili što si vjerovao da smo mi tu ispravu izdali, to više što moraš znati da se apostolska stolica drži običaja da u svojim ispravama sve patrijarhe, nadbiske i biske naziva braćom, a ostale pak bilo koje kraljeve ili druge ljude bilo kojeg reda u našim ispravama mi nazivamo sinovima, a kada je apostolska stolica upućena samo jednoj osobi, nikad joj ne govori u množini, niti se u ispravu stavlja vi, vaš i tome slično. U krivotvorenoj ispravi koja ti je dostavljena u pozdravu se ti nazivaš dragim sinom u Kristu, a u svakoj ispravi koju smo ti mi bilo kada uputili mogao si vidjeti da te nazivamo časnim bratom... tako nastoj pomniji uočavati apostolske isprave kako s obzirom na pečat i vrpču, tako i s obzirom na pergamentu i stil, te ne dopusti da na bilo koji način zamijeniš pravu s krivom ili krivu s pravom ispravom."

Austrijski diplomatičar Theodor Sickel u djelu *Acta regum et imperatorum Carolinorum* ispravu definira kao: *pisano svjedočanstvo o jednom činu pravne naravi sastavljeno u određenom obliku koji se razlikuje po mjestu, epohi, osobama i vrsti samog pravnog čina.*" Italijanski diplomatičar Cesare Paoli u svome diplomatičkom priručniku o ispravi je napisao: *Isprava je pisano svjedočanstvo o jednom pravnom činu sastavljeno u propisanom obliku koji ima zadaću da joj zajamči vjerodostojnost i dade dokaznu moć.*

Kancelarije koje su izdavale isprave, osim same isprave, izdavale su i druge akte koji najčešće samoj ispravi prethode ili za njom dolaze. Stoga se razlikuju isprave u užem smislu i isprave u širem smislu. Njemački diplomatičari za prvu upotrebljavaju naziv – *urkunden (testimonium)*, a za drugu – *akten*.

Isprava u užem smislu je najčešće *povelja* ili *listina*, a isprave u širem smislu svrstavaju se najčešće u tri skupine: *mandata, epistulae* i *acta (scripturae)*. *Mandata* su dokumenti administrativnog karaktera, naredbe, koju viša vlast upućuje nižoj. *Epistulae* su korespondencije svih vrsta, pisma pravnoga narativnog karaktera u kojima se primjenjuju ustaljene formule. *Acta* ili *scripturae* službeni su spisi koji prethode ispravi ili su posljedica spisa, tj. dolaze iza isprava. *Acta* mogu biti molbe, izvješća, koncepti ili evidencije, i ne moraju biti pravne naravi.

Razvoj diplomatike potaknut je završetkom Tridesetgodišnjeg rata kada je na temelju Wesfalskog mira, utvrđeno da se pomoću starih isprava, moraju urediti sva sporna posjedovna pitanja. To je bio povod za konstrukciju mnogobrojnih falsifikata, koji su doveli do sudskih sporova. Ti sporovi su nazvani *bella diplomatica forensia*. Primjer takvog spora je između grada Lindau i ženskoga samostana u Lindau, koji je temeljio svoja prava na ispravi cara Ludovika iz 12. vijeka, te Papebrochove konstatacije u *Acta sanctorum* 1675. g. da su falsifikati mnoge merovinške diplome izdane u benediktinskom samostanu Saint Denis, te odgovor i polemika Jeana Mabillona na istu konstataciju.

U Njemačkoj diplomatičar Johann Cristoph Gatterer iz Göttingena, a u Italiji Scipione Maffei u Mantovi doprinose napretku diplomatike 18. vijeka. Poseban znanstveni razvoj u Njemačkoj diplomatika bilježi od izdavanja *Monumenta Germaniae historica* (MGH), čija publikacija sadrži pet dijelova: *Scriptores, Leges, Diplomata, Antiquitates, Epistolae*.

Theodor von Sickel (1826-1908) osnovao je u Beču 1854. g. *Institut für osterreichische forschung* (danas: *Osterreichische Institut für Geschichtsforschung*), te

svojim djelima *Beitrage zur Diplomatik* 1-8 u Wiener Akademie 1861-1882. g. utvrdio načela autentičnosti isprava.

Od italijanskih diplomatičara posebno mjesto zauzimaju A. Fumagalli s priručnikom *Delle Intituzioni diplomatiche*, objavljenim u Milanu 1802. g.; Cesare Paoli s priručnikom *Programma scolastico di paleografia latina e di diplomatica*, objavljenim u Firenzi 1883. g., te Luigi Schiaparelli, Ernesto Monaci. Od oko 15 paleografsko - diplomatičkih škola u Italiji, posebno mjesto ima *Scuola Vaticana di paleografia e diplomatica*.

Isprave su pisana svjedočanstva o događajima pravne prirode sastavljena po ustaljenim načelima s odgovarajućim oznakama. Osim njih važni historijski izvori su i pisma i odluke ili mandatni akti.

Pisma su priopćenja bez pravnoga cilja i srodna su ispravama. *Odluke, spisi i sastavi (mandati, litterae, patenti)* su po kategoriji između isprava i pisama, u kojima osobe višeg položaja šalju potčinjenima upravno-administrativne ili sudske mjere. *Akti* su izvješća, službeno dopisivanje, iskazi svjedoka, zapisnici i sl. koji posredno služe u pravnim poslovima.

Disposizione ili *poslovne isprave* sudjeluju kod pravnoga posla i omogućavaju da se pravni posao ostvari u pravno stanje. U rimsko i srednjovjekovno doba *disposizione* ili *poslovne isprave* nazivale su se – *cartae*, tj. isprave koje su imale dokaznu moć. Da je sadržaj isprave stvaran i istinit, jamčio je potpis notara.

Notitiae ili dokazne isprave bile su dokumenti koji ne sudjeluju kod pravnoga posla, nego samo svjedoče u već ranije gotovom i nezavisnom od isprave izvršenome poslu. Isprave od 9. vijeka gube na važnosti, a od 10. vijeka dobiva na važnosti *notitiae*, nazivana još i *breve recordationis; brevis notitia...*, a od 13. vijeka nastaje pravno punovažna *notarska isprava* ili *instrumentum*.

Sve isprave u diplomaciji se dijele na: *carske i kraljevske (diplome ili praecepta), papinske i privatne, te javne i privatne*.

Javnom ispravom nazivaju se one isprave koje izdaje onaj koji može izdavati ispravu s javnom vjerom (*fides publica*), a to može biti javna ustanova, vladar, papa, kralj, car... (u Bosni i Humu javne isprave mogli su izdavati banovi, kasnije kraljevi, kneževi i ugledni feudanci).

Privatnom ispravom nazivaju se isprave koje nisu javne, npr. isprave koje je izdavala *loca credibilia*, isprave svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika: župana, biskupa, gradova...)

Privatne i javne isprave razlikuju se svojim vanjskim (po materijalu na kome je isprava napisana: papirus, pergament, papir, po veličini i obliku pisma, znakovima, mastilu, pečatu) i unutrašnjim (tekst, stil, jezik, pravni sadržaj, historijska imena, događaji) osobenostima.

Svaka isprava kao dokument pravne naravi pretpostavlja dva odvojena lica: *primalac* (koji ispravu dobiva i čuva, koji daje povod pravnome djelu, koji pravno djelo izvršava) i *izdavač* (koji izdaje nalog za ispravu). Ispravu mogu sastaviti i napisati i primalac i izdavač isprave, ali na njihovu molbu to može učiniti i treće lice – pisar ili notar. Isprave su se pisale u kancelarijama, tj.

organiziranim ustanovama u kojima su postojali stalni propisi za sastavljanje isprava. Kancelarije su bile važne ustanove, pa su često bile pri dvorovima papa i svjetovnih vladara, ali i u samostanima i gradovima. Pošto su se nekad pisale isprave i izvan kancelarija (ali sa stalnim i uvaženim oblicima sadržaja i konstrukcije), otuda su i postojale isprave kancelarijskoga i nekancelarijskoga porijekla.

Isprave imaju svoje *unutrašnje* i *vanjske* osobenosti.

Svaka isprava sa aspekta unutrašnjih osobenosti, bez obzira na vrijeme postanka ili izdavača, sastoji se od tri najvažnija dijela:

- *protokol (prothocollum)*: uvodni dio koji obuhvaća sve ono što se odnosi na izdavača, primaoca, ovjeru i datiranje;
- *tekst ili kontekst (textus, contextus)*, koji se još naziva dispozicioni dio isprave a govori o njenom stvarnom sadržaju;
- *eshatokol (eshathocolus)* je posljednji ili završni dio i dolazi iza pravnoga čina.

Isprave na latinskom jeziku imale su sljedeću strukturu:

Protokol se sastoji od: *invocatio, intitulatio, inscriptio, salutatio*.

Kontekst se sastoji od: *arenga, promulgatio, narratio, dispositio, clausulae finales, sanctio, corroboratio*.

Eshatokol se sastoji od: *subscriptiones, datatio, apprecatio*.

Invocatio (invokacijom) se doziva Božije ime na različite načine, najčešće na početku isprave. Božije ime može se dozivati riječima – *invocatio verbalis* (najčešće *Amen*), ali i vjerskim simbolom – *invocatio symbolica*, najčešće križem.

Intitulatio (intitulacija) sadrži ime davaoca, pisca ili pisara ili notara isprave.

Inscriptio (inskrIPCija) sadrži ime i naziv (destinatora) lica koje izdaje ispravu i lica kome je ona namijenjena. InskriPCija je često povezana sa *devocijom*, tj. posebnim dodatkom na titulu, po milosti Božijoj, ali isto tako inskriPCija može biti povezana s posebnim pozdravom – *salutacijom*, te sa imenovanjem pozdrava kome se povelja izdaje – adresom ili adresatom.

Salutatio (salutacija) dolazi nakon inskriPCije kao neka vrsta pozdrava. (Npr. *Salutem in domino*).

Arenga je uvodni dio isprave, nazivana još i *prologus, proemium, exordium*, a sadrži moralnu sentenciju, tj. iznosi se zašto je moralno i prikladno da se destinatoru dodijeli ono što se u ispravi iznosi, tj. da je opravdano ono što je u povelji naredeno. (Npr.: "Trebalo zapisati ugovore jer je ljudsko pamćenje slabo!").

Publicatio (publikacija) ili *promulgatio (promulgacija)* je javno oglašavanje, odnosno upozoravanje javnosti na ispravu. Ona je kratka a vezana je za riječ *stoga, quapropter, proinde, igitur, eapropter*.

Narratio (naracija) ili *expositio (ekspozicija)* je navođenje razloga zbog kojih je nastao povod pravnome činu i njegovoj dokumentaciji. Pričanje o razlozima može biti subjektivno ili objektivno, a to je priča koja je prethodila izdavanju isprave, tj. šta je sve uticalo na njezino izdavanje. Naracija često obuhvaća i: *petitio*, tj. (*peticiju*) koja govori o tome ko je tražio pravni čin i dokumentaciju, i

intervenciju (interventio), odnosno koja su se ugledna lica uplela u izdavanje isprave.

Dispositio (dispozicija) je pravni čin i najvažniji dio isprave koji sadrži materijalni ili moralni objekt koji se daje destinatoru. Dispozicija je izraz volje izdavača i odluka u pravnome poslu koji se dokumentira, odnosno očitovanje volje izdavača da se izvrši pravni čin. Dispozicija obično, kao najduži dio isprave, počinje s riječima: *Sancimus, Donamus, Iubemus, Concedimus*.

Clausulae finales (završne klauzule) su formule kojima se štiti učinak pravnoga čina, kojima se treba osigurati izvršenje volje izdavača iznesenih u ispravi. Diplomatika razlikuje tri skupine finalnih klauzula: *manje formule* (finalne klauzule) koje štite pravni čin od izuzetaka, *sanctio* i *corroboratio*.

Manje formule bile su: *clausula praeceptiva* (kojom se posebno naglašava da se dispozicija mora izvršiti), *clausula prohibitiva* (kojom se zabranjuje na bilo koji postupak kojim bi se spriječilo izvršenje dispozicije), *clausula derogativa* (kojom se oduzima pravo pozivanja na suprotni akt), *clausula reservativa* (kojom se štite prava trećih osoba), *clausula obligativa* (kojom se jamči ispunjenje predmeta pravnoga čina), *clausula renuntiativa* kojom se neko odriče prava poziva na zakone, kako bi mogao učiniti protivne činove određene dispozicijom.

Sanctio (sankcija) je formula kojom se izriče kazna onima koji bi nešto učinili protivno odredbama dispozicije, ali sankcija može biti i nagrada onima koji je izvrše. Sankcije mogu biti duhovne i vremenske.

Sankcije su najčešće prijetnje svjetovnim, duhovnim i zemaljskim kaznama za prekršitelje odredbi iz isprave. Sankcija je ušla u isprave pod uticajem crkve, a obično se sastoje od: zakletve onoga koji izdaje ispravu da će je izvršiti, od molbe da i drugi izvrše odredbe isprave, od prijetnje onima koji to ne budu htjeli učiniti (duhovna prijetnja - *poena spiritualis*, i vremenska ili novčana kazna – *poena temporalis*).

Corroboratio (koroboracija) (lat. *corroboro* = osnažiti) je formula koja sadrži napomenu da je isprava pokazana raznim licima, svjedocima, kojim se osigurava pravni učinak, trajnost i svjedočanstvo. Koroboracija je u stvari izjava da je isprava napisana, da ima pečat, potpis, razne znakove i hirograf.

Subscriptiones (supskriPCija ili potpis) mogao je biti izražen riječima (verbalan) ili znakovima (monogram). U potpisu sudjeluju: osobe u sklapanju pravnoga čina – *actio*, koje daju svoj pristanak (*consentientes*) i svjedoci. Zatim su tu potpisi ili znakovi osoba koje učestvuju u pisanju isprava (*conscriptio*), a to mogu biti notar, kancelar ili pisar. Potpisivalo se često (obično nepismeni) i znakom križa, tzv. "*signum manus*".

Datatio (datacija) je formula kojom se označava mjesto i vrijeme sklapanja pravnoga čina. Formula obično počinje riječima: *Data, Actum, Factum, Scriptum*. Kao datum može se navesti vrijeme izdavanja ili vrijeme redigiranja isprave. U kancelarijama su se isprave uglavnom datirale na dva načina: po godinama od pr. n. e., odnosno po godinama za tzv. stvaranja svijeta, tj. od 5508. g. pr. n. e. Formula datiranja bila je *data chronica*, tj. vremenskoga datuma ili *data topica*, tj. zemljopisnog datuma.

Apprecatio (aprekacija) je završna želja koja se često izražava riječju *amen* ili "*in dei nomine feliciter*". To je izraz želje da sadržaj isprave bude uspješan, a pored toga često se u ovome dijelu nalaze i izrazi dobre volje: *Vale, Valete, Benevalete*.

Isprave su do nas mogle doći kao *koncept, original i kopija*.

U početku se sastavljao prvi sastav isprave, koji je u stvari bio *koncept*, kada se izdavao i nalog za pripremu dokumentacije. Koncept je potom išao na *дорада* u kancelariju.

Koncipiranje isprave - *dictare* sastavljao je *dicator*, po diktatu. U postupku izdavanja isprave valjalo je izvršiti *taksiranje*, tj. platiti destinatoru izradu isprave. Potvrdu vjerodostojnosti vršio je sam autor svojim potpisom ili pečatom.

Izrađivanje pisanoga sastava isprava označavalo se riječju *grossare* ili *ingrossare*, a pisar isprave se zvao *grossator* ili *ingrossator*.

Isprave su se mogle sastavljati na različite načine, ali po ujednačenim obrascima: po formularima, po starijim gotovim poveljama, po konceptima, po diktatu, napamet, bilješkama. Završni čin izdavanja isprave bila je ovjera, te predaja primaocu same isprave. Prije predaje isprava se u kancelarijama registrirala, tj. prepisivala u knjige ili registre, a prepisivanje je moglo biti potpuno ili skraćeno.

Isprava nastaje slijedom ovih postupaka:

- prethodni poslovi: destinator molbom (*petitio*) moli autora za ono što će biti predmet pravnoga čina;
- pravni čin: sastoji se u izricanju volje da se ostvari određeni pravni učinak;
- pošto se prefektuirao pravni čin, autor izdaje naredbu da se sastavi isprava.

Originalne isprave su se označavale kao *autographum* ili *autenticum*, a moglo je postojati više primjeraka originala.

Originali su se prepisivali u tzv. *kopijalne knjige* ili *kartulare*. Kartulare su uglavnom imale crkvene institucije, koje su se nazivale ponegdje i *fidei dignae* i *locus credibilis*, koje su od 13. vijeka ovjeravali sami *notari*.

Kartulari su se razlikovali od registara, sastavljenih u kancelarijama izdavača, kojima su opet srodne *tradicionalne knjige* crkava i samostana. Tradicionalne knjige su prethodile kasnijim *urbarima*. U 12. i 13. vijeku postoje: *tradicionalne, kopijalne i urbarijalne knjige*, a kasnije i *lenske knjige* o feudalnim dobrima i imanjima. Prijepisi knjiga morali su biti ovjereni od strane notara. Ovjerene knjige nazivaju se *vidimus* ("opazili smo"), a prepisivana isprava naziva se *transsumt*; čitav postupak prepisivanja i ovjeravanja *vidimirati* ili *transumirati*.

Isprave na *grčkome jeziku* imale su gotovo istovjetne formule koje su imale i isprave na *latinskome jeziku*. Grčke isprave se dijele u dva osnovna tipa: *hrisovulje* i *prostagme*.

Hrisovuljom se naziva isprava koja ima zlatni pečat na visećoj svilenoj vrpci. Hrisovulja je privilegij, nazivan na zapadu "zlatna bula", a koju su izdavali vladari i despote Vizantije, Bugarske, Srbije; zato je hrisovulja dekorativnoga oblika sa snagom zakona, državnih ugovora, darovnica i dodijeljenih imuniteta.

Hrisovulje su imale protokol, tekst i eshatokol. Protokol se sastojao obično od: invokacije, intitulacije s devocijom, inskripcije s adresom i ponekad sa salutacijom. Prijelaz između protokola i teksta činili su arenga i promulgacija. Glavni dio isprave činili su ekspozicija s naracijom i peticijom, te dispozicija sa sankcijom. Eshatokol se sastojao od koroboracije sa datumom, te aprekacije i potpisa vladara. Ponekad se hrisovuljama dodavala bilješka činovnika koji je sastavljao i kontrolirao ispravu, tzv. *konikloma*. Na početku hrisovulja obično je stajao križ iza kojeg su slijedile uobičajene formulacije hrisovulja.

Prostagma je isprava upravnih odredbi ili carevih naredbi. Dok je hrisovulja bila zakonska odluka, prostagma je samo administrativna naredba. Hrisovulje su nešto duže u sadržaju od prostagmi, a u datiranju hrisovulje imaju mjesec, indikciju i godinu, dok prostagme imaju samo mjesec i indikciju. Hrisovulje imaju lični vladarev potpis, a prostagme imaju umjesto potpisa datum: odnosno *menologem*, koji je vladar osobno stavljao. Prostagme su imale najčešće voštane pečate, ali su mogle biti i bez pečata.

Edikt je bila zakonska odredba namijenjena cjelokupnom stanovništvu države ili glavnoga grada.

Novela je bila vrsta prostagme, manje važnosti od edikta a veće od običnoga dekreta. *Novela* je zapravo bila primjedba vladara na molbama.

Napomena je primjedba vladara na molbama, protokolima.

Kodikel je bila svečana povelja o stupanju na prijestolje cara ili o darivanju nekoga visokog dvorskog dostojanstvenika.

Inozemna pisma su posebne vrste povelja koje je car upućivao stranim vladarima, velikašima i papi. Ta su se pisma zvala i *grafe, antigrafe, basilikon, knjiga* ili *gramamati*. Inozemna su pisma bila dvojezična: na grčkom, latinskom ili arapskom.

Osim carskih hrisovulja, postojale su i *despotske povelje* koje su se dijelile u dvije grupe:

- na isprave (povelje) koje su izdavali legitimni despote, sinovi cara koji je vladao u Carigradu,

- na isprave (povelje) koje su izdavali despote s pretenzijama na vlast u Vizantiji, npr. povelje epirskih despota sa srebrnim pečatom a ponekad i zlatnim pečatom, zatim solunskih despota, peloponeskih ili morejskih despota, srpskih despota itd.

Gotovo sve isprave su pisane na pergamentu, a one u carskoj kancelariji ponekad i od finoga papira u 11. i 12. vijeku. Hrisovulje su od 1249. god. do 1453. god. i dalje pisane na pergamentu, a prostagme na papiru. Mastilo je bilo u Vizantiji zlatno ili purpurno, a ponekad i u drugim bojama.

Sastavljači i pisari isprava u Vizantiji su se nazivali *nomik* ili *tabelion*. *Tabelioni* (tabulari) su bili organizirani u korporacije sa svojim primicerijem (prvakom) kao starješinom. *Nomici* nisu imali svoje organizacije kao tabulari. Međutim, imali su viši rang od tabulara i bili su obično svećenici. *Tabelioni* su imali svoja sjedišta u gradovima i provincijama gdje su sastavljali isprave za različite potrebe.

Na isprave su stranke i svjedoci stavljali svoje potpise (*gramata*).

Tabelioni su katkad pravili *schede* (ceduljice) o željama stranaka po kojima su isprave ispisivali na čist papir, koje nisu imale javnu vjeru (*fidem publicam*).

I u Vizantiji su bili česti *historijski* i *diplomatički falsifikati*, ali još češći tzv. *kancelarijski falsifikati*. Falsificirali su se osim isprava i akti i spisi, u čemu je ponekad sudjelovao i veći broj crkvenih lica i kaluđera. Poznat je falsifikat tzv. *triju povelja cara Vasilija II.* u korist Ohridske arhiepiskopije izvršen 1272. god. od strane vizantijskog cara Mihajla VIII. Paleologa.

* * *

Kao i kod ostalih evropskih kancelarija dvorska kancelarija hrvatskih narodnih vladara bila je slično uređena. Kancelariju su sačinjavali *kancelar* i *notar*, koji su obično bili svećenici. Isprave su imale latinske nazive: *scripta*, *cartula*, *tabulla*, *litterae*, *confirmatio*, *donatio*, *testamentum*, *decretum*, *privilegalis*, *chirographum*, *paginula*, *scriptum*, *pagina*.

Najstarije bosanske vladarske isprave iz 9. vijeka imaju oblik *karte* i imaju dokaznu moć. Ove isprave zamijenile su od 12. vijeka *noticije*, koje su uglavnom sačuvane u prijepisima, a koje imaju dosta pogrešaka, posebno u protokolu i tekstu. Uz prijepise postoje i lažne ili falsificirane isprave, tzv. *podmetnute* ili *acta spuria*. I u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj su postojale *privatne* i *javne* isprave (javne isprave su: *banova*, *knezova*, *kraljeva* i *hercega*, a ostale su *privatne*).

Isprave bosanskih, hrvatskih i srpskih vladara imale su gotovo sve elemente srednjoevropskih isprava. Takav je primjer isprave kneza Trpimira od 4. marta 852. godine koja sadrži: *invokaciju*, *datum* s *indikacijom*, *arengu*, *intitulaciju* s *devocijom*, *naraciju*, *peticiju*, *dispoziciju*, *sankciju* s *kontaminacijom*, tj. *formulom* *proklinjanja*, *actum* ili *actio*, *koroboraciju*, *potpise* ili *supskripciju*, *signum manu*.

Isprave ugarske dvorske kancelarije su slične ovoj. Isprave i privilegije su u Ugarskoj pisane obično na pergamentu s crnim mastilom (*tintom*). Pečati su bili od voska ili metala. Voštani pečati: *signum simplex* ili *signum duplex* bili su jednostrani ili dvostrani, a imali su s jedne strane sliku. Metalni pečati bili su dvostrani. Voštani pečati zvali su se *sigillum*, a metalni *obulla*, a mogli su biti utisnuti ili viseći.

Često su se izdavale svečane isprave - *darovnice*, zbog javnih zasluga i kao donacija koju su pojedinci dobivali.

U Dalmaciji su od 11. vijeka postojali *notari*, koji su imali pravo po gradovima izdavati isprave. U Istri se 932. godine po prvi puta u historijskim izvorima javlja notar u Koprnu, a od 991. godine i notar u Poreču. Isprave koje je notar izdavao imale su "javnu vjeru" (*fidem publicam*) i važile su kao dokazno sredstvo na sudskim sporovima.

Krajem 12. vijeka notarijati postoje u svim dalmatinskim gradovima, kao vrlo važna institucija. Notarska isprava ili instrument je potisnula staru kartu iz javne upotrebe.

Notarijati su izdavali *instrumentum*, ali na molbu tzv. *rogatia* (akt se zove *rogatio*, a notar *rogatus*, tj. umoljeni notar). *Rogatus* se sastavljao po molbi stranke: *koncept* (*sheda*), koji je unosio u svoju *notarsku knjigu* (*liber imbreviaturarum* ili

abreviaturarum). Poslije rogacije, a najmanje za tri dana, notar je morao izdati samu ispravu, a na temelju sastava (zapisa) koji je prethodno unio u notarsku knjigu. Sam posao sastavljanja i izdavanja instrumenta nazivao se *in publicam formam redigere*. Izdatu ispravu notar je ovjeravao svojim notarskim znakom *signum notarii* (*monogram*), kojega je ispod teksta ispisivao rukom. Završena isprava, ovjerena, stiče javnu vjeru i postaje *fidem publicam*.

U dalmatinskim gradovima od 13. vijeka, pored notara, ispravu je morao pregledati i postavljeni gradski časnik, koji se na sjeveru Dalmacije nazivao *examinatores*, a u južnoj Dalmaciji *auditores*.

Od 14. vijeka u pojedinim dalmatinskim i istarskim komunama ima i po nekoliko notara, od kojih je jedan *komunalni*, drugi je *potestatov* (isprave su se sastavljale u prisustvu svjedoka, stranaka i eksaminatora), itd.

Postojale su dvije vrste isprava: isprave o kupovini i isprave o darovanju. Isprave o kupovini su se sastojale od: *pravnog ugovora* o kupovini, *ispunjenja kupovine* i *formule* iz koje proizlaze dužnosti za prodavača. Isprave o darovanju sastojale su se od: *izjave*, *imena darovaoca*, *imena onoga kome se daruje* i *predmeta darovanja*.

Testamente ili *oporuke* notari su pisali u prisustvu *oporučitelja*, te *prokuratora komune* ili *eksaminatora*. Oporuku je trebao notar javno pročitati i uvesti u svoj *kvadern* ili *notarsku knjigu*.

Poseban oblik isprave u kojoj se izricala posljednja volja nazivala se *kodicil*. Po kodicilu je oporučitelj mogao odrediti izvršitelja oporuke, tutore i legate, ali nije mogao kodicilom postaviti nasljednike.

Za nasljedstva, kupovinu, prodaju ili otuđenje morala se sastaviti *javna isprava*. Notar, koji bi ispostavio lažnu ispravu, novčano je kažnjavan, uklanjan s posla, a ako nije mogao platiti kaznu odsijecana mu je desna ruka i vršeno njegovo trajno protjerivanje iz grada. Ugovori su se ponajviše sklapali na javnim trgovima, privatnim kućama, crkvama i samostanima.

Sastavljanje javnih isprava u Bosni i Slavoniji počelo je još u 12. vijeku. One su obično pisane na pergamentu po uzoru na ugarsku dvorsku kancelariju. Međutim, u Slavoniji su od 13. vijeka postojale i posebne ustanove, tzv. *loca credibilia* (vjerodostojna mjesta) obično u kaptolima i samostanima u kojima su se izdavale isprave. U loca credibilia na ispravama su se izdavali pečati, a sastavljao ih je obično *komornik lektor*. Kasnije je komornik lektor imao i svoje *pisare* ili *notare* za sastavljenje isprava. Loca credibilia izrađivale su i autentične prijepise izdatih isprava *transumpta authentica*, koje su imale važnost ako se izgubi originalna isprava.

Dubrovnik je imao državnu kancelariju vrlo rano sa pravnicima i notarima školovanim u Italiji. Pored svoga grada, Dubrovčani su osnivali svoje notarske kancelarije od Albanije do Ugarske gdje su išli na trgovačka putovanja. U osnovanim notarskim kancelarijama Dubrovčani su postavljali starješine kancelarija, koji su se nazivali: *dijak*, *logotet*, *kanžilej* ili *gramatik*, a u tim kancelarijama izdavale su se isprave pisane i latinicom i ćirilicom. Dubrovačke su isprave imale, za razliku od drugih isprava, u sankciji i zakletvu - *anatemu*, a na ispravama se gotovo nikad nisu potpisivali i nisu navodili svjedoke.

Datiranje je bilo na početku isprave, te od 14. vijeka navođeno je da su pisane u vijećnici ili palači grada Dubrovnika.

U Bosni su notarske kancelarije postojale od 12. vijeka, u početku pod uticajem dubrovačke notarske kancelarije. Pisari su se u Bosni nazivali: *dijak*, *pisar*, *logotet*. Postojale su kancelarije za latinska i za ćirilska pisma (ćirilicu i bosančicu). Latinska pisma, odnosno isprave, bile su slične onima u Hrvatskoj, odnosno u Dubrovniku. Bosanske ćirilske isprave imale su slijedeće elemente: invokacija, intitulacija, inskripcija, zakletva, dispozicija, aprekacija, pisar i datum. Po ovom formularu sastavljena je i prva bosanska isprava (pisana je bosančicom) – povelja (pismo) Kulina bana iz 1189. god. (vidi sl. 2.1. na str. 76) Bosanski nazivi za dokumente odnosno isprave su: *knjiga*, *list*, *zapis*, *pisaničnik*, *zapisanije*, *slovo*, *povelja*, *hrisovoj* i dr.

U Humu (Hercegovini) postojale su posebne notarske kancelarije osnovane u 13. vijeku na dvorovima humskih velikaša. Nazivi za pisare humske vlastele su: *arhiđijak*, *nadvornik*, *dvorski dijak*, *logotet*. Na isprave humske vlastele imale su uticaj dubrovačka, bosanska i srpska kancelarija, tako da je u upotrebi pretežno simbolična invokacija na pismima i verbalna invokacija na ispravama. (vidi sl. 2.2. na str. 77).

U Srbiji, odnosno u Raškoj je dvorska notarska kancelarija osnovana u 12. vijeku. *Logoteti* i *dijaci* se spominju kao pisari isprava. Od 14. vijeka u Srbiji postoje i javni notari, nazivani i *nomici*, a koji su pisali ugovore i javne listine. Državne kancelarije su u Srbiji obično putovale sa svojim vladarima. Isprave su uglavnom upotrebljavale simboličku invokaciju na početku samoga teksta isprave. Dok u prvim raškim ispravama nije bilo arenge (*proemium*), onda se zato obilato u ispravama koristila sankcija - anatema. Sve srpske isprave imaju potpis, i to u pravilu vladara.

Svjedoci se u vladarskim ispravama spominju rijetko, ali zato često u privatnim ispravama, tzv. *milosnici*, koji su svjedočili da je akt isprave autentičan.

Najstariji nazivi za akte i povelje u Raškoj, odnosno Srbiji su: *poveljenje*, *pisanije*, *povelja*, *knjiga*, *zapisanije*. Obično su povelje pisane na papiru i pergamentu sa crnilom (mastilom) u raznim bojama. Isprave za Stefana Dečanskog, nazivaju se *hrisovulje* (vidi sl. 2.3. na str. 78) ili *slovo*. U stvari, crkvene isprave u Srbiji nose naziv *hrisovulja*, *slovo*, a poslije propasti srpske države *knjiga*. Pored latinskoga i srpskoga jezika, srpski vladari izdavali su isprave i na grčkome jeziku, kao: svetogorske, tesalske, arbanaške, epirske i mikenjske. Obično su grčke isprave bile s voštanim pečatom, slično vizantijskim prostagmama, a imale su potpis na vizantijski način - *menologemom*.

Pravila o izdavanju historijske građe su različita, ali svakako počuju pripremnim radovima; tj. u određivanju teritorijalnog opsega (*ambitus*) i hronološkog okvira (*limites*). Diplomatičko izdanje može se objaviti: u cijelosti (*in extenso*), u izvratku (*in extracto*), i u sažetom sadržaju (*in regesto*).

Sudionici srednjovjekovne isprave su: *auctor* (*concessor*), onaj koji vrši pravnu radnju, darovatelj, oporučitelj (njem. *aussteller*), *descinatarius*, onaj kome je namijenjen pravni čin, *rogatarius* (*scriptor*), pisar isprave (*rogatu* = zamoljen da napiše akt).

Spoljne (*vanjske*) karakteristike diplomatske isprave čine: materijal na kojem je isprava napisana, grafički znak na ispravi (*monogram*) i pisani znak nazvan «rota» (oblik križa ili natpis «Bene valete»), notarski znak («signum notarie» ili «signum tabellionis»), zatim tinta, pismo i pečat. O materijalu i pismu je već bilo riječi.

Pečat na ispravi mogao je biti voštani ili metalni, različito pričvršćen: na vrpici («*sigillum pendens*») ili utisnut («*sigillum impressum*). Pečat je mogao biti različitoga oblika (okrugli, ovalan, kvadratni...) i tipa (vladarski, konjanički, pješački, heraldički, hagiografsko-svetački, monumentalni - utvrda s natpisom...)

Diplomatika dijeli isprave na *javne* i *privatne*. *Javna isprava* («*fides publicam*») ili kraljevska («*praeceptiones regales*). *Privatna isprava* («*chartae pagenses*») je uglavnom notarska isprava ili kaptolska (crkvena) isprava.

Srednjovjekovlje je puno *falsifikata*: otklanjanje većeg ili manjeg dijela teksta brisanjem ili struganjem (*abolitio*, *rasura*), umetanjem novoga teksta (*interpolatio*), a postoje i potpuno izmišljene isprave (*acta spuria*).

Promatrajući isprave sa aspekta unutarnjih karakteristika za većinu bosansko-humskih povelja može se reći da su imale slijedeću strukturu: uvodni dio - *protokol*, središnji dio - *tekst*, kontekst ili korpus, te zaključak - *eshatokol*.

Protokol sadrži slijedeće elemente:

- INOVACATIO – formula dozivanja imena Božijega (*invocatio verbalis* ili *invocatio symbolica*);

- INTITULATIO – sadrži ime pisca isprave (*Tertconis dei gratia rex Bosne...*);

- DEVOTIO – izražava utemeljenost političke vlasti u Božijoj milosti (*Innatus munere diuino, Domini Dei Gratia, dei gratia banus*);

- INSCRIPTIO – sadrži ime i naslov destinatora (*Omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris*);

- SALUTATIO – formula pozdrava (*Salutem in domino...*).

Tekst, kontekst ili korpus ima slijedeće dijelove:

- ARENGA – sadrži opću filozofsku, moralnu, teološku ili pravnu misao pobožnim riječima i biblijskim citatima. (Arenga - oporuka najčešće izražava misao budući da se ne zna čas smrti, razborito je da se raspodijeli nasljedstvo...);

- PUBLICATIO (ili promulgatio) – kratka formula javnoga oglašavanja isprave (vezana za arengu riječima «*igitur*» i «*eapropter*»);

- NARRATIO ili expositio – navođenje okolnosti i razloga koje su prethodile pravnome činu donošenja isprave. (Pričanje u tekstu o naraciji može biti subjektivno i objektivno);

- PETITIO – potvrda uglednih lica o autentičnosti isprave;

- INTERVENTIO – lica koja su se kod autora isprave zauzimala za izdavanje isprave destinatoru;

- DISPOSITIO – sadrži materijalni ili moralni objekt koji se daje destinatoru (najvažniji dio isprave);

- CLAUSULAE FINALES – formula kojom se štiti učinak pravnoga čina;

- SANCTIO – formula kojom se izriče kazna (duhovna ili vremenska) onima koji sprječavaju izvršiti dispoziciju;

- CORROBORATIO – osnaženje, formula kojom se osigurava pravni učinak, trajnost i svjedočanstvo isprave. To je svjedočanstvo da je isprava pokazana svjedocima koji će na nju staviti znak križa (krsta) ili je samo dotaknuti.

Eshatokol (zaključak) ima slijedeće elemente:

- SUBSCRIPTIONES (potpisi ili znakovi) - potpisi onih koji sudjeluju u sklapanju pravnoga čina (*actio*) i daju pristanak (*consentientes*), te lice koje piše ispravu (*conscriptio*). Broj svjedoka bio je različit (3-7);

- DATATIO – formula koja označava vrijeme sklapanja pravnoga čina. Datiranje obično počinje s riječima *actum* (odnosi se na radnju) i *datum* (odnosi se na vrijeme). Pored datuma (ispred ili iza) stoje često i mjesta izdavanja pravnoga čina;

- APPRECIATIO – formula izražavanja volje da sadržaj isprave bude uspješan: (Pored aprekcije nalaze se ponekad i izrazi dobre volje: *Vale, Valete, Benevalete*);

- SCRIPTORES (pisari) – u ispravi se ponekad navode i njezini pisari: (*Ego Theodorus...*).

Diplomatička analiza povelje (isprave) Kulina bana Dubrovčanima omogućava nam bolje razumijevanje naprijed iznijetih unutrašnjih svojstava bosanskih isprava.

Transkripcija isprave Kulina bana:

“In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego banus Culinus Bosene iuro comiti Geruasio et omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram, et omnes Raguseos per totam terram nostram ambulantes mercantes seu habitantes uel transeuntes recta fide et conscientia uera recipere absque ulla datione, nisi quis suam per uoluntatem mihi donum dare uoluerit, et apud nos dum fuerint manutenere, et consilium eis prebere ut nostre persone ad nostrum posse absque fraude et malo ingenio. Sic me deus adiuuet et hec sancta quator euangelia.”

Bosanični tekst ove isprave u kojoj je i datacija glasi:

(1) + У име оца и сина и светог духа. (2) (Ја банъ босѣнски Кулин.) (3) присезају тебѣ, кнеже Кръбашу и вѣсѣм грахамъ Дубровѣчамъ правѣи прифелъ бѣити вамъ одъ селѣ и до вѣка, и правѣ гои дрѣжати сѣ вамѣи и праву вѣру, до колѣ съмъ живѣ.) (4) Вѣси Дубровѣчане кире ходе по моему владанију трѣгујуке, гѣдѣ си кѣто хоке крѣвати, годѣ си кѣто мене, правовѣ вѣровѣ и правимѣ срѣцемѣ дрѣжати е безѣ вѣсакое злѣди, развѣ ничо ми кѣто да своивѣ воловѣ поклонѣ, и да имѣ не буде одъ моихѣ честѣниковѣ силе, и до колѣ у мене буде, дати имѣ свѣтѣ и помокъ кагоре и себѣ коликорѣ мог(ук) е, безѣ бѣсега злѣлога примѣсла.) (5) тако ми богѣ помаган и сие свето сваѣ Велице.) (6) Ја Радос диѣкъ банѣ писахѣ сију книгу повеловѣ бановѣ (7) од рождѣства Христова тисука и сѣто и осѣмѣдесетѣ и деветѣ лѣтѣ, мѣсеца августѣ у дѣвѣдесѣти и деветѣ дѣнѣ, усѣчѣние главе Иована крѣститела.) (Т. Смичниклас, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Zagreb 1904, 237).

Isprava se sastoji od: 1. invokacije, 2. intitulacije, 3. inskripcije i zakletve, 4. dispozicije, 5. aprekcije, 6. imena pisara, 7. datum.

Kulinova latinska isprava kazuje o sklapanju mira i prijateljstva ... *omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram ...* i o podjeli povlastica dubrovačkim trgovcima na prostoru Bosne ... *omnes Raguseos per totam terram nostram ambulantes mercantes seu habitantes uel transeuntes recta fide ...* Isprava ima simboličku invokaciju i verbalnu invokaciju: + *In nomine patris et filii et spiritus sancti amen* (U ime oca, sina i duha svetoga. amen). Samo se na bosanskome primjerku isprave nalazi datiranje godine 1189, Državni arhiv Dubrovnik, *Acta sanctae Mariae maioris*, br. 38. (stariji prijepis). Intitulacija glasi: *Ego banus Culinus Bosne (Kulin, ban Bosne)* i odnosi se samo na Bosnu, koja je u to vrijeme bila odvojena upravna jedinica od Huma. Inskripcija sa zakletvom se odnosi na: *iuro comiti Geruasio et omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram* (dubrovačkoga kneza Gervazija, kao i na cijelu dubrovačku općinu). Dispozicija glasi: *et omnes Raguseos* (za sve Dubrovčane) i nastavlja se tekst: *per totam terram nostram ambulantes mercantes seu habitantes uel transeuntes recta fide et conscientia uera recipere absque ulla datione, nisi quis suam per uoluntatem mihi donum: dare uoluerit, et apud nos dum fuerint manutenere, et consilium eis prebere ut nostre persone ad nostrum posse absque fraude et malo ingenio* (da na cijelom prostoru Bosne smiju dubrovački trgovci trgovati uz davanje određenih dažbina). Koroboracije nema i ona je sadržana u formuli zakletve. Aprekacija je opširna i sadrži nekoliko priziva božanskih sila: *Sic me deus adiuuet et hec sancta IIII° euangelia.* (... uz pomoć Boga i četiri evanđelja).

Sačuvana su tri primjerka Kulinove isprave izdane Dubrovniku, 1189. godine. O drugom primjerku iste isprave tzv. mlađem prijepisu, pisao je Gregor Čremošnik (Gregor Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, GZM, III, Sarajevo 1948, str. 104-114). Takozvani stariji i mlađi prijepis isprave Kulina bana su se neko vrijeme nalazili u Arhivu u Beču, a kasnije u Dubrovniku, dok se treći primjerak isprave nalazio u Peterburgu u Arhivu Ruske Akademije nauka. Historičar Franc Miklošič smatra da je peterburški primjerak isprave original, a ostala dva da su prijepisi (Franc Miklošič, *Monumenta serbica spectantia historium Serbiae, Bosnae, Ragusii*, numerus 5, Wiaenae 1858, str. 2.). Prijepisi su vjerojatno nastali u drugoj polovini 13. vijeka. Josip Vrana je neko vrijeme tvrdio da je peterburški primjerak bio koncept za original koji nije sačuvan, a ostala dva primjerka da su bili prijepisi (Josip Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955, str. 5-57; Josip Vrana, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka original isprava Kulina bana?*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, knj. 4, Zagreb 1961, str. 73-86). Milko Brković je smatrao da je uz tri sačuvana primjerka postojao i četvrti, odnosno da su dva pisana na latinskome, a dva bosančicom, na bosanskome. Po istome historičaru su sačuvana samo tri primjerka, dva dubrovačka i jedan bosanski primjerak, dok drugi bosanski primjerak nije sačuvan (Milko Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar-Mostar 1998).

Takozvani stariji prijepis isprave je italijanske izrade od pergamenta, prednje strane bijele boje, a sa strane žute boje. Pergament je nepravilnoga oblika, širine 15,1 cm gore i 14,1 cm dolje, a visine 24,5 cm na lijevoj strani i 25,1 cm na desnoj strani. Latinski tekst isprave ima devet redova, a drugi primjerci imaju nešto više redova s bosaničnim dodatkom.

Bosanska dvorska kancelarija (od 1377. godine kraljevska bosanska kancelarija), bila je pod uticajem zapadne diplomatike (mletačke, papinske i ugarsko-hrvatske) preko Dubrovnika (ali i preko Splita, Šibenika, Zadra, Zagreba i Đakova) i srpske (vizantijske) diplomatike.

Bosanske latinske isprave srednjeg vijeka imale su slijedeće formul(are) u ispravama, od kojih su neke mješovite, tj. spajaju se i teže ih je definirati kojoj skupini formula pripadaju:

Povelja (isprava) Kulina bana iz 12. vijeka, kako je naznačeno, ima elemente formulara: *invokacija, intitulacija, iskripcija, zakletva, dispozicija, aprekacija, pisar i datum*, dok bosanske latinske isprave 13. vijeka imaju česte elemente formulara: *invokacija, datum, intitulacija, zakletva, inskripcija, dispozicija, pena spiritualis, aprekacija, koroboracija i svjedoci*. Bosanske latinske isprave u 14. i 15. vijeku često su kombinirane i imaju elemente formulara: *invokacija, intitulacija, inskripcija, promulgacija, peticija, ekspozicija, dispozicija, svjedoci, pena spiritualis, pena temporalis, koroboracija, datum, mjesto, pisar i potpis*.

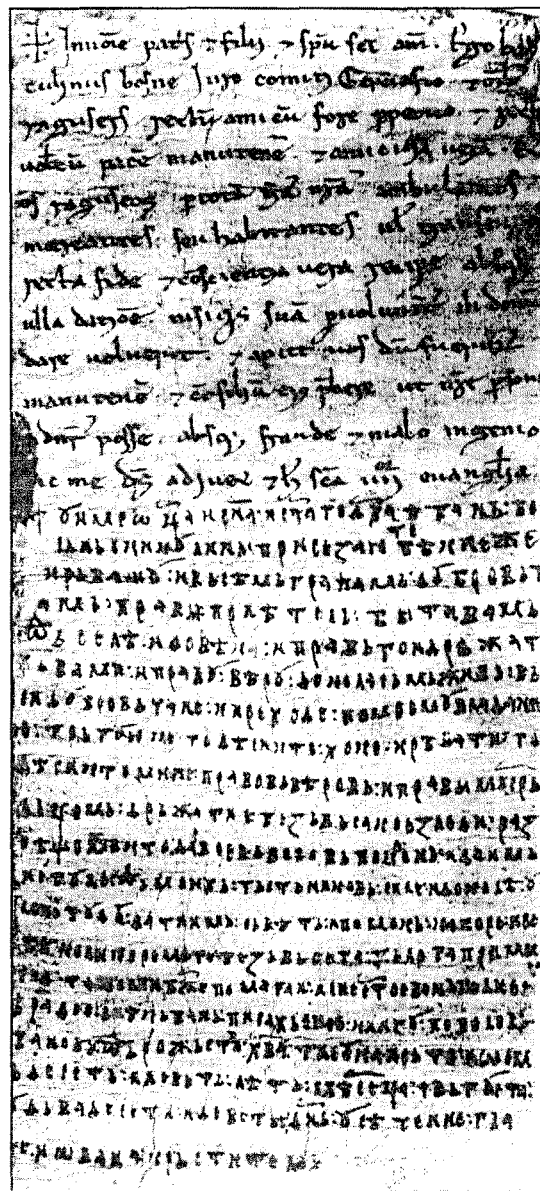
Bosanske srednjovjekovne latinske isprave su imale najčešće slijedeće diplomatske formule, od kojih su neke mješovite ili u sebi vežu više formula: *Protokol (inoratio, aatatio, infitulatio, devotio, insurriptio, solutatio), Tekst (arenga, notifikatio ili promulgatio, naratio ili ekpozitio, dispositio, sanctio, corobrotro, svjedoci – testes), Eshatokol (subsuriptio, aprekatio, skriptores)*.

Prostor Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Albanije, Grčke, Makedonije i drugih dijelova jugoistočne Evrope bio je više vijekova u sastavu Osmanskog carstva. U njima je nastala brojna diplomatska građa osmanske provenijencije, a koja je od ogromnog značaja za izučavanje ovog perioda (od 14. do 20. stoljeća) evropske prošlosti.

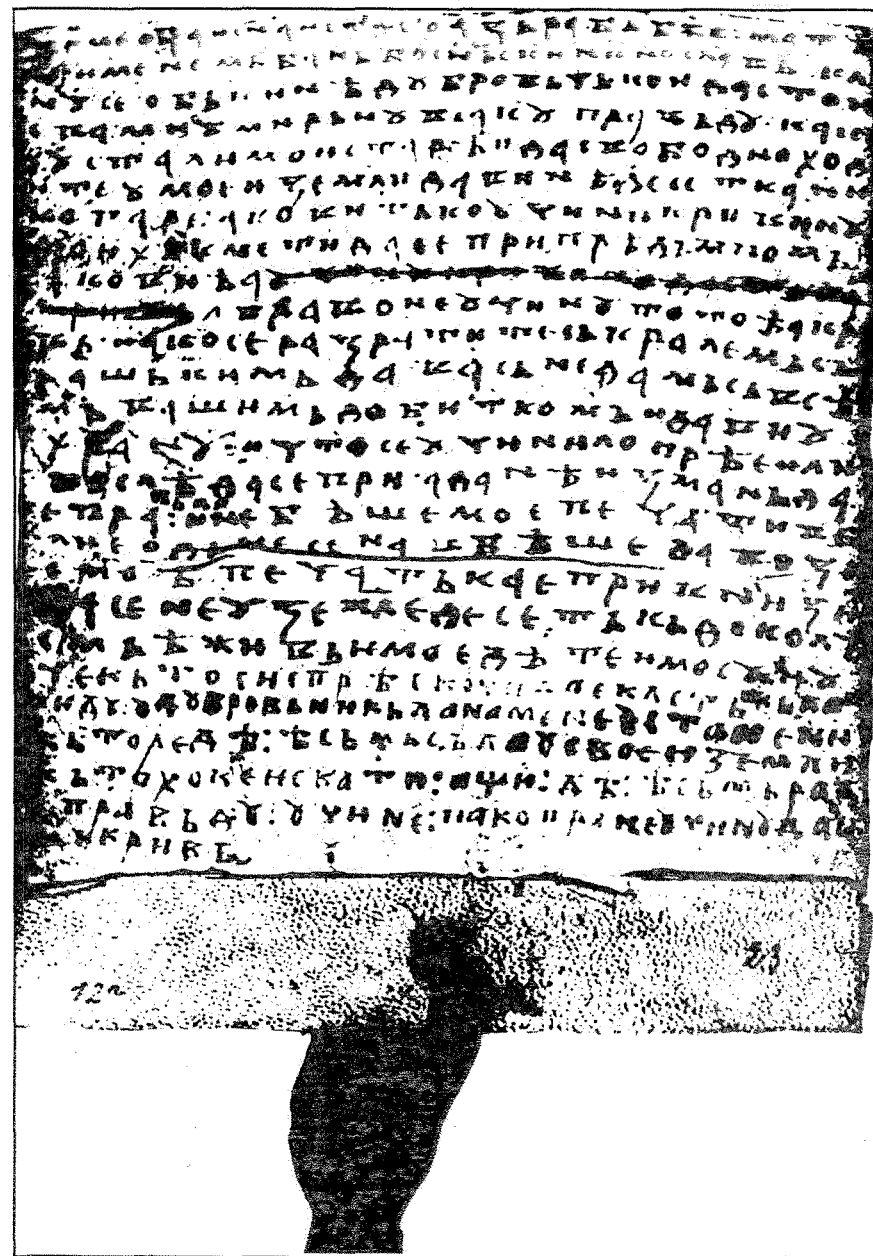
LITERATURA

- Marko Atlagić, B. Šekularac, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1997.
- Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
- Stjepan Antoljak, *Povelja humskog velikog kneza Andrije*, Godišen zbornik na Filozofskog fakulteta vo Skopje 1970.
- Ivan Balta, *Pomoćne povijesne znanosti*, Matica hrvatska, Osijek 2000;
- Milko Brković, *Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar 1989.
- Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque a annum 1752*, Zagrabiae 1892.

- Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajevo 1906, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina*, VI, Wien 1899. i *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1879.
- Konstantin Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, 1903-1904. (dubrovačke latinske isprave).
- Azem Kožar, *Pomoćne historijske znanosti*, Tuzla 1995.
- Ivan Kukuljević Sakcinski, *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (850-1790), Zagreb 1862.
- M. Kostrenčić, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, JAZU, XIV. i XV. tom, Zagreb 1934.
- Vjekoslav Klaić, *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb 1877.
- Ivan Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam 1666.
- E. Laszowski – M. Kostrenčić, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, JAZU, XIII. tom.
- Franjo Rački, *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastije*, Rad, JAZU, 35, Zagreb 1876.
- J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, I-VI. svezak, Zbornik za istoriju, Beograd, 1934.-1942. (latin. isprave iz Bosne).
- Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.
- Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, JAZU, II-XII. tom, Zagreb, 1904-1914. (dokumenti su od 12. do 15. vijeka).
- Stanoje Stanojević, *Studije o srpskoj diplomatici*, Glas SAN, Beograd 1912-1928. (latin. povelje iz Bosne, Dubrovnika...).
- Aleksandar Solovjev, *Vlasteoske povelje bosanskih vladara*, *Istor.-prav. zbornik*, I, Sarajevo 1949.
- Alensandar Solovjev, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, Zagreb 1967. (dokumenti od 743. do 1100. godine, prukupili J. Stipišić i M. Šamšalović).
- Ljubomir Stojanović, *Srpske povelje i pisma*, I, SAN, Zbornik za istoriju..., Beograd-Sremski Karlovci 1929. *FONTES RERUM SLAVORUM MERIDIONALIUUM*, SAN, Beograd... (sabrane latinske povelje južnoslav. zemalja).

Slika 2.1. Povelja Kulina bana Dubrovniku (Vladimir Mošin, Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo, Skopje 1966, str. 18).

Slika 2.2. Povelja bana Mateja Ninoslava Dubrovniku (Petar Đorđić, Istorija srpske ćirilice. Paleološkofilološki prilozi, Beograd 1971., str. 277).

3. HRONOLOGIJA

Hronologija je pomoćna historijska znanost (*kronos* = vrijeme i *logos* = znanost) koja se bavi proučavanjem različitih sistema računanja vremena. Ona utvrđuje datume historijskih događaja, prevodeći nekadašnja označavanja vremena na savremeni način datiranja, što je čini praktičnom znanstvenom disciplinom.

U srednjem vijeku hronologija se bazirala na sunčevoj godini (*annus solaris*), koja predstavlja vrijeme za koje se Zemlja okrene oko Sunca. Sunčeva godina naziva se i tropska godina, a traje: 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 49 sekundi.

Rimljani su imali u upotrebi civilnu ili Romulovu godinu, podijeljenu u 10 mjeseci, a u trajanju od 304 dana (šest mjeseci po 30 dana i četiri mjeseca po 31 dan). Potom je kralj Numa Pompilije, Romulov nasljednik, uveo još dva mjeseca (januar i februar), tako da je godina imala 365 dana. Po naredbi Gaja Julija Cezara aleksandrijski astronom Sosigen je 46. god. pr. n. e. reformirao kalendar, tako što je uveo godinu od 365 dana i 6 sati, a svaka četvrta godina imala je 366 dana (*annus bissextilis, bissextus*). Zbog godišnje razlike između sunčeve i civilne (julijanske) godine od 11 minuta i 14 sekundi, razlika za 400 godina se popela na 3 dana, 2 sata, 53 minute i 20 sekundi. Vremenom se razlika stalno povećavala, tako da je već 1700. g. iznosila 10 dana, 1800. g. 11 dana, 1900. g. 12 dana, a od 2001. g. 13 dana razlike.

Julijanski kalendar se temeljio na netačnoj spoznaji dužine trajanja godine od 365 dana i 6 sati. Papa Grgur XIII. (1572 -1585), uvidjevši nedostatke julijanskoga kalendara, je 1576. godine formirao komisiju za njegovu reformu. Novi kalendar (gregorijanski), proglašen 1582. godine, je usvojio slijedeće promjene:

1. Dan proljećnoga ekvinocija prenosi se sa 11. na 21. mart,
2. U godini 1582, zbog zaostataka iz prošlih vijekova, pomijera se sa 5. na 15. oktobar,
3. Sunčana godina traje 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 46 sekundi,
4. Sve tzv. stoljetne godine, koje su po julijanskom kalendaru bile prijestupne, postaju obične, a prijestupne su samo one koje su djeljive sa 400 bez ostatka, npr.: 1600, 2000, 2400, itd., nisu prijestupne 1700, 1800. i 1900. godina.

Gregorijanski kalendar je u početku uglavnom bio prihvaćen od katoličkih zemalja: Italije, Francuske, Španije, Portugala i Lotaringije. Austrija i Slovenija ga prihvaćaju 1584. g., pomijerajući 7. na 16. januar, Ugarska, a s njom i Hrvatska, uvela je ovaj kalendar 1587. godine, pomijerajući 22. na 31. oktobar, potom ga je SSSR prihvatio 1918. godine, pomijerajući 1. na 14. februar, a Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine pomijerajući 19. na 31. januar itd. Bosna i Hercegovina je koristila do austrougarske okupacije 1878. godine samo hidžretski kalendar, a od tada i gregorijanski i julijanski kalendar.

U Francuskoj se od buržoaske revolucije uvodi računanje godina po godinama Republike, počevši od dana jesenjega ekvinocija 22. septembra 1792. g., tj. od 1. vandemiaire (prvi dan se računao od pada Bastilje 14. jula 1790. godine, a druga godina Republike započela je 20. januara 1793. godine).

[+ Ἐπεὶ προὔργησεν ἡ βασιλεία μου τῆς σεβασμίας βασιλικῆς μονῆς τῶν τιμίων ἁσωμάτων, αὐτῶν ἐπουρα- νίων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ ἐπι- κεικλημένη τοῦ Δοχειαρίου διὰ προγενεστέρου χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου τὸ χωρίον τοῦ Βεργάρου περὶ τῆς Σέρρας, καὶ περὶ τῆν Σλαβιτσαν χωρίον τῆν Σφρίστιανην διὰ τοῦ ἀναρχαίκο τινὸς δουλείας τῆς βασιλείας μου ἀφη- ρήθησαν ἐξ αὐτῆς τῆς σεβασμίας ἐμονῆς τὰ τοι- αῦτα χωρὶς ἀρτίως καὶ ἀντὶ αὐτῶν [!] δωρεῖται καὶ εὐεργετῆ ἡ βασιλεία μου τῆν ῤηέσσαν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Δοχειαρίου τὸ καστὲλλιον τῆν Ραβενίκαϊαν σὺν τοῦ [!] ἐκεῖσε πύργου καὶ τῶν εὐρισκομένων περὶ αὐτῶν καὶ ἐλευθέρων ἀμπελίων καὶ χωροφθίων, καὶ μετ' ὧν ἔχει δικαίων καὶ προ- νομίων, καὶ πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ, καὶ ἀπολύει τὸν παρόντα χρυσοβούλλου λόγον τῆς βασιλείας μου. Ἐὖεν καὶ τῆ ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου κατέξει μὲν καὶ νεμη- νήσεται ἡ τοιαύτη σεβασμία ἐμονὴ τῶν τιμίων ἀρχαγγέλων ἐπουρανίων καὶ νοερῶν δυνάμεων Μι- χαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ ἐπιεκκλημένη τοῦ Δοχειαρίου τὸ ῤηέν καστὲλλιον, τῆν Ἀραβενίκαϊαν [!], μετὰ τοῦ ἐκεῖσε πύργου καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ ἐνενοχλήτως, ἐκποσπάτως καὶ ἀναφαιρέτως καὶ ἐτὸς βάρους τινὸς καὶ πάσης ἐπισημίας δημοσιακῆς καὶ συζητήσιως, καὶ οὔτε φευκαρτακίου ἢ διμό- δαϊον ἢ μιτάτου ἀδικηθήσεται ποτε ἐξ αὐτῆς διὰ τῆς Ἀραβενίκαϊας, οὔτε μὴν κἀστρακτισίας ἢ ἀγγαρίων ἢ ἄλλη τις ἐπιθρησία τε καὶ δοσις, ἀλλ' ὡς τῶ νῦν ἀφιερωμένα διατη- ρῶντα ἀνεπαύρα, ἀπάτηρα καὶ ἐκασταδούλωτα. Τοῦτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ὁ παρῶν χρυσοβούλλου λόγος τῆς βασιλείας μου καὶ ἀπελύνθη τῆ διαδηγομένη σεβασμία μονὴ [κατὰ μῆνα Μάρτιου τῆς νῦν τρεχούσης ἰσθρικῆς] β' τοῦ ἑξακισχιλιοστού ὀκτακοσιοστού πεντεκοστού ἐβδόμου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ νεοσφάλητον ὑποσημήνκτο κράτος +]

+ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΗΣ ΡΕΡΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +]

1. Solovjev-Vl. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, 170, 172/.

Slika 2.3. Hrisovulja cara Stefana Dušana manastiru Dohiaru na Svetoj Gori 1349. godine (Stjepan Antoljak, Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo 1971., str. 272, 273).

Napoleon Bonaparta je svojim dekretom ukinuo taj kalendar 31. decembra 1805. godine, te uveo kalendar zasnovan na sunčevoj godini od 12 mjeseci, u kojem su mjeseci imali tri dekađe, tj. tri sedmice: svaka po 10 dana. Tekstovima u poveljama dodavala se od tih vremena napomena: stilo vetero, antiquo i stilo novo, reformato, gregoriano, novi calendarii, selon le calendrier nouveau, reforme, des alten, des nouen kalenders itd. Julijanski i Gregorijanski kalendar imali su svoje manjkavosti. S toga je Društvo naroda putem svoje komisije, oformljene 1923. godine, izradilo novi kalendar, koji je trebao biti uveden 1939. godine.

Počeci godine u srednjem vijeku su bili različiti: Postojalo je šest početaka: 1. I, 1. III, 25. III, Uskrs, 1. IX. i 25. XII.

Početak godine sa 1. I *Stilus Circumcisionis* (obrezanje Kristovo), preuzet je svojevremeno od Rimljana (uveo ga je rimski opat Dionisius Exiguus - Mali, a po nalogu pape 525. godine), kao početni dan Julijanske a kasnije i Gregorijanske godine. Isti datum naziva se Kršćanska era, *Aera Vulgaris (anno ab incarnatione Domini Jesu Christi)*. U Italiji se 1. I (januar) koristi od 6. vijeka, a Beda Venerabilis ga 775. g. uvodi i u Englesku. Od 7. vijeka isti način računanja vremena naziva se "*Stilus Circumcisionis*" od kada je ušao i u crkvenu upotrebu. Naziv "*Stilus communis*" službeno je uveden 1691. godine bulom pape Inocencija XII.

"*Stilus Venetianus*" ili "*mos Venetus*" (početak godine sa 1. III) se koristio u Republici San Marco - Veneciji do njezine propasti 1797. g., ali i u Franačkoj od 6. do 8. vijeka, u Rusiji do 12. vijeka a u Dalmaciji do 13. vijeka pod siglami m.v., tj. "*more veneto*".

"*Stilus Annuntiationis*" ili "*Stilus incarnationis dominicae*" ili "*Stilus Marie*" (25. III) slavio se na crkvenu Blagovijest, a imao je dva calculusa (računanja): *Calculus Florentinus* (Firentinski) i *Calculus Pisanus* (Pizanski, koji počinje godinom od 25. III., tj. godinu dana pr.n.e. te ima godinu više od Firentinskog calculusa). Oba calculusa održala su se do 1750. godine kada su ukinuta (upotrebljavala su se i prije 10. vijeka). Bila su u upotrebi u Dalmaciji (u Zadru, *usus ladertinus*) i Istri, ali i u Njemačkoj (*Trier mos* ili *Trevisensis*), Engleskoj (*mos Anglicanus*, do 1752. g.), u Italiji, Španiji, Poljskoj i Irskoj.

"*Stilus Francicus*", "*mos Gallicanus*", "*stile de France*" (Uskrs), je kao početak Nove godine u upotrebi od 11. vijeka u Francuskoj pa sve do 1563. godine. Uskrs može biti u jednoj od nedjelja u intervalu između 22. III. i 25. IV., dakle to je "pomičan" datum (praznik) pa je svake godine početak nove godine bio različitoga datuma (ima 35 mogućnosti).

"*Stilus Byzantinus*" (1. IX), stil je u kome godina počinje 1. IX. i završava se 31. VIII. U upotrebi je bio u Vizantiji od 7. vijeka (po čemu je i dobio ime), u južnoj Italiji do 16. vijeka, a u Rusiji sve do 1700. godine.

"*Stilus Nativitatis*", "*Annus domini*" (25. XII), božićni je stil koji je bio raširen širom Evrope, pa i u Dalmaciji.

Osim ovih postojali su i drugi datumi početka godine, kao: 1. X - *Seleukidska era*, 29. VIII (5494. g. pr. n. e.) - *Aleksandrijska svijetska era* od stvaranja svijeta, zatim 29. VIII (284. g.) - *Dioklecijanova era*, zatim 22. III (106. g.) - *Arapka era*,

zatim 1. VII (776. g. pr. n. e.) - *Olimpijska era*, 21. IV (753. g. pr. n. e. Varonova) i 21. V (752. g. pr. n. e. Katonova) - *era grada Rima*, 16. VII (622. g.) - *Hidžretska era* itd.

Naprijed naznačeni datumi kao počeci godine prihvaćani su u različitim vremenskim periodima i trajali su određeno vremensko razdoblje koje nazivamo *erama*.

Era olimpijada kao način datiranja nastala je u Staroj Grčkoj. Olimpijade su započele 776. god. pr. n. e., a u ciklusu od četiri godine. Ovaj sistem datiranja vremena prenio je iz Grčke na Siciliju još 256. god. pr. n. e. historičar Timej, ali samo za historičare i hronografe. Sistem olimpijske ere je prestao s prestankom olimpijskih igara 393. godine. Olimpijade se u modernoj hronologiji pišu u obliku decimalnoga broja u nedovršenome ciklusu, npr. 293,2 što znači 293 olimpijada i 2. godina tekućeg, a još nedovršenog olimpijskog ciklusa.

Era Ab urbe condita počinje osnivanjem grada Rima, a što je po Marcusu Terentiusu Varram, bilo 753. g. pr. n. e., a po Marcusu Poricusu Catonu 752. g. pr. n. e.

Era konzula, "*Annus consularis*", računa vijekove po konzulima. Konzuli su se 1. I mijenjali od 153. g. pr. n. e. Posljednji konzul na Zapadu bio je Paulinus 534. g., a na Istoku Basilius 541. g. Posljednji put je po ovoj eri datirano pismo pape Sergija III. iz 904. godine.

Carska era nazvana je po caru Justinijanu koji ju je uveo prvi put 537. godine.

Papska era, "*Annus pontificatus*", počinje sa 781. godinom, a uveo ju je papa Hadrijan I.

Vizantijska ili *carigradska era* u primjeni je od 7. vijeka. Tada se uvodi u Vizantiji računanje od stvorenja svijeta "*ab orbe condita*", tj. od 5508. g., a dugo je bila u upotrebi u pravoslavnim zemljama.

Jevrejska era broji godine od stvaranja svijeta, tj. od godine 3760. pr. n. e.

Era Hidžre ili *islamska era* započinje seobom (arapski *hidžra*) poslanika Muhammeda iz Meke u Medinu 622. godine i to je početak islamskog računanja vremena.

Kršćanska era, "*Aera vulgaris*", počinje rođenjem Krista, a začetnik kršćanskoga kalendara po nalogu pape 525. g. bio je kanonista i komputista Dionizije Mali (Dionisius Exiguus). On je proširio i dopunio uskršnje tablice. Za početak računanja uzeo je 1. I. 754. godine kada se po njemu rodio Krist. U primjeni je već u 6. vijeku. Njenu primjenu podržavali su franački karolinzi. Beda Venerabilis ju je uveo u Englesku 775. godine.

Era francuske buržoaske revolucije započinje od 1789. godine.

U srednjem vijeku bilo je i drugih era: *aleksandrijska*, *selcukidska*, *arapska*, *Dioklecijanova*, *španska* itd.

Tri osnovna dijela datuma su: dan, sedmica (tjedan, nedjelja) i mjesec.

Dan je vrijeme potrebno da se zemlja okrene oko svoje ose.

Postoje tri vrste dana:

1. prirodni dan (*dies naturalis*), vrijeme od izlaska do zalaska sunca,
2. vještački - umjetni dan (*dies artificialis*), puni dan i noć zajedno,

3. građanski dan (*dies civilis*), vrijeme od ponoći do ponoći.

Stari Egipćani i Kaldejci, a potom Grci i Rimljani, dijelili su dan na satove. Rimljani su dijelili noć prema smjenama noćnih straža, u četiri vigilije. U srednjem vijeku, posebno zabilježenim u brojnim poveljama, upotrebljavali su se izrazi za pojedino doba dana, kao: *mane* = rano jutro, *gallicinium* = pijetlov (horozov) pjev, *diluculum* = praskozorje, *meridie* = podne, *demeridie* = popodne, *vespere* = predveče, *crepusculum* = suton, *concupium* = vrijeme spavanja.

Sati su kod Rimljana trajali različito: ljeti su trajali duže (i do sat i pol), a zimi kraće, (oko pola sata). Jednako vrijeme trajanja sata uvedeno je u 14. vijeku. U srednjem vijeku sati su bili jednaki u doba ekspanzija. Po tome sistemu postojale su tzv. *horae canonicae*, molitve iz brevijara u određeno doba dana, npr. *matutinum* (oko 3 sata ujutro), *hora prima* (od 5 do 6 ujutro), *hora tertia* (od 8 do 9), *hora sexta* (od 11 do 12), *hora nona* (od 14 do 15), *hora vesperae* (od 16 do 17), *completorium* (nakon izlaska sunca). Od 14. vijeka su uvedeni satovi – *horae aequales* kada je pronađen mehanizam odbijanja satova: u početku 2 puta po 12 sati– *horae matutinae* i *horae vespertinae*. Kasnije je uveden sistem od 24 sata. Tako se u Njemačkoj od sredine 14. vijeka sati broje počevši od 5 do 9 sati uvečer.

Sedmica (tjedan, nedjelja) je vremensko razdoblje od sedam dana. Jevrejskoga je porijekla, nazivana *septimana*, *hebdomas* ili *hebdomada*, a od njih su je u srednjem vijeku preuzeli kršćani. Rimljani su poznavali i sedmicu kao vremensku jedinicu od 9 dana (deveti dan je bio sajam=*nundinae*), a dani su označavani velikim slovima: A, B, C, D, E, F, G, H, I. Oni su dane u sedmici nazvali po tzv. ferijama i po planetama, i to:

Nedjelja - dominica, dies dominica, dies dominicus, dies solis, lux domini, feria prima;

Ponedjeljak – dies Lunae, feria secunda;

Utorak - dies Martis, feria tertia;

Srijeda - dies Mercurii, feria quarta;

Četvrtak - dies Iovis, feria quinta;

Petak - dies Veneris, feria sexta;

Subota - dies Saturni, sabbatum (sabbatum).

I kod drugih evropskih naroda, pa i na južnoslavenskom prostoru, javljaju se nazivi dana po oba sistema. Tako se za četvrtak u Dalmaciji spominje naziv *zobbia*, te za veliku nedjelju (tjedan) *hebdomada maior*.

Mjesec je veća vremenska jedinica od sedmice. Astronomski gledano mjesec je vrijeme potrebno za potpunu izmjenu Mjesečevih faza, a što traje (u prosjeku) 29 dana, 12 sati, 44 minute i 2,98 sekundi. Za praktičnu orijentaciju bilo je neophodno uskladiti razliku za koju mjesec traje manje od 30, a više od 29 dana. To je postizano mijenjanjem broja dana u svakome mjesecu, a što je osnova lunarnoga kalendara. Međutim, za praktičnu vremensku orijentaciju važan je položaj Zemlje i Mjeseca u odnosu na Sunce, koji se manifestira u smjeni godišnjih doba. Vrijeme za koje se Zemlja okrene oko Sunca naziva se sunčanom, odnosno tropskom godinom koja traje 365 dana, 5 sati 48 minuta i 49 sekundi. Pošto ni ova (tropska) godina ne iznosi cijeli broj dana, građanskoj je godini sa

cijelim brojem dana trebalo istu prilagoditi, što je zahtijevalo mijenjanje broja dana u građanskoj godini.

Na području zapadnoevropskog kulturnoga prostora uglavnom su postojala dva načina datiranja dana u mjesecu: *mos Romanus* – rimski, i *mos Bononiensis* – bolonjski. Po *Mos Romanusu* dani se računaju po tome koliko su udaljeni od jednoga od tri orijentaciona dana u mjesecu: *Kalendae* (prvi dan u mjesecu), *Nonae* (5. ili 7. dan u mjesecu) i *Idae* (13. ili 15. dan u mjesecu). *Nonae* 5-oga dana u mjesecu zvale su se *quintanae*, *momjul* ili *milmo*, a *Nonae* 7-oga dana u mjesecu zvale su se *septimanae*. *Nonae* i *Idae* 5-oga i 13-oga dana u mjesecu bile su u januaru, februaru, aprilu, junu, avgustu, septembru, novembru i decembru, a *Nonae* i *Idae* 7-oga i 15-oga dana u mjesecu bile su u martu, maju, julu i oktobru. Dan prije *Kalenda*, datira se kao *pridie Kalendae*, dan prije *Nonae*, kao *pridie Nonae*, a dan prije *Idae*, kao *pridie Idae*.

Datiranje od 1. do 28, 29, 30. i 31. u mjesecu, započelo je u 6. vijeku, a u Njemačkoj od 12. vijeka. Datiralo se i prema praznicima (*Ascensio domini* = Uzašašće, *Trinitas*=Trojstvo), po imenima svetaca (*Nativitas B.M.V.* =8. IX., *Cyrelli et Methodii* =9. III itd.), a i prema pokretnim blagdanima kao što su bili Uskrs (*Paschalis*) i Duhovi (*Pentecostes*).

Mos Bononiensis (*Consuetudo Bononiensis*) je mjesec dijelio na dva dijela. Mjesec koji je trajao 31 dan dijelio se na prvi dio (polovinu) od 1. do 16., a u mjesecima do 30 dana od 1. do 15. (sa 29 dana od 1. do 14.). Prvi dio mjeseca nazivao se *mensis intrans*, a drugi dio mjeseca nazivao se *mensis exiens*. Dani drugoga dijela mjeseca brojali su se unazad. Posljednji dani u mjesecu u prvome i drugome dijelu mjeseca nazivali su se *die ultimo*, *die penultimo*. Naprimjer, 17. avgust = *quinto decimo exeunte mense augusto*, 19. avgust = *tertio decimo exeunte mense augusto*, 30. avgust = *die penultimo augusti*, 31. avgust = *die ultimo augusto*. Ponekad se sredina mjeseca, npr. 15. dan nazivala i *mediante mense*.

U slavenskim spomenicima imena mjeseci odgovaraju slijedećim latinskim mjesecima: *januar* = prosinac, *februar* = sečan, *mart* = suhi, *april* = brezok ili brzok, *maj* = travan, *jun* = izok, *jul* = črven, *avgust* = zarev, *septembar* = rujen, *oktobar* = listopad, *novembar* = gruđen i *decembar* = studen. Inače, po ovome načinu vrijeme se računalo najprije u Italiji (na Langobardskom području) od 8. i 9. vijeka, a potom i šire.

U srednjem vijeku vrši se provjera tačnosti osnovnih dijelova datuma pomoću nekih *dodatnih* (*pomoćnih*) *elemenata*, među kojima su najznačajniji: *indikcije*, *epakte*, *konkurenti* i *numerus aureus* (zlatni broj).

Indikcije su ciklusi od 15 godina. Svaka godina ima određenu indikciju. Kad se navršu petnaesta indikcija, ciklus se ponavlja (od 1 do 15). Postojale su:

- *Indictio Graeca* (Constantinopolitana, Byzantina) koja je u upotrebi do 1087. g. (u Njemačkoj do 832. g.), a počinjala je 1. XI i trajala do 31. VIII;

- *Indictio Romana*, počinjala je 25. XII, a kasnije i 1. I;

- *Indictio Bedana*, nazvana po Bedi Venerabilisu, počinjala je 24. IX

(u upotrebi od 850. do 1350. g.);

- *Indictio Senensis*, počinjala je 8. IX.

Ciklus indikcije počinje sa trećom godinom pr. n. e. (po hrišćanskom kalendaru). Izračunava se pomoću formule: $X + 3 / 15$, pri čemu X označava godinu za koju tražimo indikciju. Toj godini se doda broj 3 i potom se zbir podijeli sa petnaest. Ostatak koji se dobije označava indikciju za tu godinu. Naprimjer: Koja indikcija odgovara 982. godini?

$$\begin{array}{r} 982 + 3 = 985 : 15 = 65 \\ 15 \quad \underline{90} \\ \quad \quad \underline{85} \\ \quad \quad \quad \underline{75} \\ \quad \quad \quad \quad 10 \end{array}$$

Dakle, indikcija za 985. godinu je 10, što znači da je od 3. godine pr. n. e. do 985. godine n. e. proteklo 65 cijelih desetogodišnjih ciklusa indikcije, odnosno da je za 985. godinu indikcija bila 10.

Okavo izračunata indikcija odgovara samo većem dijelu godine: npr. ako godina počinje 1. IX, ova indikcija će odgovarati samo za dio godine do 1. IX. Tačno izračunavanje indikcija za svaku pojedinu godinu izvršili su njemački naučnici Grotefend i Lietzman (vidi sl. 3.1. na str. 87).

Epakta pokazuje u kojoj je fazi Mjesec na dan 22. III (*sedes epactarum*). Broj epakta je od 0 do 28. Epakta služi da bi se proračunao datum Uskrsa (i praznika koji od njega zavise), a 22. III je najraniji datum na koji Uskrs može pasti. Da bi se pronašla epakta, treba prvo utvrditi zlatni broj (*numerus aureus*), a to je dan kada pada mlad mjesec (*novilunium*). Može biti od 1. do 19. Epakta se izračunava tako što se zlatni broj pomnoži sa 11 i dobije proizvod koji se podijeli sa 30. Npr. za 1537. godinu zlatni broj je bio 18, pa se pomnoži sa 11 i dobije se: $18 \times 11 = 198$. Kada se 198 podijeli sa 30 dobije se kvocijent 6, a ostatak je 18. Dakle, za 1537. g. bila je epakta 18, a označavala je mjesecovu mijenu na dan 13.I, 11.I i 13.II. Ovaj način računanja epakte važi za period do 1582. godine, tj. do reforme julijanskoga kalendara. Za godine iza toga datuma epakta se izračunava okavo: Naprimjer, godine 1898. zlatni broj je bio 18. Kada se 18 pomnoži sa 11 dobije se 198. Od toga se oduzme 11 (od 1582. do 1699. oduzima se 10, od 1700. do 1899. 11, a od 1900. do 2199. 12 dana), tako da se dobijeni broj $187 (198 - 11 = 187)$ podijeli sa 30 ($187 : 30$) tako da se dobije 6 i ostatak 7. To znači da je 1898. godine epakta bila 7. Tačnije i jednostavnije epakta se može izračunati pomoću Grotefendovih tablica (vidi sl. 3.2. i 3.3. na str. 87.).

Konkurenti (*Concurrentes ili epacte solis, epacte maiores*) označavaju koji je dan u sedmici 24. III. Dani u sedmici se označavaju od 1 do 7 (nedjelja se označava sa 1, ponedjeljak sa 2 itd.): Konkurenti se jednostavno pronalaze pomoću uskršnjih tablica. Ako npr. u njima nađemo da je određene godine konkurenta 6, to znači da je te godine 24. III bio u petak šesti dan. Prema atenskome matematičaru Metonu (433. g. pr. n. e.) to je ciklus od 19 godina tj., vrijeme kada se sunce i mjesec ponovno nađu na istome mjestu zodijaka.

Zlatni broj se za određenu godinu izračunava tako što se istoj doda broj 1 i zbir podijeli sa 19; npr. za godinu 1910. zlatni broj se izračunava: $1910 + 1 = 1911$; $1911 : 19 = 100$ i ostatak 11. To znači da je zlatni broj za 1910. godinu bio 11.

Zlatni broj se najjednostavnije može izračunati pomoću naznačene Grotefendove tablice.

Postoji još jedno pomoćno sredstvo pomoću kojeg se, uz epaktu i zlatni broj, može odrediti Uskrs. To je *nedjeljno slovo (lifera dominicalis)*. Ustvari, to je jedno od sedam slova (A, B, C, D, E, F, G) kojim su označene nedjelje, a koje označava prvu nedjelju u januaru (siječnju), a sva ostala su se nazivala imenima dana sedmice. To znači da nedjeljno slovo označava koji datum nosi prva nedjelja u godini. Izračunava se tako što se godina u kojoj se traži nedjeljno slovo (npr. 805) podijeli sa 4 ($805 : 4 = 201$, ostatak 1), a ostatak znači da je tražena godina prva poslije prestupne godine. I ovaj način kontrole datuma tačno je proračunat u Grotefendovim tablicama.

Vrijeme prilagođavanja sunčanoj (*annus solaris*) ili tropskoj godini (od 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 49 sekundi), njezinom preračunavanju u manje i veće vremenske dijelove, rezultiralo je različitim kalendarima. Kako je već naznačeno, različiti su bili počeci brojanja godina. Tako su postojale: Hidžretska era (početak 622. g. po kršćanskom kalendaru), kršćanska era (početak 0 - te godine), grčka ili vizantijska era (početak od stvaranja svijeta prije 5509. g.), jevrejska era (početak 3761.g.), itd. U slijedećoj tabeli komparativno su predstavljene sve četiri ere, što olakšava međusoban proračun godina između istih.

Godina Kršćanske ere	Godina Hidžretske ere	Godina grčke (vizantijske) ere	Godina jevrejske ere
0 / 1	-	5509	3761
622	1	6130	4382
1054	446	6562	4814
1199	596	6707	4959
1377	779	6885	5137
1453	857	6961	5213
1463	868	6971	5223
1526	933	7034	5286
1683	1095	7191	5443
1739	1152	7247	5499
1850	1267	7358	5610
1918	? (_____)	? (_____)	? (_____)
1992	? (_____)	? (_____)	? (_____)
? (_____)	? (_____)	? (_____)	? (_____)

Hidžretska godina sastoji se od 12 lunarnih mjeseci i to:

- neparni mjeseci (januar, mart, maj, juli, septembar i novembar) imaju po 30 dana,

- parni mjeseci (februar, april, juni, avgust, oktobar i decembar) imaju po 29 dana, tako da lunarna godina broji 354 dana ($6 \times 30 + 6 \times 29 = 354$).

Zbog usklađivanja hidžretske godine i kretanja mjeseca u ciklusu od 30 godina je 11 prestupnih godina sa po 355 dana (prestupna je 2, 5, 7, 10, 13, 18, 21, 24, 26, 29 u ciklusu sa po 355 dana, a ostale su proste sa 354 dana).

Razlika između mjesecve (lunarne) hidžretske godine i sunčeve godine kršćanskoga kalendara je jedanaest dana. Stoga je u 33 hidžretske godine 32 kršćanske godine.

Formula izračunavanje datuma kršćanskoga kalendara, koji odgovara datumu islamskoga (muslimanskoga) kalendara, izgleda ovako: $H = H / 33 + 622$. To znači da godinu hidžretskog kalendara (npr. 1320. godina) najprije podijelimo sa 33 ($1320 : 33 = 40$), pa količnik (40) oduzmemo od godine islamskog kalendara ($1320 - 40 = 1280$) i dobijenoj razlici (1280) dodamo 622 ($1280 + 622 = 1902$) tako da dobijeni zbir 1902 predstavlja traženu godinu evropskoga kalendara. Međutim, rezultat dobijen na ovaj način nije apsolutno tačan.

LITERATURA

- Marko Atlagić, Božidar Šekularac, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1997.
- Stjepan Antoljak, *Pomoćne historijske nauke*, Kraljevo 1971
- E. Archelis, *The Calendar for Everbody*, New York 1943.
- Ivan Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Osijek 2000. (Kronologija).
- Gazi Ahmed Muhtar Paša, *Takvimi's - sinin Hazirlayanlar: Yücee Dağli*, Hamit Pehlivanij, Ankara 1993.
- V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958.
- L. Ideler, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, Berlin 1825. i Breslau 1883. te skraćeno izdanje, L. Ideler, *Lehrbuch der Chronologie* 1831.
- H. Lietzmann, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus (Sammlung Goschen)*, Berlin-Leipzig 1934. i Berlin 1956.
- J. F. Polak, *Vrijeme i kalendar*, Sarajevo 1949.
- Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.
- V. Tomašić, *Povijest Jevrejskoga, Julijeva i Grgureva Kalendara obzirom na Svetkovanje Vazmenog Blagdana*, Zadar 1898.

PRILOZI

godine preko stoljeća	stoljeće						300	400	500
							600	700	800
							900	1000	1100
							1200	1300	1400
							1500	1600	1700
0	15	30	45	60	75	90	3	13	8
1	16	31	46	61	76	91	4	14	9
2	17	32	47	62	77	92	5	15	10
3	18	33	48	63	78	93	6	1	11
4	19	34	49	64	79	94	7	2	12
5	20	35	50	65	80	95	8	3	13
6	21	36	51	66	81	96	9	4	14
7	22	37	52	67	82	97	10	5	15
8	23	38	53	68	83	98	11	6	1
9	24	39	54	69	84	99	12	7	2
10	25	40	55	70	85	--	13	8	3
11	26	41	56	71	86	--	14	9	4
12	27	42	57	72	87	--	15	10	5
13	28	43	58	73	88	--	1	11	6
14	29	44	59	74	89	--	2	12	7

Slika 3.1. Tablica indikcije (Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972., str. 189).

Napomena: Najprije potražimo stoljeće određene godine, a zatim broj preko tog stoljeća. Indikciju nađemo u odgovarajućem stupcu stoljeća.

Nađena indikcija odgovara samo najvećem dijelu godine, jer se ona proteže na manji dio jedne i na veći dio druge godine.

		Godine preko stoljeća																			
		00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Stoljeće	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37		
	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56		
	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75		
	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94		
	95	96	97	98	99	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
	400	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	
	500	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	
	600	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
	700	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
	800	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	
900	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7		
1000	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
1100	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17		
1200	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3		
1300	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8		
1400	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1500	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18		
1600	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4		
1700	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
1800	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
1900	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19		
2000	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5		
2100	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
2200	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		

Slika 3.2. Zlatni brojevi (J. Stipišić, cit. d., str. 189).

Napomena: Zlatni se broj traži na liniji stoljeća i u stupcu broja godine preko stoljeća.

Slika 3.2. Tablica epakta (J. Stipišić, cit. d., str. 189).

Napomena: Epakta vrijedi za razdoblje od 1. septembra prethodne do 1. septembra godine koja je u dokumentu navedena.

Epakte	Zlatni broj
0	1
11	2
22	3
3	4
14	5
25	6
6	7
17	8
28	9
9	10
20	11
1	12
12	13
23	14
4	15
15	16
26	17
7	18
18	19

4. SFRAGISTIKA

Sfragistika je pomoćna historijska nauka koja se bavi proučavanjem pečata. Riječ «sfragistika» dolazi od grčke riječi "*sfragis*"= pečat, odnosno od latinske riječi "*sigillum*" = pečat pa se otuda ova nauka naziva i sigilografijom. Na hrvatskome jeziku sfragistika se naziva još i pečatoslovlje. Pečaćenje je otiskivanje raznih likova ili znakova na mehknoj podlogi.

Upotreba pečata datira iz 3. milenija pr. n. e., od strane Sumerana, a kasnije su pečati bili u upotrebi u Asiriji, Babilonu i Egiptu. Asirci su se služili valjkastim oblicima od porfira ili sličnih materijala na kojima su bili urezani razni znakovi ili likovi, najčešće iz mitologije. Valjcima su otiskivani likovi i znakovi na mehke glinene pločice, koje su pečenjem na vatri dobijale trajan oblik. Osim pečata, takvim načinom izrađivali su se razni amuleti i nakiti.

Stari su Egipćani na svojim prstenovima, odnosno u kamenju svojih prstenova urezivali razne likove i znakove. Od Egipćana su ove običaje preuzeli Grci i Rimljani, urezujući znakove, slova i likove u prstenove od dragoga kamenja. Takvi prsteni nazivaju se *game*, koji su služili kao sredstvo za pečaćenje. Sam pečat je uglavnom služio za zatvaranje isprava, kao mehaničko sredstvo, te pečaćenje u početku nije imalo nikakvog pravnog efekta. Stari su Grci su slike dobivene urezivanjem na mehnoj tvari, kao na vosku ili glini, nazivali *sfragis*.

Pečati su od Rimljana sa istim namjerama i efektima korišteni u Franačkoj državi i u papinskoj kancelariji, kao sredstvo raspoznavanja vlasnika povelja kako bi se već vanjskim izgledom moglo zaključiti o čijoj se povelji radi, da li o kraljevskoj, papinskoj, velikaškoj. Kako kraljevi merovinškog i karolinškog doba u Franačkoj državi uglavnom nisu znali čitati i pisati, potpis gubi svojstvo ovjeravanja, a umjesto njega upotrebljavao se pečat, kao simbol vlasnika (vladara i drugih).

Počev od 11. vijeka pečatima su se služili u samoj ispravi, kao svojim znakovima, svjetovni i crkveni dostojanstvenici, slično vladarima i papama. Tako se od toga vremena pečatima služe i kaptoli, tzv. *loca credibilia*, gradske uprave, univerziteta, građani. Na taj način pečati su dobili na značaju i postali sredstvo ovjeravanja, što znači da je vlasnik povelje suglasan sa unutarnjim sadržajem povelje, tj. da pečat ima dokaznu moć, naravno u početku samo protiv vlasnika pečata. Ali, ubrzo autentični pečati nisu djelovali samo protiv njihovih vlasnika, nego i protiv trećih osoba što je ozakonjeno i kanonskim pravom. Pravno legitimiranje pečata učinio je, dekretom, papa Aleksandar III. (1159-1181), koji je ozakonio da dokaznu moć pred crkvenim sudovima imaju samo one isprave koje je pisao javni pisar i koje imaju autentični pečat.

Od 13. vijeka u upotrebi su tri vrste pečata:

- pečati privatnih lica (bez javnopravnih funkcija, vrijede samo za vlasnika),
- autentični pečati s javnom vjerom u zvaničnim poslovima (vrijede i za treće osobe),
- autentični pečati koji snagom javne vjere svjedoče o pravno relevantnoj činjenici u ispravi.

Pečat dobija pravnu funkciju, postaje izraz volje izdavača, tj. označava izdavačev pristanak ili potvrdu pravnoga čina. Prednosti korišćenja pečata u srednjem vijeku bile su slijedeće:

- Pečat je bilo teško izraditi, pa je time teško bilo i krivotvoriti pečaćenje,
- Pečat ima individualni karakter i razumljiv je svima, tj. i nepismenima.

Vladari su imali po nekoliko pečata, kao i pojedini velikaši, i to: svečane velike pečate (*solemne, sigillum maius*), tajne pečate (*sigillum secretum*), prsten-pečate (*sigillum annulare*) i dr.

Sfragističar u pristupu proučavanja upotrebe pečata treba naročitu pažnju da obrati na sljedeće:

1. Način kako je pričvršćen pečat: Pečati mogu biti: utisnuti (*sigillum appressum*) i viseći (*sigillum pendens*). Sve do 13. vijeka pečat je bio pričvršćen na pergamentnoj vrpici i utisnut na pergamentnoj povelji, a kasnije od 14. vijeka i na papiru. Viseći pečat je bio od voštane zaobljene kutijice kroz koju je bila provučena u raznim bojama svilena, pletena, končana ili pergamentna vezica.

2. Materijal od čega se sastojao pečat: Pečat je bio od metala (olovni ili zlatni) i voska u raznim bojama. Zlatni pečati nazivali su se *bule*, a izdavali su ih obično kraljevi. Olovne *bule* izdavao je papa, a voštani pečati nazivani su samo *sigillum*. Pečati su se čuvali u kutijama od raznoga materijala (srebro, pozlata, mesing, drva, bjelokosti itd.).

3. Oblik pečata: Oblik pečata mogao je biti različit: ovalan, okrugao, srcolik, trokutast, kvadratan i dr.

4. Žigosanje: Žigosanje je moglo biti: jednostrano (*avers*) ili dvostrano (*revers*). Voštani pečati su mogli imati pečatnu sliku, samo sa jedne strane (*sigillum simplex*) ili na obje strane (*sigillum duplex*). Metalni su pečati bili gotovo uvijek dvostrani. Zlatni pečati *bule* visile su obično na svilenj vrpici, a u Vizantiji nazivane su i hrisovuljama.

5. Tip pečata: Tip pečata je bio raznolik, samo sa urezanim slovima, samo sa slikama ili portretima (glava, figure), samo sa grbom (u raznim varijantama) ili bez njega ili pak sa svim elementima zajedno.

Falsificiranje pečata u srednjem vijeku je bila učestala pojava, tako da su propisane stroge kazne: najčešće novčane, kao naprimjer u Dubrovniku.

U Bosni i Hercegovini se u početku koristi *annulus* (prsten), koji je utiskivan na kraju povelje, a od 11. vijeka koristi se *sigillum pendens* (viseći pečat).

Među prvim pečatima su pečati knezova Bribirskih i Krbavskih, koji su vrijedili samo na užem prostoru, tj. bili su *sigilla authentica minora*, dok su kraljevski pečati kao i kaptolski pečati bili *sigilla authentica maiora*.

Pečati u dalmatinskim i istarskim gradovima sa svojom autonomijom imali su neku vrstu pečata između *minora* i *maiora*, tzv. *sigilla civitacionis*.

U Bosni i Slavoniji su hercezi i banovi također imali svoje pečate *sigillum banale*, kao i župani te općina (pečat općine dubovačke kod Karlovca iz 1563. g., koji je bio utisnut u vosak i visi na pergamentskoj ispravi).

U Slavoniji su posebnu vrijednost imali pečati koji su se izdavali na tzv. vjerodostojnim mjestima *loca credibilia*, koji su imali autentični pečat *loca*, a koji

su se koristili u privatno-pravnim poslovima. Poznata mjesta u Slavoniji *loca credibilia*, bile su u kaptolu Čazma, kaptol kod Požege i kaptol u Zagrebu.

U Dubrovniku je najstariji veliki pečat dubrovačke općine iz 1235. godine. Do sredine 15. vijeka u Dubrovniku se koristi i utisnuti i viseći pečat. Dubrovnik je koristio i male pečate dubrovačkih malih kneževstava - dubrovačkih otoka, Stona, Konavla, otoka Mljeta, Primorja bosansko-humskog, itd.

Najstariji, do sada poznati pečat u Bosni je pečat bana Matije Ninoslava iz 1249. godine na prstenastoj gemi. Pečate zapadnoga stila koriste Kotromanići, zatim humski knezovi Kosače, Radinovići, Pavlovići i dr.

U Srbiji je prvi sačuvani pečat velikog župana Stefana Nemanjića, kao *molivdovul* (vrsta vizantijskoga olovnog činovničkog pečata), vjerojatno iz 1215. godine; zatim, zlatni pečat cara Dušana iz 1345. godine i dr.

U Crnoj Gori su postojali pečati dukljanskih kraljeva, ali je najstariji pečat vizantijskog tipa (*molivdovul*) iz 11. vijeka s grčkom legendom *Petra arhonta Duklje*.

U Sloveniji su najstariji pečati iz 12. vijeka, a iz 13. vijeka su uglavnom pečati primorskih gradova: Pirana iz 1228. godine, te Maribora, Ptuja, Ljubljane i dr.

U Mađarskoj pečati imaju dugu tradiciju, ali su dvorske kancelarije s upotrebom dvorskih pečata ponajviše u opticaju za dinastije Arpadovića. Za vrijeme kralja Bele IV. u kraljevskoj se kancelariji provode reforme, koraboracija i snaga isprave prelazi konačno na autentični kraljevski pečat, a tako je ostalo u upotrebi sve do 15. vijeka. Slično Ugarskoj bilo je i u Bosni. Dok su u Ugarskoj izrađivani kraljevski pečati, npr. bula kralja Andrije II. iz 1222. g., bula kralja Bele IV. iz 1242. g., u Bosni su bili u opticaju herceški i banski pečati.

Od svih južnoslavenskih zemalja Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto u sfragistici, a što je rezultat cjelovitosti pečata srednjovjekovnih bosanskih vladara. Historijski izvori o njima su razbacani, a sfragistička literatura, iako bogata, obiluje brojnim nepreciznostima. Između ostalih o bosanskohercegovačkoj sfragistici su pisali: Pavle Solarić (koji je 1815. godine prvi u Veneciji objavio opis velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva), Janko Šafarik, Ljudevit Thallóczy, Aleksa Ivić, Stanoje Stanojević, Medo Pucić, Franjo Rački, Ljubomir Stojanović, Gregor Čremošnik, Teodor Anđelić i naročito, Pavao Anđelić, koji je 1970. godine u izdanju ANU BiH izdao djelo «Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine».

Pavao Anđelić razvrstava bosanske pečate u nekoliko skupina:

- pečati bosanskih vladara,
- pečati bosanskih velikaša,
- pečati humskih knezova,
- pečati humskih velikaša,
- pečati roda Kosača.

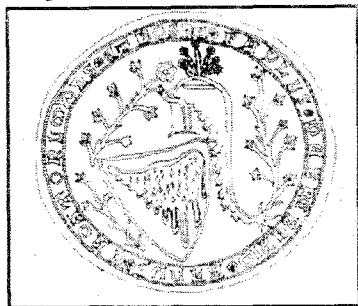
U skupinu pečata bosanskih vladara ubraja se pečat «gospodara Bosne» Pavla Šubića (1299-1312). Pečat je pronađen 1961. prilikom kopanja temelja jedne zgrade u Zadru. Imao je formu okrugle pločice (diska) debljine 2 mm, a promjera 6 cm. U sredini, na poleđini, se nalazila mala ručka koja je pri vrhu prelazila u kružnu

pločicu, tako da se pečatnjak mogao svezati na konopac ili lanac. Na rubu pečata bio je kružni natpis: «*PAVLUS*DEBREBERIO*BANVS*CROATORVM DN*ET BOSNE* (Pavle Bribirski ban Hrvatske i Bosne). U sredini je bio u trokutastom štitu grb Šubića, rašireno orlovsko krilo, turnirska kaciga i ukrasne grančice s cvjetovima (Pečat se nalazi u Arheološkome muzeju u Zadru).

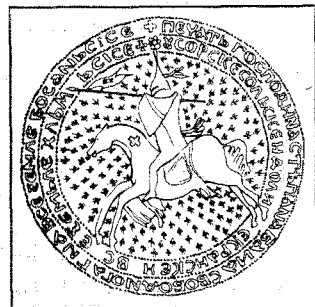
Pored vladarskih pečata bana i kralja Stjepana Tvrtka 1353-1391. i bana Pavla Šubića 1299-1312., sačuvani su pečati bana Matije Ninoslava 1232-1250, bana Mladena Šubića 1302-134, bana Stjepana II. Kotromanića 1314-1353, kralja Stjepana Dabiše 1391-1395, kraljice Jelene (udovice kralja Stjepana Dabiše) 1395-1398, kralja Stjepana Ostoje 1398-1404. i 1409-1418, kralja Stjepana Tvrtka II Tvrtkovića 1404-1409. i 1421-1443, kralja Stjepana Tomaša 1443-1461. i kralja Stjepana Tomaševića 1461-1463. godine. Zatim pečati bosanskih velikaša: Jablanovića, Radinovića, Pavlovića, Hrvatinića i Kosača. Od pečata humskih knezova poznatiji su: kneza Miroslava i kneza Andrije, a od pečata humskih velikaša: pečati Nikolića, Sankovića i Vlatkovića, te veći broj pečata iz roda Kosača (Sandalj Hranić, i dr.). Vladari i velikaši se nisu služili samo svojim pečatima, već i pečatima svojih prethodnika. Na bosanskim pečatima su uglavnom bili ukrasi: monogrami, grbovni simboli ili grbovi, portreti, likovi svetaca (patrona) i likovne kompozicije (vidi slike 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5 i 4.6 na str. 92).

LITERATURA

- Marko Atlagić, Božidar Šekularac, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1977.
- Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
- Pavao Anđelić, «*Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*», ANU BiH, Sarajevo 1970.
- Teodor Anđelić, *Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.
- Ljudevit Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
- Ćiro Truhelka, *Bosanski pečat Stjepana II. Kotromanića*, GZM, Sarajevo 1905.
- Gregor Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, ANU BiH, knj. 18, Sarajevo 1976.

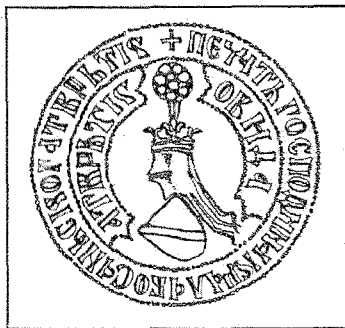
Slika 4.1. Pečat Pavla Šubića (Pavao Anđelić, Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Sarajevo 1970, str. 12).

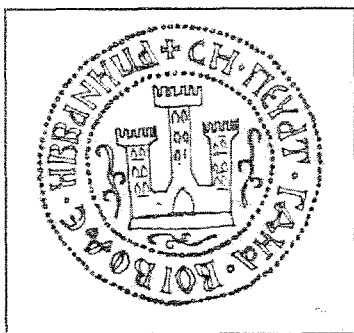
Slika 4.2. Veliki pečat Stjepana II Kotromanića sačuvan na povelji Vukoslavu Hrvatiniću izdatoj 1323. god. (P. Anđelić, cit. d., str. 16).

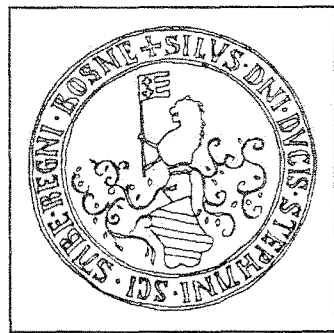
Slika 4.3. Pečat srednje veličine bana Tvrtka I Kotromanića (iz 1357. i 1367. g.), (P. Anđelić, cit. d., str. 18).

Slika 4.4. Prvi pečat srednje veličine Tvrtka II Kotromanića (1405. i 1421. g.) (P. Anđelić, cit. d., str. 41).

Slika 4.5. Pečat vojvode Ivaniša Pavlovića (iz 1454. g.), (P. Anđelić, cit. d., str. 53).

Slika 4.6. Najveći pečat hercega Stjepana Vukčića Kosače (iz 1470. g.), (P. Anđelić, cit. d., str. 75).

5. HERALDIKA

Heraldika je pomoćna historijska disciplina koja proučava postanak, razvoj i umjetničku izradu grbova, te prema utvrđenim pravilima određuje način likovnog i opisnog prikazivanja grba. Ime dolazi od germanske riječi – *herald* (njemački *herold*). Herald je u srednjem vijeku bilo ime za nižeg službenika ili glasnika feudalca, kome je bila povjerena uloga raspoređivanja i najavljivanja grbova, odnosno njihovih vlasnika, na sastancima ili turnirima. Heraldika se na romanskim jezicima naziva i armalistika, što dolazi od latinske riječi *arma, -orum, n.* (oznaka i oružje), a u hrvatskom jeziku *grboslovlje*.

Latinskim se jezikom grb veže uz oružje, a tako je i na italijanskom (*arma*), francuskom (*armories*), engleskom (*arms*), njemačkom (*wappen*), dok je u slavenskim jezicima ime grba vezano uz nasljedstvo (od njemačke riječi (*erbe*), što znači nasljedstvo), pa je tako na ruskom jeziku (*gerb*), poljskom (*herb*), češkom (*hrb*) a na srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku (*grb*).

Heraldički izvori su likovni prikazi grbova u grbovnicama, na pečatima, spomenicima, zgradama i predmetima od kamena, metala, drveta, kože i drugoga materijala.

Grb je trajna oznaka pojedinih osoba, korporacija, političkih i crkvenih ustanova i organizacija, izražena likovnim sredstvima prema ustaljenim i određenim pravilima. Na grbu se uvijek nalazi više boja. Grb treba da sadrži slijedeće komponente: štit, krunu, kacigu, nakit i plašt, ali uz njih mogu biti i dodatni neobavezni elementi (natpisi, epitafi, gesla i dr.).

Prve grbove u historiji donijeli su na svojim štitovima ratnici koji su se vratili iz križarskih ratova u 11. vijeku, ali se prvi ili najstariji rukopisni izvori o grbovima javljaju tek 1127. godine, a na pečatima 1137. godine u južnoj i zapadnoj Njemačkoj, južnoj i sjevernoj Francuskoj, Flandriji i Engleskoj. Do početka 13. vijeka imali su pravo nošenja grba osim vladara i velikaši, a od tada i ostali.

Prvu raspravu iz područja heraldike napisao je 1240. godine Nijemac Konrad von Mure, pod nazivom *Clipearius (Clipeus Theutonicorum)*. Slijedile su i druge heraldičke rasprave, kao Talijana Bartola de Sassoferrata u 14. vijeku pod naslovom *De armis et insigniis* (O grbovima i pečatima), te Francuza Clementa Prinsaulta iz 1416. godine pod naslovom *Traité de blason* (Rasprava o opisu grba) gdje se utvrđuju i pravila heraldike. Ipak, konačna pravila heraldike utvrdio je Francuz Claude-Francois Menestrier 1677. godine.

O heraldici su nastala brojna štampana djela, među kojima je prvo objavljeno u Londonu 1480. godine autora Uptona pod naslovom *De studio militari* (Studija o grbu), zatim je slijedilo drugo djelo objavljeno u Veneciji autora Cassanensa 1529. godine pod naslovom *Catalogus gloriae mundi*, itd.

U heraldičkoj literaturi i znanosti se za pravog osnivača heraldike ipak smatra njemački car Friedrich I Barbarosa. Tada boje u grbovima dobivaju svoja heraldička značenja. Ustanovljeno je šest temeljnih boja: crvena i žuta (tzv. tople

boje), plava i zelena (tzv. hladne boje) i bijela i crna (tzv. neutralne boje). Svaka od boja ima sedam razina ili nijansi sa posebnim i utvrđenim specifičnim značenjima. *Crvena* boja je dobila temeljnu oznaku i simbolizira slobodu, pravdu, ljubav i napredak, *plava*: slogu, zajedništvo, sjedinjenje, *zelena*: bogatstvo, plodnost, blagostanje, *žuta*: vjeru, nadu, *bijela*: neutralnost, nezavisnost, jednakost i *crna*: konzervativnost, pedantnost, disciplinu.

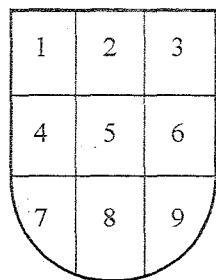
Kada grbovi nisu obojeni, onda se umjesto boja nalaze njihove oznake - šrafiri (vidi sl. 5.1. na str. 107).

Boje su kasnije sa grbova prenesene i u zastave i njima se znanstveno bavi posebna pomoćna znanost o zastavama - *veksilologija* (od latinske riječi *vexillum*, -i, n. = zastava). Od Francuske buržoaske revolucije u 18. vijeku, trobojnice su ušle u modu, prezentirajući tri temeljna zahtjeva revolucije: slobodu, jednakost i slogu (*Liberté* - crvena boja, *Egalité* - bijela boja, *Fraternité* - plava boja).

Oblikovanje grbova vrši se prema heraldičkim pravilima, kao svojevrsnom "jeziku sporazumjevanja". Među najvažnijima su:

- Grb ne smije biti sličan bilo kojem drugom grbu već se mora razlikovati bar u nekom detalju;
- Jedna porodica, jedan grad, jedna država, ne smiju imati u isto vrijeme više od jednoga grba u upotrebi;
- U heraldici je dobro samo ono što je heraldički pravilno, bez obzira na umjetničku izvedbu elemenata u grbu;
- Svaki grb ima desnu i lijevu heraldičku stranu, računajući prema onom ko nosi štit;
- Žuta boja predstavlja zlato, a bijela srebro, i kao metalne boje ne idu jedna preko druge. Isto tako ni boje emajla ne idu jedna preko druge, već se kombiniraju boje emajla i boje metala;
- Koso postavljen štit na grbu znači da je grb veoma star;
- Koso postavljene grede, prečke i lente od lijeve na desnu heraldičku stranu grba predstavljaju grbove vanbračne djece;
- Kada se sjedinjuju grbovi dvaju država, onda se grb pobjednice nalazi u sredini štita, a pobijeđeni su okolo njega, itd.

Opisivanje grba po heraldičkim pravilima naziva se *blazoniranje* grba. Otuda je za blazoniranje veoma potrebno poznavanje grbovnog štita, a koji izgleda ovako:

1	2	3	GLAVA
4	5	6	SREDIŠNJA GREDA
7	8	9	PODNOŽJE
1	4	7	DESNI STUPAC
2	5	8	SREDIŠNJI STUPAC
3	6	9	LIJEVI STUPAC
	2		GLAVNO POLJE
	5		SREDIŠNJE POLJE

U bosanskoj kulturnoj tradiciji grbovi se javljaju najprije na kamenim spomenicima hercegovačkih gradova, a koji su zasigurno bili primljeni kao moda i potreba iz Italije u 13. vijeku. Bosna je svoje grbove uglavnom primila pod utjecajem Austrije i Ugarske, Srbije i Vizantije, Mletačke i Dubrovačke republike od 13. vijeka nadalje. U početku je pravo dodjele grba imao bosanski vladar, a od 14. vijeka je to pravo vladara ozakonjeno i posebnom poveljom zvanom *armal* ili *grbovnica*.

Čitav razvoj bosanske heraldike dijeli se na četiri razdoblja:

- Predheraldički period do 11. vijeka,
- Period žive heraldike od 11. do 15. vijeka s izvornim i originalnim likovima,
- Period mrtve heraldike od 16. vijeka do 1918. godine, s umjetnim i izmišljenim likovima,
- Postheraldički period od 1918. godine do danas, s napuštenim heraldičkim pravilima i upotrebom komponiranih motiva.

Bosna je bila među prvim zemljama na Balkanu, a među prvima u srednjoj Evropi, gdje se pojavljuju prva djela o grbovima. Prvo je djelo u rukopisu objavljeno u Dubrovniku 1594. godine, no isto djelo bijaše sastavljeno još 1340. godine od strane autora Stanislava Rupčića pod naslovom *Rodoslavlje navišćenih i svetih otaca i vlastitih bilegovanih zemalja i svitlih tih plemena cesarstva Uliirskoga....* Iza ovog djela u Bosni su slijedila djela objavljivana kao zbornici, *Korjenicev zbornik* iz 1595. godine, *Paliničev zbornik* iz kraja 16. vijeka, *Fojnički zbornik* iz 1595. godine. U ovim zbornicima nalaze se likovno obrađeni grbovi plemstva, zemalja i ostalih predmeta, koje je sve ponovno sakupio i objavio u Pesari 1601. godine Mavro Orbini u djelu *Il Regno degli Slavi*.

O bosanskoj heraldici prvi je u Bosni i Hercegovini počeo pisati I. Jukić (1818-1857), posebno o *ilirskom* grbovniku, čime su se bavili I. Kukuljević Sakcinski (1851), i A. Knežević (1863), a autentičnošću bosanskog grba bavili su se S. Novaković, L. Thalloczy i F. Rački., Č. Truhelka, N. Radojčić, A. Vučetić, A. Solovjev i S. Trajčić.

S obzirom na kompoziciju grbovne slike i na razvojni stepen grba, na pečatima se pojavljuju tri vrste grbovnih oznaka, odnosno grbova, shvaćenih u širem smislu. To je, u prvom redu, grupa jednostavnih (općih ili osnovnih) heraldičkih simbola, odnosno figura, zatim grupa grbova sa heraldičkim štitom, te skupina tzv. potpunih grbova sa štitom, kacigom i čelenkom.

Ovakav poredak grbova ima i određenu hronološku vrijednost, jer je razvoj grba tekao upravo takvim putem (jednostavna figura, simbol na štitu, potpuni grb sa štitom, kacigom i čelenkom). Zbog različitih uvjeta razvitka u našim krajevima, ove forme nemaju velike vrijednosti za apsolutnu hronologiju.

Opći heraldički simboli ili jednostavne figure upotrebljavaju se samostalno ili u sastavu heraldičke kompozicije, gdje zauzimaju određena mjesta na štitu ili na čelenci. Ovi samostalni simboli ne spadaju u grbove po strogim pravilima zapadnoevropske heraldike. Ipak, u jednom širem smislu, oni spadaju u onu kategoriju specifičnih oznaka koje se nazivaju grbovima.

Kao samostalni heraldički simboli u bosanskim i humskim pečatima dolaze životinje (orao i grifon - lav) i predstava utvrđenoga grada. Duga upotreba ovih jednostavnih figura kao samostalnih simbola karakteristična je za Humsku zemlju i istočnu Bosnu, u čemu, svakako, treba gledati uticaje vizantijskoga kulturnog kruga.

Mnogo veći broj jednostavnih heraldičkih figura sačuvan je na heraldičkim kompozicijama ili na grbovima u užem značenju. Tu su, opet, životinje (orao, orlovo krilo, lav - grifon), ljiljani, ljiljanova kruna, oklopljena ruka. Funkciju jednostavnih figura ponekad vrše i monogrami, odnosno inicijali.

Ove jednostavne figure, upotrijebljene samostalno, redovno predstavljaju karakteristični znak porodice ili pravne osobe, koji se dugo i uporno čuva. U daljem razvitku, ako do njega dođe, one obavezno ulaze u sastav heraldičkih kompozicija. U samim grbovnim kompozicijama jednostavne figure sačinjavaju zapravo srž grba, jer svi ostali elementi su manje ili više ustaljeni opći okviri za ove jednostavne, proste ili osnovne simbole. Grbovi sa heraldičkim štitom karakteristični su po tome što je jednostavna heraldička figura ili heraldički lik smješten u standardni okvir u formi štita. Ovi grbovi rijetko dolaze kao samostalni pečatni simboli, ali su relativno česti kao sastavni dijelovi kompleksnih pečatnih slika.

Sa aspekta razvojne linije grba heraldički štit stoji između općega simbola (jednostavne figure) i potpunoga grba. Konačno se u heraldici ustalio kao grb pravnih osoba, ali se često iz praktičnih razloga upotrebljavao i kao *pars pro toto* (dio umjesto cjeline), umjesto već postojećih potpunih grbova. Sa pečata ova vrsta grba upotrijebljena je kao porodični grb Kotromanića, kao lični grb kralja Tvrtka I (dio umjesto cjeline - jedanput), kao lični grb Bjeljaka Sankovića, te kao državni grb Bosne i Srbije (heraldički štit, kaciga sa velom i čelenka stoje na vrhu razvojne linije grba).

Najstariji *potpuni grb* vezan za Bosnu je grb Pavla Šubića, nastao negdje krajem 13. vijeka: štit sa orlovim krilom, kaciga sa velom i perjanicom. Postoji vjerovatnoća da je i ban Stjepan II Kotromanić već na početku svoje vladavine (1322) imao potpuni grb. Takvo zaključivanje nameće se iz posmatranja banova konjaničkog portreta (na pečatima) gdje međusobni položaj štita, kacige i čelenke stvara sliku potpunoga grba. Ipak, prvi pouzdano utvrđeni i izvorno bosanski grb vezan je za ime kralja Tvrtka I. To je: štit sa desnom kosom prugom i 6 ljiljana, kaciga sa plaštem i krunom, te čelenka u vidu buketa cvijeća. Ovaj grb se u cjelini zadržava i na srednjem pečatu kralja Dabiše. Među te grbove spadaju: grb na srednjem (II) pečatu kralja Ostoje, grbovi na pet pečata Tvrtka II, na jednom pečatu Stjepana Vukčića, na dva pečata Vladislava Hercegovića, na dva pečata Vlatka Hercegovića, te grbovi na 4 pečata braće Vlatkovića i na jednom pečatu Jurja Vojsalića. Inače, potpuni grbovi upotrebljavaju se samo kao simboli pojedinaca ili porodica.

Svaki od grbovnih elemenata imao je svoju evoluciju, a koja se može pratiti i na grbovima bosanskih i hercegovačkih pečata. Tako je jednostavna heraldička figura u početku razvojnoga puta stajala samostalno, bez ikakvih okvira. U slijedećem stepenu razvoja ovaj simbol dolazi u okvire heraldičkog štita, da bi se

kasnije popeo i u čelenku. Prilikom tog «penjanja» simbol nekad zadržava i mjesto na štitu, pa u tom slučaju zauzima dva mjesta u heraldičkoj kompoziciji. Primjeri sa pečata mogu ilustrirati samo pojedine faze toga razvoja koji se odigravao na prostorima zapadne Evrope. Tako npr. Šubićevo orlovo krilo, koje na pečatu zauzima mjesto na heraldičkom štitu, kasnije dolazi i u čelenku; Kosačin grifon - lav na pečatu Dragišića stoji samostalno, a u grbu Stjepana Vukčića i njegovih sinova dobija mjesto u čelenci; na pečatima kralja Ostoje kruna se nalazi i na štitu i na vrhu šljema, slično je i sa grbom Hrvoja Vukčića, odnosno Jurja Vojsalića.

Heraldički likovi su geometrijske forme kojima je površina heraldičkoga štita podijeljena na dva ili više polja. Ovim se likovima izražavaju osnovne boje grba. Heraldički lik stoji na grbu samostalno, kao na grbovima Kosača i Vlatkovića ili na porodičnom grbu Kotromanića ili zajedno sa jednostavnom figurom, kao na grbovima kralja Tvrtka I i kralja Dabiše, te na državnom grbu Bosne. Od velikog spektra heraldičkih likova na pečatima dolaze samo tri: lijeva kosa pruga na pečatu bana Ninoslava, desna kosa pruga na pečatima Kotromanića i tri desne kose pruge na pečatima Kosača i Vlatkovića.

Heraldiki štit je uglavnom slijedio formu vojnoga štita. Najstariji štitovi sa pečata bana Ninoslava, Pavla Šubića i Stjepana Kotromanića približavaju se formi trokuta. U grbovima kralja Tvrtka i Ostoje, bočni rubovi štita su jače ispupčeni, pa im bolje odgovara termin *scoliki štit*. Donji rubovi štita na grbovima kralja Tvrtka II gotovo su polukružni. Juraj Vojsalić i braća Vlatkovići imaju jednostavnu četvrtastu tarču sa prorezom za vizuru i oružje. Kod hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova osnovne konture tarče su ostale, ali su oba pobočna i donji rub razvedeni u polukružne lukove. Prema ustaljenim heraldičkim pravilima širina prema visni štita grba uglavnom je 5 : 6.

Heraldiki šljemovi na grbovima pečata pripadaju tipu tzv. dubokih šljemova (*Topfhelm, haume*). Ipak se mogu uočiti tri varijante koje imaju i svoju hronološku vrijednost. Prvu varijantu predstavlja kaciga u obliku lonca sa posebno formiranom plitkom kalotom - u grbu Pavla Šubića. Bez odvojene kalote, ali sa snažnim izrezima za oči su kacige na grbovima Kotromanića i Vlatkovića. Kosače u drugoj polovini 15. vijeka ponovo imaju kacigu sa posebno naglašenom kalotom, ali to više nije vojni nego čisto turnirski šljem. Oblici šljema kao dijela grba uglavnom simboliziraju vojni karakter grba. (vidi sl. 5.2. na str. 107).

Plašt ili veo je grbovni ukras koji stalno prati potpune grbove i s njima se razvija. Na grbu Pavla Šubića to je sasvim tanka platnena traka sa čipkastim rubovima, koja pada pozadi kacige. U kraljevskim grbovima plašt je samo nešto širi i bogatiji, ima više nabora i čipkastih ukrasa. Sličan je i veo na grbovima Vlatkovića, s tim što kraj plašta prelazi u vegetativni ornamenat - lozicu. Stjepan Vukčić i njegovi sinovi imaju grbove u kojima plašt uzima u cjelini oblik ornamentalne lozice i ispunjava slobodne prostore s obje strane grba. Ovo je ujedno i posljednji i najveći stepen stilskoga razvoja koji je doživio grb na tlu Bosne i Hercegovine, gdje je dalji razvoj prekinut, dok se u ostaloj Evropi plašt razvio u bogat ukras koji sa svih strana uokviruje grb.

Perjanica - čelenka u prvoj fazi razvoja pretežno je dekorativan element grba, odnosno šijema, kao npr.: čelenke u grbu Šubića, Kotromanića i Vlatkovića. U drugoj razvojnoj fazi na čelenku dolazi jednostavna heraldička figura, pa tako ona postaje jedan od bitnih elemenata grba (lav - grifon u Kosača, oklopljena ruka u Vukčića). Primarno čisto dekorativna čelenka ima određenu simboliku, pa poneka, kao u grbu Kotromanića, predstavlja najstabilniji element heraldičke kompozicije.

Kruna je tokom vremena također postala važan element heraldičkih kompozicija. U starije doba pojavljivala se samo kod okrunjenih glava, a kasnije i kod plemića visokoga ranga. (vidi sl. 5.3. na str. 108.) U Bosni i Hercegovini krunu u grbu imaju samo kraljevi. Moglo se očekivati da će se kruna pojaviti i u grbu hercega sv. Save, ali je takva kruna uistinu i postojala i što se njezina predstava susreće i na monogramnim pečatnim slikama. Iz nepoznatih razloga ova herceška kruna nije nikada ušla u grb.

Posebni *nosači grbova* dosta se kasno javljaju kao specifični dekor heraldičkih kompozicija. »Nosači« grbova dolaze samo na prijestolnom pečatu bosanskih kraljeva, gdje, sa svake strane prijestolja, po dva anđela pridržavaju državne grbove Bosne i Srbije, odnosno same Bosne. Iz drugih izvora zna se da su se kao »nosači« pojavljivali i lavovi (na nadgrobnoj ploči kralja Ostoje na Bobovcu).

Najstariji poznati grb bosanske vladarske porodice nalazi se na pečatima bana Stjepana II i bana Tvrtka I. Ovaj grb u svojoj čistoj formi pojavio se još samo jedanput - kao sastavni dio heraldičke kompozicije potpunoga grba kralja Tvrtka II na pečatu iz 1405. godine. Sam heraldički lik i forma štita ušli su i u lični grb kralja Tvrtka I, pa i u državni grb Bosne po Tvrtkovoju koncepciji.

Nakon proglašenja za kralja Tvrtko I je morao i svoj grb prilagoditi novome dostojanstvu. Od starih Kotromanićkih insignija, on zadržava štit sa desnom kosom prugom i čelenku u obliku buketa, ali uvodi i sasvim nove elemente: 6 ljiljana na štitu i krunu na vrhu kacige, pa tako dobiva novu heraldičku kompoziciju - potpuni grb sa štitom, kacigom, krunom i perjanicom.

Kralj Stjepan Dabiša nije vršio nikakve intervencije ni na državnome, ni na ličnome Tvrtkovoju grbu. Dabiša je na pečatima mijenjao samo ime u legendi.

Ni kralj Ostoja za vrijeme prve vladavine (1398-1404), koliko je poznato, nije ništa radio u tome pravcu. Tvrtko II je odmah na početku svoje prve vladavine formirao svoj posebni lični grb. On se sastojao od staroga Kotromanićkog štita sa desnom kosom prugom, kacige sa plaštem i krune sa perjanicom. Dakle, on je od svoga oca preuzeo samo krunu, ali ne i ljiljane na štitu. U ovakvom postupku nazire se izvjesno vraćanje unazad, bliže porodičnim tradicijama Kotromanića. Kasnije je Tvrtko II ovaj svoj grb napustio.

Ostoja je izvršio velike izmjene u državnome i ličnome grbu, što se s pravom može nazvati grbovnom reformom. On je sa štita izbacio stari simbol Kotromanića - kosu prugu, a zatim i ljiljane, koje je bio uveo Tvrtko I, pa na čitavom slobodnom prostoru postavio kraljevsku krunu. Tako je stvorio novi državni grb »bosanske krune«, koji je unio u svoj lični grb, zadržavajući dio

Tvrtkove kompozicije: kacigu sa plaštem, krunom i perjanicom. Karakteristično je da Ostoja nije potpuno izbacio ni stari državni grb Tvrtkove koncepcije (štit sa kosom krunom i 6 ljiljana), jer ga je ostavio na istaknutom mjestu, kao što je zastava.

Za vrijeme druge vladavine (1421-1443), Tvrtko II je napustio svoj prvobitni grb i nikad više nije insistirao na starom simbolu - kosoj prugi. On prihvaća Ostojinu reformu državnoga grba u cjelini, a u lični grb unosi novi detalj (u odnosu na Ostoju) - inicijal svoga imena (T), koji stavlja ispod krune na štitu. Može se zapaziti još jedan heraldički važan detalj: na Tvrtkovoju grbu donja strana štita više nije šiljasta nego polukružna, što je bio uticaj savremenih običaja u zapadnoj Evropi.

Sa Tvrtkom II završava se aktivnost bosanskih kraljeva na izradi grba i pečata. Dvojica posljednjih vladara (Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević), kao po nekoj inerciji usvajaju reforme kralja Ostoje i novine Tvrtka II (Na novcima kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića mogu se vidjeti njihovi grbovi, ali i nedosljednost u upotrebi grbovničkih simbola: kod Tomaša se naizmjenično pojavljuje inicijal »T« sam ili u kompoziciji sa slovom »S«, dok je Stjepan Tomašević nešto dosljedniji u primjeni djedovoga grba). Kralj Tomaš, uz Tvrtkov inicijal »T«, dodaje još jedno »S« (STEPHANVS THOMAS), a Stjepan Tomašević se vraća na nešto drugačije stiliziranu krunu iz štita svoga djeda Ostoje.

Na vladarskim grbovima se kao najstabilniji element pokazala čelenka u vidu buketa cvijeća, koja se raspoznaje na konjaničkim portretima bana Stjepana i Tvrtka, na konjaničkim portretima kraljeva sa velikog dvostranog pečata i na svim ličnim grbovima kraljeva. Razlike u predstavama čelenke toliko su sitne da nikada nisu bitno uticale na promjenu općega izgleda.

Na velikom prijestolnom pečatu Tvrtka I (i Dabiše) s obje strane prijestolja stoji po jedan grb. Sa desne strane prijestolja u heraldičkom štitu je dvoglavni orao, koji, po općem mišljenju heraldičara, simbolizira Srbiju. Sa lijeve strane prijestolja su na sličnom štitu tzv. desna kosa pruga i 6 ljiljana u slobodnim prostorima. Kako se ovaj drugi grb (desna kosa pruga i 6 ljiljana na štitu) nalazi uz prijestolje uporedo sa grbom Srbije (dvoglavim orlom), jasno je da oba grba imaju sličnu simboliku. Ako grb sa dvoglavim orlom označava Srbiju, onda kosa pruga sa ljiljanima označava Bosnu. Grb Srbije označava one zemlje u Tvrtkovoju vlasti koje su nekad ulazile u sastav srpske države, a grb Bosne - sve ostale zemlje koje su u to doba sačinjavale bosansku državu (uža Bosna, Primorje, Donji Krajevi, područje Usore i Soli i druge zemlje).

Štit sa kosom prugom i 6 ljiljana stoji i na zastavi koju nosi kralj - konjanik na reversima velikoga dvostranog pečata bosanskih kraljeva. Ovaj grb na zastavi ne mijenja nijedan od kraljeva, pa čak ni Ostoja, koji je izvršio radikalnu reformu kraljevskog i državnog grba. Svi bosanski kraljevi su isti grb na zastavi smatrali adekvatnim simbolom kojem i jest mjesto na zastavi, odnosno u cjelini su podržali simbolizam koji mu je namijenio Tvrtko I.

Nešto slično kao i za zastavu je i za grbove na konjskom pokrivaču sa istoga portreta. Ipak, ovaj pokrivač po svojoj funkciji nema onakvog značaja kao

zastava, pa se simbolika njegovoga ukrasa sama za sebe ne bi mogla mjeriti sa značajem simbola na zastavi.

Na dva novca (poludinara) kralja Tomaša, u petoj ili šestoj deceniji 15. vijeka, predstavljen je grb u vidu štita sa kosom prugom i 6 ljiljana. To jasno pokazuje da je ovaj grb još u to vrijeme bio živ. Time se isključuje i eventualna pomisao da je ovaj grb na zastavi (i pokrivaču konja) bio zadržan po pukoj inerciji, slučajno ili zbog neznanja. Isti ovaj grb nalazi se i kao sastavni dio potpunoga grba Stjepana Tomaševića na poznatom »bosanskom zlatniku«.

Naznačeni podaci dovoljno jasno govore da je štit sa desnom kosom prugom i 6 ljiljana ustanovljen i za cijelo vrijeme trajanja priznavan kao grb bosanskoga kraljevstva (regni Bosne). Pri tome treba imati u vidu da ovim simbolom predstavljeno bosansko kraljevstvo ne obuhvaća i srpske zemlje (regnum Rascie), koje su jednim dijelom ulazile u sastav bosanske države toga vremena. Na prijestolnom pečatu je kralj Ostoja postavio novi grb (štit sa krunom) na ona mjesta gdje je Tvrtko I bio postavio državne grbove Srbije i Bosne. Kralj Ostoja je iz izvjesnih razloga formirao novi jedinstveni grb, koji je simbolizirao bosansku državu u cjelini, uključujući tu i srpske zemlje. Takav postupak imao je svoga opravdanja u činjenici da ni ostali dijelovi bosanske države nisu bili predstavljeni posebnim grbovima. Ipak je, izgleda, pravi razlog za Ostojinu reformu ležao u pravnoj teoriji o (apstraktnoj) kruni kao elementu koji objedinjava sve, često autarhične, dijelove jedne državne zajednice. Takva teorija o »zemljama krunne sv. Stjepana« upravo je u to doba bila dominantna među ugarskim pravnicima, a Ostoja je imao prilike da se s njome i bliže upozna. Zna se da je baš Ostoja svoje pravo na bosanski prijesto temeljio i na faktičnom posjedovanju bosanske kraljevske krune, koju je, uz pomoć Mađara, ljubomorno čuvao u tvrdom Bobovcu. Stoga štit sa ljiljanovom krunom treba shvatiti kao grb svih zemalja bosanske krune ili čitave bosanske države, uključujući tu i nekadašnje srpske zemlje.

Ovako shvaćen simbolički značaj Ostojinoga državnog grba dozvoljava i koegzistenciju sa Tvrtkovim grbom Bosne. Oni se međusobno ne isključuju: Tvrtkov štit sa kosom prugom i ljiljanima i dalje je egzistirao kao grb same Bosne, a Ostojin štit sa krunom - kao grb cijele državne zajednice kojom vlada bosanski kralj. Ovakvu (Ostojinu) koncepciju državnoga grba prihvatio je i njegov dugogodišnji rival Tvrtko II, te kasnije Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević. Pomisao da je usljed puke inercije Ostoja zadržao Tvrtkov državni grb na zastavi ili da je Tvrtko II isto tako prihvatio Ostojinu reformu treba odbaciti, jer su oba kralja imala i tehničke, i teoretske, i praktične uvjete za izmjenu grbova u cjelini: tehničke - jer su imala na dvoru vješte pečatoresce, teoretske - jer se iz njihovih intervencija na grbovima vidi da su radili sa određenim ciljem, i praktične: nije se moglo desiti da se takve izmjene jednostavno zaborave, jer su na istim pečatima vršene izmjene imena i druge radnje. Banski, odnosno Kotromanića grbovi poznaju se djelomično sa pečata Stjepana II i bana Tvrtka, te sa nekih vrsta Stjepanovih novaca. Na pečatima nigdje nema potpunoga grba u formalnom pogledu, ali su prikazani svi elementi grba u nastajanju: štit sa kosom prugom, kaciga, veo i perjanica. Iz

činjenice da se na pečatima ne raspoznaje nikakva jednostavna figura neki autori zaključuju da posebnoga simbola (osim heraldičkog lika kose pruge) nije ni bilo, ili je već u to (bansko) doba ljiljan bio heraldički simbol Kotromanića. Likovne predstave na nekim novcima Stjepana II. pokazuju da je ulogu heraldičkog simbola, odnosno jednostavne figure, igrala zvijezda, koje na novom grbu nema. Ni na jednoj predstavi grba iz banskoga doba nema ljiljana, već samo trokutasti - sroliki štit sa desnom kosom prugom i perjanicom u obliku bogatog buketa cvijeća, kacige i plašta. Sasvim nove elemente predstavljaju nesumnjivo: ljiljanova kruna, postavljena na tjeme kacige, i 6 ljiljana, raspoređenih u slobodnim prostorima štita. Očito je da u ovakvoj kompoziciji kruna treba da označava kraljevsko dostojanstvo, a detalj iz krune - ljiljan, u određenom rasporedu i broju, vrši funkciju osnovnog heraldičkog simbola, odnosno jednostavne figure.

Postavši simbol u kraljevskom grbu, ljiljan se brzo proširio kao ukrasni i simbolični motiv u raznim granama umjetnosti. Tako npr. u kamenoj plastici motiv ljiljana je ukrašavao kapitele na kraljevskom dvoru u Bobovcu, u rukopisima, kao što su Mletački zbornik, Hvalov rukopis i drugi. Ljiljani su činili jedan od najčešćih iluminatornih motiva, posebno na stećcima ljiljan je imao široku primjenu i tokom vremena doživljavao raznolike stilizacije.

Ne zna se pouzdano odakle je Tvrtko I preuzeo heraldički simbol ljiljana i samu ljiljanovu krunu. Moguće je da se Tvrtko potpuno slobodnim izborom odlučio za ovaj slikoviti motiv, ali je daleko vjerovatnije da je pred sobom imao neki konkretan uzor i određene razloge za ovakav izbor. Tada su postojala dva uzora prema kojima je Tvrtko mogao formirati svoj grb. Jedan uzor je heraldički ljiljan, prvobitno simbol francuske burbonske dinastije, koji je početkom 14. vijeka preko napuljskih Anžuvina dospio u ugarsku državu. Prema velikom broju likovnih izvora može se konstatirati da je kruna kralja Karla Roberta, Ljudevita Velikog i kraljice Marije do u detalje slična bosanskoj kraljevskoj kruni. Stoga bi se moglo promišljati da su heraldički simbol ljiljana i odgovarajuća forma krune ugarskih vladara iz dinastije Anžuvina poslužili kao neposredni uzori za formiranje bosanske kraljevske krune i za izbor ljiljana kao heraldičkog simbola. Porodica Kotromanića bila je ženidbenim vezama direktno povezana sa ugarsko-hrvatskim ogrankom Anžuvina, a dobro su poznati i politički - često i vazalni odnosi bosanskih vladara, pa i samoga Tvrtka I prema njima. Preuzimanje anžuvinskog simbola moglo je predstavljati postojanje sporazuma između Tvrtka i Ljudevita, ali o tome pisani historijski izvori nisu poznati. S druge strane, moguće je da je Tvrtko imao pred sobom jedan drugi uzor. Ljiljanova kruna dolazi na novcima nekoliko posljednjih kraljeva iz dinastije Nemanjića. Osim toga, ljiljan se u Srbiji pojavljuje i na drugim mjestima koja su obično rezervirana za simbole (žezlo, pečati, novac). Pretpostavlja se da je i u Srbiju ljiljan došao iz Francuske posredstvom Dušanove majke Jelene Anžuvinske. Stoga bi se moglo zaključivati da je Tvrtko, proglašivši se za srpskoga kralja, preuzeo i formu srpske kraljevske krune, a zatim, u duhu heraldičkih običaja, detalj iz krune prenio na heraldički štit kao jednostavnu heraldičku figuru.

Kao »znamenja« (amblemi, simboli) koja su potencijalno mogla biti uzeta kao grbovi Humske zemlje i Hercegovine su: lik sveca zaštitnika, predstava orla, križ, lik lava-grifona, štit sa tri desne kose pruge, herceška kruna.

Lik sveca zaštitnika pojavljuje se samo jedanput na pečatu kneza Miroslava (sv. Stjepana). Slika patrona često se susreće kao simbol na pečatima i u grbovima gradskih općina, na pečatima većine srpskih vladara iz dinastije Nemanjića, na novcima čitave Evrope, pa i Bosne. Posebno je sv. Stjepan (Stefan) bio zaštitnik Nemanjića, ali i jedan od patrona vladarske porodice u Bosni gdje većina banova i svi kraljevi tokom više od tri vijeka nose ime Stjepan. U samome Humu zna se da je knez Miroslav nosio i drugo ime Stjepan, a u tome smislu karakteristično je donekle i ime Stjepana Vukčića i njegova sina Stjepana Hercegovića (kasnijeg Ahmed-paše). Usprkos relativno brojnim indicijama, ne može se reći da je sv. Stjepan ikada postao općepriзнати patron Humske zemlje ili njezin simbol.

Predstava orla vidi se na većem pečatu kneza Andrije, ali zbog oštećenja ne može se sigurno znati da li se radi o dvoglavom ili jednoglavom orlu. Stoga, i analogija ovoga amblema sa ukrasima (dvoglavim orlovima) na portretu kneza Miroslava nema pune vrijednosti. Isto tako nije moguće utvrditi stvarnu vezu između Andrijina amblema i orla na pečatu humskih Nikolića s početka 15. vijeka.

Križ na manjem pečatu kneza Andrije ima simboličko značenje, ali samo kao sastavni dio krstolikog monograma koji je kao već formiran specifični motiv preuzet iz vizantijskoga kulturnog kruga. Drugačije značenje ima križ na zastavama u grbu hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova. Samo mjesto religioznoga simbola na zastavi u čelenci grba, zatim dosljednost u njegovu prikazivanju na 5 pečata trojice hercega sv. Save pokazuju da je križ smatran jednim od specifičnih amblema hercega sv. Save. Sam položaj na zastavi pokazuje da se ovaj simbol upotrebljavao nekad i samostalno, ne samo u heraldičkoj kompoziciji. Značajno je da se križ (kao heraldički lik) nalazio i na jednom od grbova bosanske kraljice Katarine, kćerke Stjepana Vukčića. Kojim putem je križ došao u grb i na zastavu hercega Stjepana ne može se sasvim sigurno utvrditi. Isti je simbol izabran prilikom formiranja samoga grba, odnosno prilikom proglašenja Stjepana za hercega. Razlozi za takav izbor mogli su ležati u samoj tituli »herceg sv. Save«, ali i u pristupanju hercega široko zasnovanoj križarskoj koaliciji za borbu protiv Osmanlija.

Među stalne simbole koji ulaze u grb hercega sv. Save spada i grifon - lav, koji je u grbovnoj kompoziciji postavljen u čelenku i koji prednjim šapama drži zastavu. Iako je oblik lava drugačije stiliziran, prepoznaje se porodični amblem Kosača, koji se u svojoj primarnoj formi susreće na pečatu braće Dragišića.

Tri desne kose pruge na štitu oblika tarče predstavljaju tzv. heraldički lik (*Wappenbild, figure heraldique*), specifičan simbol svih triju hercega sv. Save. Isti lik na istoj formi štita nalazi se i na pet pečata braće Vlatkovića, čija je porodica, kao nasljedna čast, nosila titulu humskih vojvoda. Isti simbol ima i jedan grb na grobnom spomeniku kraljice Katarine u Rimu. Opravdano se može izvući i zaključak da je štit sa tri desne kose pruge u 15. vijeku smatran grbom Humske

zemlje i čitave Hercegovine. Među specifične simbole koji se pojavljuju i kao vladarski amblemi je herceška kruna, koja se javlja i u (monogramnim) pečatima hercega Stjepana i njegova sina Vlatka. Iz popisa hercegovina »blaga« zna se da je takva kruna i faktički postojala. Ipak, treba konstatirati da ovaj općeniti simbol vlasti nije u Hercegovini nikada postao samostalan vladarski ili državni simbol, niti je ušao u kakvu heraldičku kompoziciju, kao što je slučaj sa bosanskom kraljevskom krunom.

Karakteristično je za Kosače da oni vrlo kasno usvajaju heraldičke forme zapadnoevropskoga stila i da se gotovo nerado njima služe. Stojeći pod neposrednim uticajima iz Srbije, te pokazujući određenu konzervativnost, oni se od Sandalja Hranića pa do Stjepana (Ahmed-paše) Hercegovića radije služe monogramima nego grbovima. Ova konzervativnost postaje još očitija jer su se Kosačičevi monogrami održali duže nego u Srbiji. I, dok u Bosni npr. monogram - inicijal Tvrтка II. ulazi u sastav heraldičke kompozicije, kod Kosača on ostaje potpuno samostalan.

Iz popisa riznice velikog vojvode Sandalja Hranića, zna se da je Sandalj imao formiran svoj grb ili »znamenije«, lav. Ipak, prvi pouzdan dokument o grbu u rodu Kosača potiče sa pečata braće Dragišića Kosača iz 1438-1440. god., a na njihovome pečatu predstavljen je grifon koji najviše liči na lava.

Herceg Stjepan, prvi od Kosača ima potpuni grb. Može se pretpostavljati da je taj grb formiran istovremeno sa Stjepanovim proglašenjem za hercega (1448. god.). Vjerovatno mu je kralj Friedrich, zajedno sa herceškom titulom, dao i grbovno pismo (*Wappenbrief, litterae armales*): štit sa tri desne kose pruge, kaciga sa plaštem i čelenka sa lavom koji drži zastavu. U ovu heraldičku kompoziciju je ušao grb Humske zemlje, zatim porodični simbol roda Kosača i zastava sa križem.

Ni Vladislav ni Vlatko nisu unijeli bitne izmjene u očev grb. Sve njihove intervencije svele su se na izmjene grafičkih predstava križa na zastavama.

Poslije pada Bosne pod Osmansku vlast 1463. godine grbovi plemića pali su u zaborav iz raznih razloga, a porodice koje su pobjegle ispred Osmanlija zadržale su svoje grbove, koje su im tada potvrđivali Venecija, Dubrovačka Republika, Austrija i druge zemlje.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, na temeljima odredbi Berlinskoga kongresa, izrađen je zemaljski grb Bosne (crvena ruka u laktu drži nož u zlatnom štitu), pretežno pod utjecajem Mađara. Isti grb ostao je u upotrebi do 1918. godine (vidi sl. 5.4. na str. 108).

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina nije imala svoj grb, a ona će ga dobiti tek poslije 1945. godine.

Grb Bosne i Hercegovine iz vremena Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od 1945. godine imao je elemente geografsko-industrijske sa simbolima planina, šuma i teške industrije. Grb je bio rađen na temeljima sorealističkog umjetničkog djelovanja svoga vremena u kojem su heraldička pravila ignorirana (vidi sl. 5.5. na str. 108).

U toku rata za nezavisnost i opstojnost Bosne i Hercegovine (1992-1995), heraldički grbovi kao i zastave Bosne i Hercegovine, nalazili su rješenja u historijskoj tradiciji, etnikumu, realitetu zemlje i naroda. Od sticanja samostalnosti i međunarodnog priznanja 1992. godine, BiH je imala bijelu zastavu, a na njoj grb plave boje (zajedništvo naroda), dijagonalno podijeljen bijelom gredom u dva polja (Bosna i Hercegovina) u kojima su u svakoj po tri zlatna ljiljana simboli konstitutivnih naroda (Srbi, Hrvati, Bošnjaci). (Vidi sl. 5.6. na str. 108). Grb BiH je kompromisno napravljen heraldičkim pravilima na temelju historijske tradicije bosanskih grbova od 14. vijeka iz vremena kralja Tvrtka I, koji je također u svom grbu imao ljiljane.

Posljednji grb Bosne i Hercegovine nastao je kompromisnim rješenjima Deytonskog sporazuma, a u kojem je u štitu grba na plavoj podlozi trokutasto žuto polje kao asocijacija BiH s žutim zvijezdicama oko žutog trokuta, kao simboli BiH koja je sastavni dio Evrope, odnosno njene Unije (vidi sl. 5.7. na str. 108).

Iako su simboli polumjeseca i zvijezde poznati kod mnogih naroda, čak iz vremena vavilonskog kralja Melišapika II. iz 1200. god. pr. n. e., u Bosni se ti simboli koriste u vrijeme osmanske uprave, a u Hrvatskoj su se prvi put koristili na području Slavonije, posebno na novcu (frizaticima i banovcima) u 13. i 14. vijeku, te početkom 19. vijeka kao simbol ilirskog pokreta (Ljudevit Gaj, kao idejni vođa ilirskog pokreta koristio je zvijezdu s polumjesecom kao ilirski simbol).

Uporedo sa grbom i bosanska zastava je nastala u toku četverogodišnje borbe (1992-1995) za opstanak i samostalnost Bosne i Hercegovine, a potom na osnovu Deytonskog sporazuma (1995) doživjela je određene promjene.

Grbovi i zastave zemalja koje okružuju Bosnu i Hercegovinu, također su imali svoju evoluciju.

U srednjem vijeku *slovenačke pokrajine* su imale svoje grbove. Kranjska je imala crnoga orla u srebrnom polju, Štajerska lik crne pantere, Koruška tri lava na zlatnom polju, a Gorenjska je imala zlatnog lava na modrom polju. Slovenija kao slavenska zemlja imala je tradicionalnu trobojnicu: bijele, plave i crvene boje te na gornjem desnom uglu zastave slovenski grb. Središnji simbol u grbu Slovenije je Triglav, u podnožju grba dvije vijugave vodoravno postavljene grede - rijeka Drava i Sava, a u gornjem plavom polju tri bijele zvijezdice koje simboliziraju tri historijske slovenske pokrajine: Kranjsku, Štajersku i Korušku, a prema Ustavu Slovenije tri značajna datuma slovenačke historije: 1918, 1945. i 1990. godinu (vidi sl. 5.8. na str. 109).

Srbija je od 1835. godine kao svoj grb imala dvoglati bijeli orao, koji se zadržao do 1918. godine i od tada ušao i u grb Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije.

Socijalistička Jugoslavija je imala zastavu trobojnicu: plave, bijele i crvene boje (Srbija i Crna Gora imaju zastavu trobojnicu - crvene, plave i bijele boje sa grbom u središtu zastave). Grb Savezne Republike Jugoslavije je stari srpski grb s vizantijskom tradicijom (vidi sl. 5.9. na str. 109). Središnji simbol grba je "grčki",

tj. pravoslavni križ, a u svakom uglu po jedno "oceo" (ukupno četiri "polumjeseca", kao simboli zemalja).

Mađarska je imala zastavu trobojnicu (crvene, bijele i zelene boje), a u središtu zastave grb raskoljen na dva dijela: na lijevoj strani tri zelena "brda" sa zlatnom krunom, a na središnjem brdu je dvostruki križ, te na desnoj strani štita grba osam vodoravno postavljenih crveno-bijelih greda, nekadašnji grb dinastije Arpadovića (vidi sl. 5.10. na str. 109).

Grb Hrvatske, se najčešće koristio u kombinaciji štita i krune. Osnovni i temeljni dio hrvatskoga grba bio je štit (*šahovsko polje*, 5 x 5 crvenih i srebrno-bijelih kvadratića), iznad koje je kruna od pet *šiljaka* (*kuglica*) unutar koje je pet manjih grbova zemalja. Kruna (plemička ili historijska) trebala je simbolizirati staru hrvatsku historiju, kulturu i tradiciju.

Kako se grb (štit i kruna) uvijek heraldički čita u tzv. *ogledalu*, dakle gledajući od lijeve strane prema desnoj, slavonski grb bio bi *provi čitan*, a posljednji u nizu od pet krunskih grbova bio bi grb središnje Hrvatske ili *ilirski grb*.

Hrvatski se grb sastoji od 25 polja, od 5 x 5 naizmjenično spojenih i sastavljenih crvenih i bijelih (srebrnih) kvadratića (vidi sl. 5.11. na str. 109).

U historijskom razvoju Hrvatske, odnos kvadratića (*kocaka*) bio je različit (4 x 4, 4 x 6, 5 x 6, 6 x 6, 8 x 8 itd.), te je ponekad počinjao s prvim bijelim poljem, a ponekad crvenim poljem. Počinjanje s bijelim ili crvenim poljem po legendi je povezivano s objašnjenjima Hrvatske u ratu ili miru.

Česti je naziv za hrvatski grb - štit *šahovsko polje*, što je neutemeljeno jer je šahovsko polje od 8 x 8 crno-bijelih kvadratića, a grb je od 5 x 5 crveno-bijelih kvadratića.

Poriijeklo štita hrvatskoga grba obiluje u objašnjenjima misticismom i o njegovome nastanku i objašnjenju postoji više teza, hipoteza i legendi, od kojih samo neke imaju znanstvenu heraldičku utemeljenost.

Hrvatski grb je usko vezan uz stariju hrvatsku historiju, od doseljenja Hrvata iz tzv. Bijele Hrvatske, današnje Južne Poljske. Stoga je po legendarnoj tradiciji dio štita u grbu bijele boje. Kako su krenuli u 7. vijeku Hrvati preko Karpata na poziv vizantijskog cara Heraklija prema Jadranu, morali su stalno ratovati da bi došli do Jadrana. Stoga je po legendarnoj tradiciji dio štita u grbu crvene boje.

U svojoj novoj domovini organizirali su Hrvati (Slaveni) od 7. vijeka dvije nove države: Bijelu Hrvatsku i Crvenu Hrvatsku, a kasnije nastaje i kneževina Slavonija. Područje od rijeke Raše do rijeke Cetine, od planine Gvozd (Alpes ferae) do Jadranskog mora nazivalo se Bijelom Hrvatskom, a južno od rijeke Cetine do rijeke Drima ili Bojane, od Bosne do Jadranskog mora nazivala se Crvenom Hrvatskom (po Ljetopisu popa Dukljanina). Do 15. vijeka na ovim prostorima je bio veći broj autonomnih i gotovo nezavisnih pokrajina, državica, banovina, vojvodstava, grofovija, zemalja, koje su već imale svoja obilježja; svoje grbove (lav, zmija, ljiljan, sokol, zvijezda, polumjesec) kao simbole svoje prepoznatljivosti i autohtonosti (Paganija, Neretljanska oblast, Duklja, Soli, Usora, Bosna, Hum, Dubrovnik, Travunja...), a koje su povremeno (ili trajno) bile i u sastavu Hrvatske (Bijele i Crvene).

Kako je broj naznačenih zemalja bio podjednak i u Bijeloj i u Crvenoj Hrvatskoj (13 i 12, 12 i 13, ukupno oko 25), ujedinjavanjem tih zemalja, svaka od njih izgubila je svoj prvobitni simbol i dobila umjesto toga jedno od polja (bijeli ili crveni kvadratić) u zavisnosti u kojoj se autonomnoj jedinici nalazila (Bijeloj ili Crvenoj Hrvatskoj).

Historičar Pavao Ritter Vitezović je smatrao da je hrvatski grb nastao prema stihovima, koje je sam napisao: "*Tuj se bacaju kocke sumnjive ratničke sreće*", tj. htio je naglasiti da se u Hrvatskoj stalno vode ratovi velikih, odmjeraaju se snage Istoka i Zapada, vjere, kulture, civilizacije na hrvatskom trusnom prostoru koje je vijekovima natopljeno suzama, znojem i krvlju. U Vitezovićevu vrijeme vodili su se ratovi protiv Osmanlija, a pobjede i porazi su bili neizvjesni kao u bačenoj kocki. Dakle, uvijek je u historiji gotovo bilo pola Hrvatske slobodno (bijelo polje), a pola je u ratu (s Osmanlijama ili drugim silama) i gdje se lije krv (crveno polje).

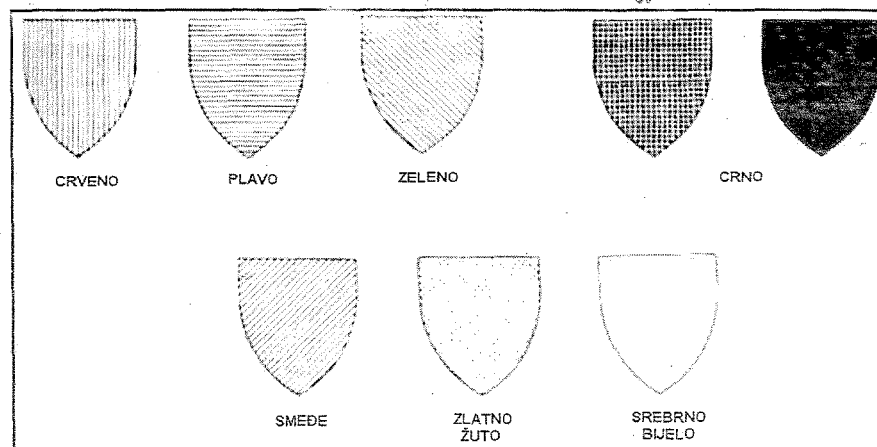
U *kruni hrvatskoga grba* se nalazi pet grbova zemalja: Slavonije, Istre, Dalmacije, Dubrovnika i središnje Hrvatske. Umjesto bližeg objašnjenja svakog od ovih grbova, naznačimo samo to da je *grb središnje Hrvatske (ilirski grb)* najstariji hrvatski grb, koji ima na modrom polju štita srebrni polumjesec iznad kojeg je zlatna šestokraka zvijezda. Plavo polje simbolizira zajedništvo za kojim se težilo u objedinjavanju hrvatskih zemalja (polumjesec početkom 19. vijeka. Ta nada je izražena u simbolu (šestokrake zvijezde), a ona se postiže i ratom, pobjedom i stvaranjem (zvijezda Marsova, Mars bog rata). Njemačkim pisac Carl Scheidem je napisao 1786. godine: *Polumjesec je više znak države i naroda, nego li sultana.*

Porastom uloge gradova u drugoj polovini 13. vijeka pojavljuju se gradski grbovi. Oni nisu imali vojno-feudalna obilježja (šljemove, plaštove), već su isticali svoja lokalna obilježja (tvrđave, vladare, događaje, proizvodnju, prirodna bogastva i dr. (vidi sl. 5.12. na str. 109). Uporedo s gradskim nastali su i univerzitetski grbovi, a što je znak njihove samostalnosti u odnosu na aktualnu vlast. Najčešće su koristili knjigu kao heraldičku figuru.

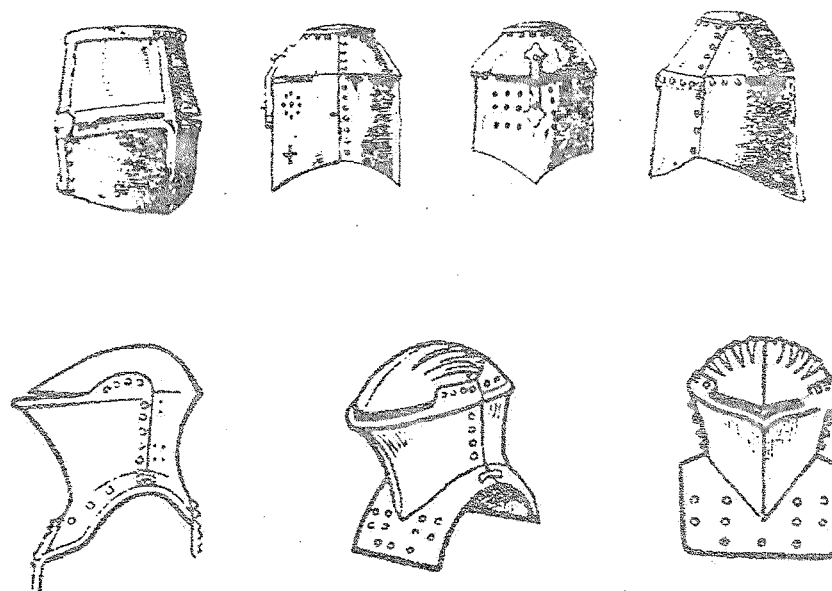
LITERATURA

- Marko Atlagić - Božidar Šekularac, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1997.
- Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
- Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Sarajevo 1970.
- Pavao Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM, Sarajevo 1964.
- Ivan Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, (heraldika i epigrafika), Osijek 2000.
- Miroslav Brandt, *O neustaljenosti u upotrebi hrvatskog grba*, Zagreb 1971.
- Mirko Valentić, *Pojava, tumačenje i razvitak grbova u Hrvatskoj*, Zagreb 1967.
- Pavao Vitezović, *Steinmatographia sive armorum Illyrico um delineatio, descriptio et restitutio*, Wien 1701.
- Franjo Rački, *O starom bosanskom grbu*, Rad JAZU, c, Zagreb 1890.
- Aleksandar Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva*, GZM, NS 9, Sarajevo 1954.
- Josip Smodlaka, *Zemlje južnih Slavena i njihovi grbovi*, Split 1931.
- Seid Trajčić, *Palinićev bosanski zbornik*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1, Zagreb 1954.
- *Grbovi Jugoslavije*, Beograd 1934.
- Bartol Zmajčić, *Heraldika*, Zagreb 1972.

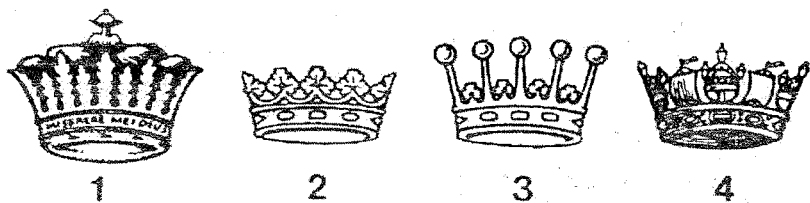
PRILOZI

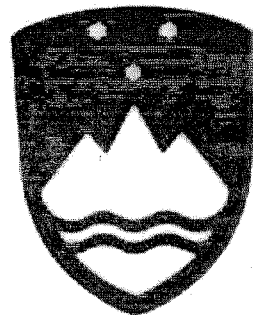
Slika 5.1. Šrafirane oznake osnovnih heraldičkih boja

Slika 5.2. Kablasta kaciga (prvi red) i turnirska kaciga (drugi red),

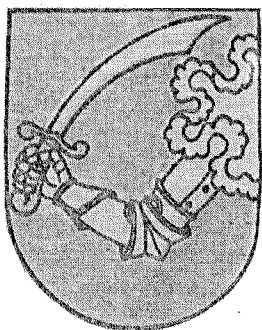
Slika 5.3. Heraldičke krune: 1. Kraljevska kruna, 2. Vojvodska kruna, 3. Grofovska kruna, 4. Zvezdana kruna

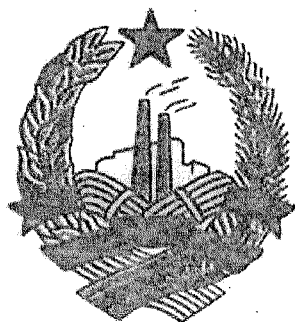
Slika 5.8. Grb Republike Slovenije

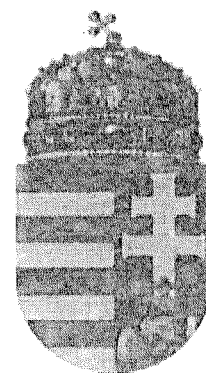
Slika 5.9. Grb Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore)

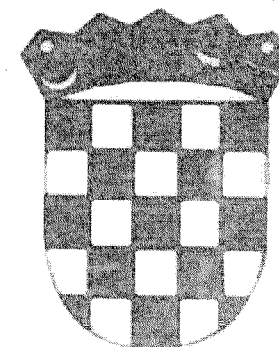
Slika 5.4. Grb BiH iz vremena Austro-Ugarske uprave

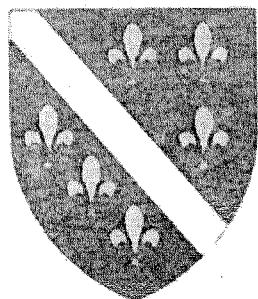
Slika 5.5. Grb SR Bosne i Hercegovine

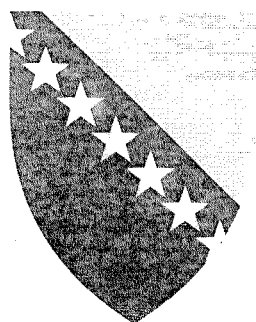
Slika 5.10. Grb Republike Mađarske

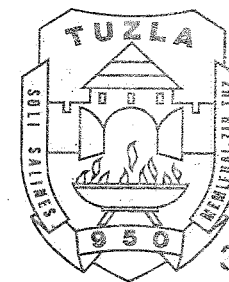
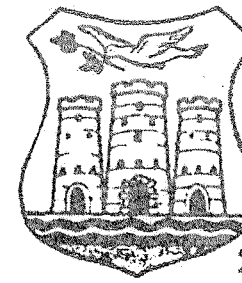
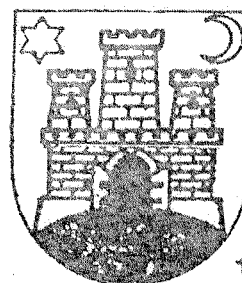
Slika 5.11. Grb Republike Hrvatske

Slika 5.6. Grb Republike Bosne i Hercegovine

Slika 5.7. Aktualni grb Bosne i Hercegovine

Slika 5.12. Grbovi gradova: 1. Zagreb, 2. Novi Sad, 3. Tuzla.

1.6. OSTALE POMOĆNE HISTORIJSKE ZNANOSTI

1.6.1. Filigranologija

Filigranologija je pomoćna historijska znanost koja se bavi proučavanjem filigrana (vodenih znakova). Ona čini historiju nastanka i korišćenja vodenih znakova, kao zaštitnih znakova na papiru, pomoću kojih se određuje vrijeme i mjesto nastanka, kao i kvalitet papira, a što je, veoma često, od presudne važnosti za pravilno datiranje dokumenata.

U početku se filigranolozi interesiraju za dešifriranje starosti i porijekla isprava i drugih izvora pisanih na papiru, dok se kasnije (kraj 19. i početak 20. vijeka), vrši konačno oblikovanje filigranologije u posebnu naučnu disciplinu. Tada je nastalo više stručnih rasprava iz ove znanosti, a objavljuju se i brojne i obimne zbirke vodenih znakova koje čine osnovu za specijalistička istraživanja ove problematike.

Najznačajnija djela iz filigranologije napisali su *N. Lihačev* i *Ch. M. Briquet*. Lihačev je proučavao proizvodnju papira u Rusiji i provenijenciju vodenih znakova iz raznih evropskih zemalja. Objavio je više djela među kojima i djelo "*Paleografičeskoe značenje bumažnyh vodjanyh znakov*" (Paleografska važnost vodenih znakova) u S. Peterburgu 1899. godine u tri toma. Međutim, najveći značaj za konačno utemeljenje filigranologije, kao znanosti, imalo je djelo *Ch. M. Briqueta* (1893-1918) pod nazivom "*Les Filigranes Dictionnaire historique des marges du papier des leur appartion vers 1282 jusqu'en 1600 avec 39 figures dans le texte et 16112 fac-similes de filigranes*", I-II, Geneva 1907., a koje predstavlja zbornik 16.112 vodenih znakova. U njemu autor rezimira rezultate svoga višegodišnjeg rada, a koji se odnose na: historiju papira, tehnologiju proizvodnje, na klasificiranje papira po vrsti, provenijenciji i hronologiji. Posebno je proučavao sastav najstarijeg papira, filigrane kao sredstvo za određivanje starosti papira, potom primjenu papira i filigrana po bibliotekama i arhivima širom Evrope.

Na južnoslavenskom prostoru značajan doprinos filigranologiji dali su *Vladimir Mošin* i *Seid Traljić*. Mošin je napisao slijedeće radove: *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, I/1954; *Agneau pascal*, Beograd 1968; *Anchor Watermarks*, Amsterdam 1973, idr., a Traljić: "*Prve kontramarke u talijanskom papiru prema materijalu iz naših arhiva*", Zbornik Historijskog instituta JAZU, II/1959, *Vodeni znakovi u dokumentima i rukopisima samostana sv. Marije u Zadru*, Radovi JAZU, sv. XIII-XIV, Zadar 1968, te zajedno sa Mošinom "*Vodeni znakovi XIII. i XIV. stoljeća*", I-II, JAZU, Zagreb 1957.

Iako je proizvodnja papira u Evropi započela u 11. vijeku, upotreba papira u Evropi datira još od 9. i 10. vijeka. Od prvih tvornica na području Španije i Italije, proizvodnja se raširila širom Evrope i svijeta. U južnoslavenskim zemljama proizvodnja papira je započela u 16. vijeku (u Sloveniji), u 17. vijeku u Hrvatskoj, te u 19. i početkom 20. vijeka u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i dr. Sve su one do 16. vijeka koristile italijanski papir, a od tada i njemački. U cijelom ovom periodu, od nastanka do kraja 20. vijeka, proizvodio se i koristio papir različitoga kvaliteta i formata. Za bilo kakvo njegovo klasificiranje neophodno je poznavati sastav mase (tj. sirovine) za izradu, kvalitet izrade, te proizvode koji na papiru ostavlja forma-format, otisak mreže (osnove i potke) i filigran.

Filigran (vodeni znak) nastaje kao otisak žice utisnute u papir u određenoj fazi njegove proizvodnje. Dobio je ime po tome što liči na trag koji na papiru ostavljaju mrlje vode, a sve u zavisnosti od jezika na kojem se taj pojam iskazuje: (na ruskome *vodjanoj znak*, na engleskome *watermark*, na njemačkome *wasserreichen*, na francuskom - *le filigrane*, na italijanskom - *filigrani*, itd.

Prvi filigran pojavio se 1282. godine. Od tada je nastalo više faza osobenih po stilu i načinu izrade filigrana, počev od prvih najjednostavnijih geometrijskih oblika pa do kompliciranih slikovnih oblika u 18. vijeku. Sve vrijeme ručne proizvodnje filigrani su utiskivani na papiru. U početku je mjesto za filigran određivano proizvoljno: u donjem ili gornjem dijelu, prema rubu ili prema sredini lista. Potom je ustaljeno mjesto za filigran u gornjem ili donjem dijelu lista. Kasnije, kada je pored filigrana (marke) počela upotreba i kontra marke, filigran je smještan u sredini lista. Inače, filigran se stavlja na papir u cilju zaštite proizvođača, tj. protiv zloupotrebe znaka, te kao zaštita kvaliteta robe (papira). U 14. i 15. vijeku filigrani se pored papira koriste i na drugim vrstama robe.

U početku je za filigran korišćen krst, potom slova ili grupe slova; pa od 14. vijeka čovječija, konjska i volovska glava; potom orao, stup, mač, trolist, sidro, vaga (vidi sl. 1.6.1.1. na str. 129) itd. Upotrebljavaju se i razni geometrijski oblici, zatim životinje kao različiti simboli: npr. pijetao kao simbol zore itd. U 15. vijeku kao filigrani se javljaju imena proizvođača, a zatim filigrani kao gesla određenih vladara itd.

U cilju osiguranja zaštite svoje proizvodnje, na prijelazu iz 15. u 16. vijek, proizvođači papira utiskuju pored filigrana i dodatan (sporedan) znak nazvan *kontramarke*. Najčešće je stavljan u drugoj polovini arka. Prvi put je upotrebljavana u Mlecima 1483. godine (otuda je Briquet naziva mletačkim običajem), a kasnije je rasprostranjena širom Evrope. U početku se najčešće sastojala od jednoga ili dva međusobno spojena slova. Kasnije su to inicijali uz određene znakove (marke), a potom i slova.

1.6. 2. Epigrafika

Epigrafika je pomoćna historijska znanost koja se bavi proučavanjem (čitanjem i tumačenjem) natpisa na tvrdome materijalu (urezanih, uklesanih ili na drugi način ispisanih). To su natpisi na kamenu, metalu, pečenoj glini, drvetu, staklu i drugim čvrstim materijalima kao podlogama za pisanje. Epigrafika je usko povezana sa paleografijom, arheologijom, numizmatikom, heraldikom, sfragistikom, toponomastikom, genealogijom, filologijom i drugim znanostima.

Razlikujemo antičku i srednjovjekovnu epigrafiku. Epigrafski spomenici iz srednjega vijeka su znatno brojniji od antičkih. Oni su nastajali i kasnije ali je njihov značaj znatno smanjen zbog obilja pisanih dokumenata.

Epigrafika se kao znanost počela razvijati tek u doba humanizma i renesanse. Njen razvoj je ponajviše zavisio od spoznaje paleografskih svojstava epigrafskih tekstova, a što je uslijedilo tek u 19. i 20. vijeku. S obzirom na jezik i pismo na kojem je nastala epigrafska građa od značaja za historiju južnoslavenskih zemalja, razlikujemo: latiničnu, glagoljičnu, ćirilicu, bosaničnu i arabičnu epigrafiku.

Latinična epigrafika se bavi proučavanjem i tumačenjem natpisa na tvrdim materijalima pisanim latiničnim pismom. Njen razvoj započinje u 15. i 16. vijeku. U 19. vijeku počelo je objavljivanje zbirki antičkih natpisa.

Radi pravilnog tumačenja latiničnih epigrafskih natpisa vremenom je izgrađena posebna metodologija koju je neophodno dobro poznavati, a što proizlazi iz niza osobnosti ove vrste spomenika. Prije svega, latinski natpisi se odlikuju kratkoćom teksta: često je umjesto riječi napisano samo početno slovo. Osim sigli na epigrafskim natpisima postoji veliki broj skraćenica, kontrakcija, inicijala, ligatura, akcenata itd. Npr. skraćenica od *patronus* = *PATR*, od *pontifex maximus* = *PONT. MAX.* itd. Kontrakcija od *Christus* = *XRS*, od *episcopus* = *EPS* itd.

Za pravilno tumačenje latinskih natpisa potrebno je dobro poznavanje latinskoga epigrafskoga jezika. Polazeći od toga, kao i od prisutne evolucije latinskoga jezika, latinična se epigrafika dijeli na latiničnu pagansku i latiničnu kršćansku epigrafiku.

Među najstarijim epigrafskim latinskim pismima je arhajska kapitala, koja se vremenom stalno usavršavala. Služila je za ispisivanje svećanih natpisa na spomenicima, koji se nazivaju – *tituli*. Najsvećaniji oblik pisma za titule naziva se *capitalis quadrata*, a nešto manje svećani natpis nazivao se *capitalis rustica* (vidi sl. 1.6.2.1.).

Treći tip epigrafske kapitala je *kurzivna kapitala*, kao pismo slobodnih poteza i brzoga pisanja.

Za pravilno tumačenje epigrafske latinske građe neophodno je poznavanje niza drugih osobnosti, a koje se tiču: imena (način njihovog obrazovanja i dr), pisanja svih funkcija (*cursus honorum*), tituliranja sadržaja javnih i privatnih spisa i dr.

Glagoljična epigrafika proučava natpise na tvrdome materijalu pisane glagoljicom, o čemu je već bilo riječi u okviru glagoljske-paleografije. Epigrafski glagoljični spomenici nisu sačuvani u većem broju. Znatno manje ih je sačuvano na prostoru istočnoga dijela Balkanskoga poluotoka, uglavnom zbog toga što je tamo glagoljicu znatno ranije zamijenila ćirilica nego na zapadnome dijelu – na prostoru Dalmacije, Bosne i dr., što je ponajviše odraz otpora klera bogoslužnju na latinskome jeziku umjesto na narodnome hrvatskome i bosanskome jeziku. Ovim pitanjima su se bavila i tri crkvena sabora održana u Splitu (925, 928, 1059–1060) kada je zabranjena upotreba u bogoslužnju slavenskoga (narodnoga) jezika osim za niže sveštenstvo. Najžešći otpor "latinizaciji" pružio je biskup Grgur Ninski (kraj 10. i početak 11. vijeka). Ipak, narodni jezik i narodno pismo potiskivani su pod pritiskom katoličke crkve pred liturgijskim latinskim jezikom i latinskim pismom, mada je glagoljica dugo ostala u upotrebi i u nekrkvene svrhe, dok se u crkvi održala do današnjih dana. Jedan od najstarijih sačuvanih epigrafskih glagoljskih natpisa je Bašćanska ploča, nastala oko 1100. godine.

Na području Bosne i Hercegovine je sačuvano nekoliko epigrafskih glagoljičnih natpisa, među kojima dio natpisa na crkvi iz Kijevaca kod Prijedora iz 11 ili 12. vijeka (vidi sl. 1.6.2.2. na str. 130), zapis na jednoj ploči iz okoline Banja Luke iz 15. vijeka, nekoliko glagoljičnih slova zapisanih na ploči Kulina bana (iz 12. vijeka), natpis na zidu grada Bužima (15. vijek) i dr.

Predmetom izučavanja *ćirilicu epigrafike* su natpisi pisani ćirilicom kojih je za razliku od oskudne epigrafske građe pisane glagoljicom sačuvano znatno više na prostoru istočnoga i središnjega dijela Balkanskoga poluotoka. Među najznačajnijim sačuvanim spomenicima ove vrste nastalim na istočnom dijelu Balkana su: Samuilov natpis (nadgrobna kamena ploča koju je podigao 992. godine makedonski car Samuil (980–1014) svojim roditeljima i bratu), potom, Bitoljski natpis cara Jovana Vladislava (1015–1018) o nastanku grada Bitolja (čuva se u Bitoljskom muzeju), Mostičev natpis (po Mostiču koji se pominje na ploči) pronađen 1952. godine u razvalinama crkve u Preslavi (Bugarska), Temnički natpis koji sadrži deset imena od 40 sevastijskih učenika (nastao u 11. vijeku, a čuva se u Narodnome muzeju u Beogradu), Dobrudžanski natpis (po mjestu Dobrudži u Rumuniji) pronađen 1950. godine, a potiče iz 1142/43. godine, Preslavski natpis iz crkve u Preslavi itd. Na području Bosne i Hercegovine ćirilicu epigrafsku građu čine natpisi na nadgrobnim spomenicima (stećcima), natpisi na crkvama, na pečatima itd. Najstariji ćirilicu natpis je Humačka ploča, nađena na crkvi u selu Humci kod Ljubuškog, a koja je nastala u 10. ili 11. vijeku. Sa aspekta sadržaja to je ktitorski natpis, kakav je i natpis na crkvi Kulina bana iz sela Muhašinovića kod Visokog iz oko 1200. godine (vidi sl. 1.6.2.3. na str. 130) te natpis na crkvi u Blagaju kod Mostara, u Mošeovićima kod Neuma, natpis iz Podbrežja kod Zenice (iz oko 1200. godine) i dr.

U najvećem broju su sačuvani natpisi tipa epitafa, tj. natpisi na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima (stećcima). Najstariji među njima potiče iz 12. vijeka, a to je nadgrobni natpis župana Grda, nađen u selu Policama

kod Trebinja (čuva se u Zemaljskome muzeju u Sarajevu). Najveći broj tih natpisa su upravo epitafi koji sadrže podatke o rodbinskim vezama pokojnika, o socijalnome položaju, o značajnim događajima iz života i okolnostima pokojnikove smrti, o onima koji su podigli spomenik itd. Na njima su ponekad sačuvana i imena dijaka (pisara) natpisa.

Najraniji natpisi bosančicom (kojima se bavi bosanična epigrafika) pojavljuju se na nadgrobnim spomenicima – stećcima. Ovu građu je, između ostalih, istraživao i historičar Ćiro Truhelka. On je najljepšim bosaničnim natpisom 14. vijeka smatrao natpis na ušću Drežanke kod Zaušja (vidi sl. 1.6.2.4. na str. 131) koji je pisan u vrijeme bana Tvrtka I Kotromanića, a karakterističan je po načinu skraćivanja, po starosti (među najstarijim) i po tome što je datiran. Inače, bosančica je nešto veću samostalnost u svom razvoju imala pojavom kurzivnog pisma, čiju je evoluciju zaustavilo Osmansko osvajanje Bosanskoga kraljevstva, kada postepeno sa novom vjerom dolazi i novo pismo.

Arabična epigrafika bavi se proučavanjem epigrafskih spomenika pisanih na bosanskome jeziku prilagođenim arapskim pismom, arabicom. Ona je kao takva dio osmanske, odnosno islamske epigrafike.

Na prostor Bosne i Hercegovine arapsko su pismo donijele Osmanlije, te je nastanak epigrafskih spomenika isključivo vezan za vrijeme njihove dominacije, ali i kasnije. Prve podatke o epigrafskome materijalu na orijentalnim jezicima (osmanski-turski, arapski, perzijski) pruža putopisac Evlija Čelebija u svome putopisu. Međutim, prikupljanjem epigrafskoga materijala na orijentalnim jezicima organizirano su se bavili: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit (u 19. vijeku) i Muhamed Enverija Kadić (na početku 20. vijeka). Značajan doprinos razvoju epigrafike dali su Sejfudin Kemura i Hamdija Kreševljaković, koji su objavili više hronograma sa česmi i mostova Sarajeva, te Hivzija Hasandedić, Seid Traljić, Alija Bejtić, Sulejman Grozdanić, Šefik Bešlagić, i dr. Pozitivan zaokret nastao je osnivanjem dviju institucija 50-tih godina 20. stoljeća: Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine i Orijentalnog instituta Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Tome je poseban doprinos dao Mehmed Mujezinović, koji je nakon više od dvije decenije bavljenja ovim poslom u Zavodu objavio tri toma edicije "Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1974, 1978. i 1980. godine.

Najvažniju vrstu epigrafskih spomenika čine nišani (mramori), kao nadgrobnni spomenici muslimana, na kojima su od posebnog značaja natpisi – epitafi. Oni predstavljaju nastavak tradicionalne umjetnosti stećaka, ali se od njih razlikuju po tome što stećci nisu datirani, dok su nišani u prvome redu hronogrami. U tome se, između ostaloga, ogleda orijentalno-islamski uticaj koji se uspješno uklopio u bosansku narodnu tradiciju.

O originalnosti bosanske epigrafske građe ove vrste govori i činjenica da su u početku natpisi pisani na bosanskome jeziku i bosančicom. Sačuvano je svega sedam takvih natpisa iz 15. i 16. vijeka, a među njima: nišan Mahmuta Brankovića iz vremena 1545 - 1459. godine. To je dokaz da najstariji nišani u BiH imaju puno zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima – stećcima, te da oni označavaju grobove "dobrih Bošnjana" koji su

prihvatili islam. Uostalom nišani se uglavnom i najčešće nalaze uz lokalitete nekropole stećaka. Poznato je da su ovi najstariji nišani (do početka 17. vijeka) klesani u kristalnome mramoru iz mjesta Arandelova kod Skoplja – Uskup, pa se po tome nazivaju "Ušćupski nišani". U drugoj etapi izrade nišana (od početka 17. do početka 18. vijeka) karakteristično je to da su rađeni na prostoru Bosne i Hercegovine, te da su i po obliku i po sadržaju slični "Ušćupskim". Razlikuju se jedino po materijalu od kojega su rađeni (od kamena krečnjaka, vapnenca ili od muljike).

Treća etapa (faza) u nastajanju nišana (od početka 18. vijeka pa do kraja osmanske vladavine 1878. godine) je posebno interesantna po brojnosti i raznovrsnosti epitafa na nišanima i drugim spomenicima. Gotovo svaki natpis je dat u prozi ili stihu, najčešće na turskome jeziku: sa brojnim su dekoracijama uz prisustvo uticaja narodne ornamentike (vidi sl. 1.6.2.5. na str. 131). Posebno je karakteristično to da se nišanom označava stalež (profesija) kojem je umrli pripadao, a što se najčešće manifestiralo u različitom oblikovanju turbana (završnoga dijela nišana). Tako postoje: ulemski nišani (nišani učenih), derviški nišani, aginski nišani, nišani paša, trgovaca, posjednika i drugih viđenijih ljudi, nišani esnafa i dr. Osim na nišanima, epifati su nastajali i na džamijama, turbetima, tekijama, česnama i drugim vjerskim objektima, potom na mostovima itd. Neki od njih su i nakon prestanka osmanske vlasti obnovljeni, a mnogi su nestali.

1.6.3. Genealogija

Genealogija se bavi proučavanjem postanka, porijekla i razvoja porodica (u užem smislu riječi), odnosno proučavanjem odnosa između rodova i plemena (u širem smislu riječi). Značajna je i za druge znanosti: pravo, ekonomiju, etnologiju, političku historiju i dr., a tijesno je povezana i sa heraldikom, sfragistikom, numizmatikom, diplomatikom, hronologijom i dr.

Riječ *genealogija* potiče od grčkih riječi *genea* = pokoljenje i *logos* = znanost. Ubraja se među najstarije znanstvene discipline. Stari Zavjet sadrži brojne genealogije i rodoslove. Patricijske rimske porodice izrađivale su genealogije u kojima su povremeno nastojale dokazati svoje božansko porijeklo. Genealogije su (genealoške tablice i genealoške knjige) dobile na značaju u srednjem vijeku. Već u 14. vijeku se genealogije javljaju u Engleskoj, a potom i u drugim zemljama, u kojima feudanci izvode genealoška stabla svojih porodica u vidu grafičkih prikaza (table predaka u vidu razgranatoga drveta). Potom se, krajem 15. vijeka pojavljuju genealoške knjige i genealoške tablice, koje tek u 17. i 18. vijeku dobijaju određenu naučnu dimenziju, a što je rezultat izgrađenosti naučnoga metodološkog pristupa njihovoj izradi.

Genealogije su često falsificirane. Među brojnim genealoškim falsifikatima, koji su počinjeni širom Evrope izdvajamo:

- Fotijevu genealogiju iz 9. vijeka;
- Genealogiju hrvatske plemićke porodice Frankopana;
- Genealogiju splitske i osorske porodice Gaudencija;
- Genealogije Berislavića i drugih porodica autora bosanskoga biskupa Ivana Tomke Mrnavića (1580–1637);
- Žitije Stefana Lazarevića koje je navodno napisao Konstantin Porfirogenet;
- Genealogije srednjovjekovnih srpskih porodica: Brankovića, Jakića i dr;
- Rodoslove dinastije Nemanjića;
- Genealogije srpskih vladara (od 7. do 10. vijeka) kao i nepotpune genealogije hrvatskih vladara od Konstantina Porfirogeneta, itd.

Ljetopis popa Dukljanina, prepisan 1510. godine iz ranijeg teksta, sadrži genealogiju bosanskih, srpskih i hrvatskih vladarskih dinastija s mnoštvom podataka, ali i nekim izmišljenim vladarima. Posebno *Ljetopis popa Dukljanina* iz 12. vijeka, bez ikakve historijske osnove, donosi mnoštvo rodoslovnih podataka o dukljanskoj dinastiji.

U svome djelu "*Il regno degli Slavi*" Mavro Obrini je izradio genealoška stabla Kotromanića, Kosača, Balšića, Nemanjića, Altomanovića, Mrnjavčevića i Hrebeljanovića, a Ivan Lučić (*Lucius*) je u svome djelu "*De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*", izradio genealoške tablice bibrirskih knezova, Nelipića i ugarskih, bosanskih i hrvatskih vladara. Od posebnog značaja je djelo francuskoga vizantologa, filologa i historičara *Charles du Fresne sieur du Cange* "*Historia Byzantina duplici commentario illustrata*" iz 1680. godine. Ono sadrži jedno poglavlje u kojem se iznose genealogije bosanskih, hrvatskih, srpskih i bugarskih vladara: Kosača, Kastrioti, Balšića, Crnojevića i Mrnjavčevića. Ista genealogija poslužila je kao temelj kasnijem genealoškom djelu "*Illyricum vetus et novum*".

Genealogija je postala ozbiljna pomoćna historijska znanost u novome vijeku, između ostaloga, zahvaljujući znanstveniku O. Lorenzu, koji je u Berlinu 1898. godine objavio djelo: *Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie*. Za Lorenzom su slijedila djela i drugih evropskih genealoga, i to: J. de Marsay, *Méthodes critiques en genealogie*, Paris 1946; Forst de Battaglia, *Wissenschaftliche Genealogie*, Berlin 1948, i *Traite de genealogie*, Lousanne 1949; J. Meurgey de Turpigny, *Guide des recherches genealogiques aux Archives nationales*, Paris 1953; A. Delavenne, *Recueil genealogique de la bourgeoisie ancienne*, Paris 1954.

U Sloveniji je najpoznatiji genealog bio J. L. Schönleben, koji je objavio genealogiju kranjskih plemićkih porodica, a u Srbiji Đorđe Radojičić, poznat po parafraziranju Konstantina Filozofa, pisca biografije despota Stefana Lazarevića.

Admiral don Petar od Ivelje Ohmučević je 1580. g. izradio genealoške fikcije u *Rodoslovie gospode bosanske*, a koje je još 1482. god. napisao Petar Istije Ohmučević. On je pred odlazak u špansku armadu 1588. god. podnio dubrovačkome konzulu u Đenovi na potvrdu falsificirane isprave svoga rodoslovnog stabla pod naslovom *Dichiarazione dell'albero della famiglia Ohmuchievich...*, a po-nalogu Andrije Ohmučevića je u Napulju 1638. god. *artium*

magister Petar de Aristabli sastavio *Arbor familiae Ohmuchiecih-Gargurich*, te je na temelju toga u Napulju član Akademije *Dangubieh* i doktor prava Franjo de Petris 1645. god. štampao raspravu "*Breve discorso genealogico della Antichissima e Nobilissima Famiglia Ohmuchievich Gargurich*, na temelju koje su sinovi Andrije Ohmučevića 1648. god. postali vitezovi najviših španskih redova. Još je jednom u Napulju 1663. g. štampano djelo autora G. B. de Rolatisa *Origine della Famiglia Iveglih Ohmuchievich*, koje je proslavilo ovu dubrovačku porodicu u Evropi.

U Bosni i Hrvatskoj se genealogijom bavio i Ferdinand Šišić: *Genealoški prilozii o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, *Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva*, NS XIII, Zagreb 1914. *Ljetopis popa Dukljanina* objavljen je u Zagrebu 1950. god. kao izvoran historiografski tekst, a zbog genealoškoga kritičkog proučavanja teksta.

U Belgiji danas izlaze dva specijalizirana genealoška časopisa, a u Francuskoj izlazi genealoški časopis *Bulletin genealogique d'information*.

Inače *Rod (gens)* čine članovi porodica (familia) po muškoj liniji sa kćerkama ali bez djece, dok je pleme (strips, prosapia) znatno šira skupina koju čine krvni i pravni rođaci jednoga čovjeka sa očeve i sa majčine strane.

Postoji više vrsta rodoslova:

- tabla predaka (ascendemata), kao uzlazna (krvni preci poredani po generacijama)
- tabla potomaka (desedenata), kao silazna (potomci određenoga bračnog para)
- tabla roda i plemena (muški potomci jednog bračnog para)
- tabla svojte (svi krvni srodnici, tj. ne samo muški već i srodnici po ženskoj liniji).

Genealoške podatke sadrže: *isprave* (publicirane i npublicirane) koje su dominantan pisani srednjovjekovni izvor, potom *akta* (spisi) koja nastaju u većim količinama od 15. vijeka, a u koja u širem smislu riječi spadaju: rodni, krvni i ženidbeni listovi, oporuke, zadužbine, kupoprodajni i drugi ugovori, dekreti itd., te epigrafska, numizmatička, onomastička, etnografska, heraldička, sfragistička, arheološka i druga građa. Kao relativno uspjeti primjer rodoslova, vidi radoslov srednjovjekovne bosanske dinastije Kotromanića (sl. 1.6.3.1. na str. 132).

1.6.4. Metrologija

Metrologija se bavi proučavanjem starih mjera. Pri tome ona nastoji da utvrdi veličinu starih mjera i njihovu upotrebu, kao i sve promjene koje su vremenom nastajale. To je veoma zahtjevan i složen istraživački zadatak, posebno zbog toga što su u različitim vremenima postojale različite mjere, što je gotovo svaka lokalna zajednica imala svoj sistem mjera. Za historijsku nauku metrologija je od ogromnog značaja radi utvrđivanja količine proizvedenih materijalnih dobara u privredi, koja su predmet razmjene, prodaje ili bilo kojega drugog pravnog posla u kojem ona mijenjaju svoga vlasnika. Dešifriranjem jedinice mjere, bilo koje ljudske djelatnosti, stiže se polazna osnova za pravilno razumijevanje izvora i otuda i za pravilno poimanje ukupnih odnosa u određenoj ljudskoj zajednici.

Metrologija je stara znanost. Početni sistemi mjera temeljili su se na čovjeku kao "mjeri svega što postoji". Mjere su "uzete" od čovjeka – odnosno dijelova njegovoga tijela: prsta, palca, pedlja, stope, lakta, hvata, koraka itd., što je sasvim razumna i prirodna pojava. Zbog različitosti veličina dijelova tijela (ljudi) u toj početnoj fazi je veličina određene mjere vezana za određenu ličnost i po njoj je dobijala ime: npr. Herkulova stopa kojom je (po Pitagori) Herkul izmjerio olimpijski stadion (600 stopa), duga 300 mm, itd.

S obzirom na značaj mjera u prometu i ukupnim privrednim i drugim odnosima država je od davnina pokušavala da nametne, naredi i uredi svoj sistem mjera. Tako su stabilne norme o mjerama (i utezima) postojale u starome Babilonu i Egiptu, potom u Grčkoj i Rimu gdje postoje državni sistemi mjera itd. U Franačkoj državi je Karlo Veliki uveo parišku mjeru kao kraljevsku mjeru, jedinstvenu za cijelu državu. U Ugarskoj je kralj Sigismund 1405. god. budimsku mjeru proglasio državnom. Ista je predviđena za upotrebu u Hrvatskoj i Bosni. Kasnije je, 1655. god., za državnu mjeru bila proglašena prožunska mjera koja je bila istovjetna sa budimskom mjerom, a koja je 1734. godine u nešto modificiranom obliku uvedena i za područje Hrvarske. U Dalmaciji i Istri bile su u upotrebi venecijanske mjere, ali i lokalne mjere nekih gradova: Zadra, Splita, Trogira i dr.

Proračunavanjem *starih mjera* utvrđuje se, prije svega, područje na kojem se mjera koristila i vremenski period u kojem je bila u upotrebi. Do nas su doprla saznanja o nekim starim mjerama u sačuvanoj pisanoj građi (paleografskoj, epigrafskoj, diplomatskoj, etnografskoj i dr.) Pravljene su od kamena, drveta, lima, kositra, pečene gline itd.

U skladu sa odgovarajućim propisima rađeni su uzorci mjera; na taj način je jedna mjera učinjena postojanjim u dužem vremenskom periodu. Takvi uzorci mjera su dobijali svoje nazive, npr.: uzorci bečkih šupljih mjera nazivaju se *Alvater* ili *paron*, a onih koje su primjenjivane na južnoslavenskom prostoru: *mensura*, *authentika*, *profotypus*, *patronus* i sl.

Kao što su propisivane (određivane), tako su mjere nadzirane i *baždarene*, tj. dovođene u ispravno stanje. U početku se to radilo sporadično od

strane ovlaštenih pojedinaca – nadzornika, a potom se uspostavljaju u pojedinim državama i baždarske službe. Lica koja su zadužena za baždarenje morala su mjeru pregledati, ispitati i uporediti sa odgovarajućim uzorkom, a potom propisno obilježiti. Neobilježene (nebaždarene) su mjere smatrane neispravnim.

Utvrđivanje *veličine starih mjera* je jedan od najvažnijih zadataka metrologije. To je nešto lakše utvrditi kada su u pitanju mjere za dužinu, a znatno teže kada su u pitanju *šuplje (zapreminske) mjere*. Postoje šuplje mjere za tekućinu (vinske i dr.) i mjere za suhe proizvode (žito, so, kestenje, krompir, kukuruz i sl.).

Veličina mjere zavisi i od načina mjerenja, tj. da li se npr. žito sipa (puni) razom, odnosno ravno sa posudom; ili vrhom (preko ruba mjere). Kod prvoga načina mjerenja žito se ravna drvenom daščicom (raza, omikova, ravnilo, oštrinar i dr.), a kod drugoga se sipa preko ruba mjere čime se količina povećava oko jedne četvrtine mjerne posude. Najčešće se smatralo da npr. četiri vagana žita s vrhom su jednaka pet vagana žita razom.

Postoji više *vrsta mjera*, a što je u zavisnosti od tri osnovna aspekta podjele s obzirom na područje na kojem se mjere koriste, vrijeme u kojem su važile određene mjere i namjenu (za dužinu, površinu, težinu itd.) koju su imale.

Mjere za dužinu su predmet posebnoga interesiranja historijske metrologije, ponajviše zbog toga što se njihovo korišćenje naslanja na korišćenje mjera za površinu, kao i šupljih mjera. Jedna od općih mjera za dužinu na evropskome prostoru (od 15. i 16. vijeka) bio je *pariški* ili *kraljevski hvat* izvorne dužine 1949,0366 mm, te kasnije deformirane dužine od 1960,0366 mm koja je bila u upotrebi do 1688. godine.

Veoma važnu ulogu na području Evrope, pa otuda i na prostorima južnoslavenskih naroda, imale su *bečke* i *donjoaustrijske mjere*. Među njima je kao mjera za dužinu bila u funkciji stopa, te mjera od šest stopa, hvat, lakat ili rif.

Težina i *zapremina* mjerene su tzv. šupljim mjerama. Osnovna mjera je *litra*, potom *vagan*, *vedro* i dr.

Najrasprostranjenija mjera za težinu je *oka*, potom *tovar*, *libra*, *naviljak*, *naramak*, *gram* i dr.

Za mjerenje zemljišnih površina koristio se: *dulum*, *jutro*, *lanac*, *brav*, *gumno*, *motika*, *plug*, *dan kopanja*, *jarak*, *brazda* itd.

Poznato je da je upotreba mjera na određenome prostoru zavisila od brojnih okolnosti, najčešće političke, vojne i ekonomske naravi.

1.6.5. Numizmatika

Numizmatika proučava postanak, historijski razvoj i upotrebu novca. Ona se bavi i drugim platežnim sredstvima koja su obavljala funkciju novca.

Postoje dvije vrste numizmatike:

- *Tehnička numizmatika*, koja se bavi proučavanjem vrijednosti novca i njegove kupovne moći, te pravnih propisa o kovanju novca kroz historiju i,

- *Primijenjena numizmatika*, koja se bavi stručnom i naučnom obradom novca i drugoga numizmatičkog materijala kao izvora za historiju, epigrafiku, hronologiju, lingvistiku, heraldiku, historiju umjetnosti i druge znanosti.

Sa hronološkog aspekta numizmatika se dijeli na antičku, bizantsku i srednjovjekovnu, te na Zapadnu (zemlje Evrope i dr.) i na Istočnu (Osmansko carstvo i druge istočne države).

Prije pojave metalnoga novca funkciju platežnoga sredstva imala je različita roba: žito, stoka, oruđa i oružja, krzno, ukrasi, komadi metala i dr., a što sve čini prirodni novac.

Kako je metalni novac zamijenio razne vrste robe, kao prirodni novac, to je i on sam postao novčana roba. Otuda u okviru robne proizvodnje postoji roba kao proizvod osobnoga rada, i novac kao roba kojom se izražava istovjetnost i vrijednost (kvalitet) općedruštvenog rada. Osim naznačenoga materijalnog, robnog i metalnog novca, postoji papirni (kreditni) i žiralni (knjižni) novac.

Novac ima materijalnu vrijednost (koju čini stvarna vrijednost materijala od koga je napravljen) i funkcionalnu vrijednost (novac kao prometno sredstvo). Pravo kovanja i izdavanja novca uglavnom pripada državi.

Metalni novac ima dvije strane: avers (abaers = AV) i revers (revrers = RV). Objе strane sadrže određene likovne elemente koje numizmatičari nazivaju «tip». Obično je na aversu bio lik (portret) vladara ili njegov grb – ako je novac kovala država, odnosno neko božanstvo – ako je novac kovala crkva. Objе strane imaju određene natpise koji najčešće sadrže: naziv zemlje ili organa koji izdaje (kuje) novac, ime ili titulu vladara, naziv organa ili lica ovlaštenoga za izdavanje novca, mjesto izdavanja (kovanja), datum i dr.

Novac je u prošlosti imao različite nazive. U vrijeme prirodne razmjene novac je često dobijao ime najčešćeg sredstva razmjene: npr. u Rimu se nazivao *pecunia* (od riječi *pecris* = govedo), u staroj Rusiji *kune*, na južnoslavenskom prostoru *blago* (blagom se naziva stoka) itd.

Novac je od davnina bio objekt sakupljanja u vidu kolekcije. Prvi registrirani kolekcionar bio je poznati italijanski pjesnik i književnik Frančesko Petrarka (1304-1371). Prva registrirana javna numizmatička zbirka evidentirana je u Nürnbergu iz 1486. koju je gradu dodijelio izvjesni Hans Tancher, da bi već polovinom 16. vijeka bilo 950 registriranih numizmatičkih kolekcija.

Na južnoslavenskom prostoru novac se pojavio u 4. vijeku pr. n. e. To je u početku bio metalni novac iz grčkih kolonija sa jadranskih otoka Hvara (Faros), Visa (Issa) i dr., zatim ilirski novac (ilirski vladar Belaj je kovao novac oko 168. g. pr. n. e.), te ilirsko – keltski novac kao imitacija grčkoga i makednonskoga novca. U oko pet

vijekova svoje vladavine na Balkanskome poluotoku Rimljani su upotrebljavali svoj novac, a od 3. vijeka oni podižu i kovnice u Kostolcu (Viničiumu), Sisku (Siscia), Sremskoj Mitrovici (Sirmiumu) itd. Na južnoslavenskom se prostoru upotrebljavao i novac susjednih država: Venecije, Bizanta, Austrije, Mađarske, Osmanskoga carstva, Njemačke i dr., pod čijom su dominacijom one bile duže ili kraće vrijeme.

U Hrvatskoj je također (kroz srednji i novi vijek) bilo više kovnica novca (najpoznatija u Grozdanskom) i više vrsta novca u opticaju: *hrvatski frizantik*, *banovci*, *krajcer*, *forinta*, *talir*, *groš*, te mletački novac: *groš*, *dukat* i *čakin*. Primorski gradovi su kovali svoj novac zvani *bagatin*.

U Dubrovačkoj su republici kovani novci koji su bili u opticaju u zaleđu i to: *dinar*, *poludinar*, *artiluk*, *perpera*, *škuda*, *poluškuda* i *poludinarčić* (srebreni novac); i: *talir*, *caputia*, *solad* i *poludinarčić* (bakarni novac).

U srednjovjekovnoj Srbiji novac (*srebreni dinar* i dr.) se kovao na više mjesta: u Brskovu, Novom Brdu, Smederevu, Prizrenu, Kruševcu i dr. Osim vladara kovali su ga i pojedini feudanci. Zetski Balšići također su kovali novac (*dinar*, *skadarski dinar*, *folar*), kao i Crnojevići (*dukat*, *perper*, *dinar*).

Srednjovjekovna Bosna je počela kovati svoj novac (*bosanski dinar*) za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića. Nakon toga je i Tvrtko I Kotromanić kovao bosanski dinar u Kotoru. I kralj Tvrtko II Kotromanić, kao i njegovi nasljednici kovali su bosanski novac: *groš*, *dinar* i *poludinar*. Značajno je istaći činjenicu da je od svih južnoslavenskih srednjovjekovnih zemalja samo Bosna kovala svoj zlatni novac – zvani *dukat*, iskovan za vrijeme vladavine posljednjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića (1461-1463).

Za vrijeme Osmanske vladavine u upotrebi je osmanski novac: srebrene – *aspse* i *arče*, bakarne – *mangure* i zlatni – *altin*. Osim toga u prometu je novac susjednih država – posebno primorskih oblasti. Sticanjem određene samostalnosti u 19. vijeku Srbija počinje da kuje svoj novac (knez Mihailo Obrenović od 1868. godine kuje bakreni novac, a Milan Obrenović *dinar*), kao i Crna Gora (*perper* od 1892. godine).

Na prostoru Hrvatske i Slovenije, a od 1878. godine i Bosne i Hercegovine, koje su se nalazile u sastavu Austrije i Ugarske, odnosno Austro – Ugarske, koristi se austrijski novac (*kruna*) i mađarski (*forinta*). Formiranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) uveden je *dinar* kao novčana jedinica, koji je ostao u upotrebi sve do disolucije ex Jugoslavije 1991. godine mada se i od tada upotrebljava na prostoru Srbije i Crne Gore.

Stari novac (metalni, papirni) uglavnom se čuva u muzejima kao muzejska građa. Međutim, o njemu se brinu i numizmatička društva. Nastala su polovinom 19. vijeka iz potrebe za organiziranim sakupljanjem, čuvanjem i proučavanjem novca. Prvo su osnovana na području Engleske, Francuske, Njemačke i Italije, a kasnije su ona oformljena i u drugim zemljama Evrope i svijeta, pa i na prostoru svih južnoslavenskih zemalja.

1.6.6. Onomastika

Onomastika se bavi proučavanjem značenja i tvorbi imena. Za označavanje i razlikovanje imenovanog objekta od istovrsnih objekata koristi se vlastito ime ili *onim*. Onimima se imenuju ljudi i tada se govori o *antroponimima*, koje proučava *antroponomastika*. Kada se onimima imenuje određeni lokalitet onda se govori o *toponimu*, koje proučava *toponomastika*. (grčki *topos* = mjesto, oblast, zemlja i *onim* = ime, naziv).

Toponomastika je u užem smislu riječi dio lingvističke nauke – onomastike (grčki *onomastikon* = vještina davanja imena), kao dijela leksikologije. Druga grana onomastike je *antroponomastika*. Onomastika je, dakle, naučna disciplina koja se bavi proučavanjem ličnih (osobnih) imena, zakonitostima njihovoga nastanka, razvitka i transformacije, kao i njihovom funkcijom u jeziku i društvu uopće.

Onomastika je veoma stara nauka. Prvi zbornik imena (onomastikon) napisan je u Ateni u 2. vijeku (autor Julije Poluk iz Egipta). Međutim, ozbiljna naučna istraživanja historičara i lingvista u ovoj oblasti započinju tek od sredine 19. vijeka. Nastali su brojni radovi u zemljama Evrope, ali i na južnoslavenskome prostoru. Toponomastikom i onomastikom su se bavili: F. Miklošič, K. Jiriček, J. Selišćev, M. Kos, G. Novak, P. Skok, V. Klaić, P. Šimunović, A. Kasumović i dr.

Toponimi su u pravilu stariji od pisanih izvora, jer su nastali iz svakodnevnoga govora, a prije pisane riječi. Postojanje obilja starih spomenika (epigrafska, paleografska, diplomatička i druga građa), kao izvora za onomastiku i njene discipline, omogućava izgradnju odgovarajućega sistema za istraživanje. Ukoliko toga nema, istraživanja se zasnivaju na komparaciji imena sa imenima u drugim (srodnim) jezicima. Svaka nauka, koja se služi onomastičkim materijalom, pristupa im sa svojom naučnom metodologijom. Međutim, sa onomastičkoga stajališta dobro je da historijska analiza prethodi onomastičkoj, jer se ona u dobroj mjeri na nju naslanja. Sa historijskoga stajališta ime (naziv) je jedan od važnih kulturnih produkata čovjeka kao dijela jedne sredine, a odraz je mnogobrojnih efekata ljudske djelatnosti. Ime nastaje u jednome određenom kolektivu (zajednici) i reprezentativ je stepena njegovoga historijskoga razvitka. Otuda su historijske spoznaje imena polazna osnova za onomastička istraživanja.

U zavisnosti od svoga značenja toponimi mogu biti: ojkonomi – nazivi naselja (grč. *ojkos* – stan, kuća, prebivalište), hidronimi – nazivi voda, oronimi – nazivi geografskih oblika na zemlji (grč. *oros* – brdo, gora, planina, kraj), urbanonimi (nazivi dijelova grada), hodonimi – nazivi komunikacija (grč. *hodos* – put, staza, ulica, korito, i *dromos* – put, kretanje, bijeg), fitonimi (nazivi po biljkama), bionimi (nazivi po biološkim organizmima), zoonimi, itd.

Kad su u pitanju geografski nazivi (imena), uobičajeno ih je dijeliti u tri skupine:

1. Imena dijelova svijeta: kontinenti, oblasti, države, pokrajine, krajevi;

2. Imena mjesta (imena naselja i njihovih dijelova): privrednih i turističkih objekata, zgrada, zankova, lovišta, šuma, utvrđenja, lječilišta, nazivi kuća, ulica, trgova, obala, mostova, parkova itd;

3. Imena nenaseljenih mjesta: nazivi voda – hidronimi, nazivi geografskih oblika na površini – oronimi, nazivi zemljišnih čestica, nazivi naselja – ojkonomi, nazivi manjih prirodnih jedinica, nazivi pojedinih objekata i predmeta radi orijentacije: crkva, spomenik, bor, lipa, hrast itd., nazivi komunikacija – brodonimi i drumonimi itd.

Izvore saznanja o pojedinim nazivima najčešće su historijski materijal (isprave, epigrafski natpisi i dr.), potom geografski materijal (stare karte, mape, atlas, portulani – originalne pomorske karte, leksikoni i dr.), te terenska istraživanja.

Imena pojedinih mjesta ostajala su iz jezika kojim se nekad na određenome prostoru govorilo, pa je ostalo nepoznato njihovo značenje. S druge strane, imena mjesta nastaju kada se u njima mijenjaju narodi, pa i generacije jednoga naroda, tako da se ona prilagođavaju izgovoru naroda: npr. Anagustum > Onogošt > Nikšić. Imena mjesta su izložena promjenama i pri prelasku iz staroga u srednji vijek. Takav je primjer imena Salines (mjesto gdje se nalazi so); Tuzla (na turskom – mjesto gdje se nalazi so). Ponekad su imena mijenjala i kategoriju i značenje: Sirmium – postaje Sremska Mitrovica, a ime Sirmium dobija područje Srema. Imena nekih gradova nastala su po imenu vladara, plemića, gradonačelnika: Petrograd, Karlovac, Titograd, itd.

Prostorom Bosne i Hercegovine i drugih južnoslavenskih zemalja smjenjivale su se okupacione sile, civilizacije i kulture, prohodili su mnogi narodi različitih jezika i pisama, ostavljajući trajna obilježja u nazivima brojnih mjesta i drugih pojmova. Otuda izučavanje toponomastike zahtijeva poznavanje svih jezika i njihovih različitih dijalektoloških oblika. To su: grčki, latinski, osmanski – turski, mađarski, njemački, italijanski i staroslavenski jezik. Tako su nastali brojni toponimi romanskoga porijekla: Ston, Makarska, Kotor itd.; grčkoga: Jala i dr.; italijanskoga (Mletačke Republike): Boka, Krk i dr.; osmanskoga: Han, Odžak, Nehaj itd.; praslavenskoga: Luka, Bistrica, itd.; slavenskoga: Peć, Dobrinja, Poljane itd. Veoma je zanimljivo da gotovo sve veće rijeke na jugoistoku i istoku Evrope počinju sa "D", što je u vezi sa riječju "voda", kao: Drava, Dunav, Drina, Dnjeper, Dnjestar, Don, Drim itd.

Kako je već naznačeno *Onomastika* se bavi proučavanjem korijena (etimologijom) ličnih imena i prezimena.

Prezimana proizlaze iz temeljne četiri skupine, a određena su pitanjima: čiji si?; kakav si?; otkud si? i šta si? U prvoj skupini su prezimana kojima se izražava krvno srodstvo, descendencija i veza roditelj-djeca, u drugoj skupini su prezimana kojima se označavaju osobe koje obično imaju podrugljivo značenje, u trećoj skupini su prezimana koja čine tzv. etnonimi ili etnici (po nacionalnoj pripadnosti, po zanimanju, i sl.), te u četvrtoj skupini prezimana koja su nastala zanimanjima ljudi (Kovač, Sabljar, Ribar, i dr.).

Muslimanska imena na južnoslavenskom prostoru nastaju prelaskom na islam, a prve zapise o njima je ostavio Evlija Čelebija iz 1660. godine, koji o

Bosni piše: "Narod u ovoj zemlji svoja imena izgovara skraćeno, pa umjesto Mehmed kaže Meho, umjesto Ahmed kaže Ahmo, umjesto Ibrahim kaže Ibro, umjesto Hasan kaže Haso, umjesto Sulejman kaže Suljo, umjesto Ramadan kaže Ramo, umjesto Zulfikar kaže Zuko..." Ženska imena koja nastaju od muških imaju nastavak -a, npr. Ajeta - Ajeta, Ismet - Ismeta, Fikret - Fikreta... (slično je kod kršćana: Josip - Josipa, Ivan - Ivana, Tomislav - Tomislava...). Ženska imena koja završavaju na -a, nisu nastala od muških imena; Fatima, Bedrija, Behidža, Azra. Sva ova izvorno arapska ili osmanska muslimanska imena imaju svoja značenja na jugoslavenskim jezicima (Adil - pravedan, Emin - pouzdan, Emina - vjerna, Alma - jabuka itd.).

Onomastika (toponomastika i antroponomastika) služe historijskoj znanosti za proučavanje nekadašnjih onima i toponima, a i u vezi s tim i njihovo porijeklo, historijski razvoj i promjene kao i postojeće stanje. Na taj način ova znanost predstavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti.

1.6.7. Historijska geografija

Historijska geografija se bavi proučavanjem odnosa i uticaja čovjeka i prirode na određenome prostoru, a što je našlo svoj izraz u starijim geografskim kartama, mapama, planovima i nacrtima, čijim se načinom izrade, upotrebe i održavanja bavi i kartografija.

U prošlosti su mnogi narodi nastojali praktično predstaviti poznati im prostor na manjim površinama. Tako su urođenici Polinezije nastojali predstaviti otoke školjkama, a morske struje prućima, dok su Eskimi ucrtavali otoke, more i rijeke na koži. Najstarija sačuvana karta potiče iz 9. v. pr. n. e., rađena na glinenoj ploči u Mezopotamiji. Feničani su izrađivali *peripluse*, tj. pomorske karte s opisima luka, obala i stanovništva još u 5. v. pr. n. e., a Grci su izrađivali elipsaste karte, *ekumene*, poznatoga svijeta još u 3. v. pr. n. e. Rimljani su ucrtavali karte s takozvanim kružnim predodžbama svijeta, s Rimom u središtu. Srednjovjekovne karte su prožete biblijskim motivima, a od 14. vijeka javljaju se *portulani* ili pomorske karte obala i luka. Od 15. vijeka izrađuju se i prve zbirke karata ili atlasa, no pravi razvoj karata započinje sa tzv. triangulacijskim i topografskim mjerenjem i snimanjem zemljišta u 17. i 18. vijeku.

Među poznatijim starim kartama je *Peutingerova karta* (Tabula Peutingeriana) iz 12. ili 13. vijeka. Ime je dobila po Konradu Peutingeru (1465 - 1547) iz Augsburga, sakupljaču njemačkih starina. Ova karta je bila kopija starijega rimskog itineraža iz 3. vijeka, a pronađena je u benediktinskome samostanu Tegernese u Bavarskoj. Sastoji se od 11 pergamentnih listova (ukupne dužine 7 metara), u kojima je prikazana karta Rimskoga carstva od Irse do Kine (nedostaje list na kojem se nalazi Španija i Britanija). Na karti su ucrtani gradovi i postaje (stanice) sa cestama. Čuva se u Austrijskoj narodnoj biblioteci u Beču.

Historijska geografija postoji od pojave historije i geografije, mada se smatra da je Nijemac F. Ratzel (1844-1904) začetnik modernoga shvaćanja historijske geografije. Po Ratzelovom shvaćanju iznijetom 1882. g. u djelu »*Anthropogeographie*«, sve što živi i postoji na Zemlji dio je biogeografije kojoj pripada i antropogeografija. Po njemu priroda (tlo) bitno utiče na čovjeka i ljudski rod uopće. Pošto su narod i tlo usko vezani, Ratzel zaključuje da je teritorija nužna za postojanje države. Ali budući da država ne može postojati bez prostora i granica, Ratzel dolazi do pojma »političke geografije«, koja po njemu raspravlja o odnosu države i društva prema teritoriji, te na kraju konstatira da narod propada kad podnosi teritorijalne gubitke.

Spoznaje o uticaju prirodnih faktora (tlo, klima i dr.) na historijski razvitak, a što se podvodi pod pojam "geografski materijalizam", prvi je iznio arapski historičar Ibn Haldun (1332-1406). U Evropi ga je slijedio francuski humanistički historičar i mislilac Žan Boden (1529-1596), a potom i francuski prosvjetitelj Šarl Monteskeje (1689-1755) i mnogi drugi.

Nakon Ratzela neki autori u njemačkoj literaturi odvajaju naziv antropogeografije od historijske geografije, i pred historijskou geografiju postavljaju zadatak da objasni postanak regije kroz historiju. Za rekonstrukciju nekadašnje regije istraživaču treba da posluže historijski izvori, stare karte, putopisi, itinere, onomastika i toponomastika, ostaci materijalne kulture, ostaci biljnoga i životinjskoga svijeta i dr.

Francuska škola historijske geografije ima niz osobenih stajališta. Ona pored naziva »*la geographie historique*« upotrebljava i izraz »*la geographie humaine*« u smislu antropogeografije, a u značenju društveno-privredno-kulturne geografije nasuprot fizičkoj geografiji. Prema starijem shvaćanju francuskih historičara, zadaća je historijske geografije bila da označi stare granice (političke, crkvene, feudalne, administrativne), te se poistovjećivala s izradom historijskih karata (atlasa) staroga i srednjega vijeka. Međutim, savremena shvaćanja ukazuju na ograničenost i jednostranost ovih gledišta, prije svega zbog toga što u njima nije dato odgovarajuće mjesto prirodnim uvjetima koji utiču na život čovjeka. Otuda se historijska geografija shvaća kao antropogeografija prošlosti, tj. priroda bitno utiče na prirodu čovjeka, mada ističu ulogu čovjeka u borbi protiv prirode, tj. čovjekovo stalno nastojanje da njome ovlada. Ovim se učenjem odbacuje Ratzelov determinizam. Najistaknutiji predstavnici ove francuske škole su Vidal de la Blache, L. Febvre i F. Brodel. Po njima, historijska geografija treba da istražuje: pojavu ljudskih zajednica, nastanak i izgradnju naselja s obzirom na prirodne uvjete, migraciona kretanja, razvoj privrede, trgovine, industrije i tehnike, nastanak i razvoj konfesionalnih zajednica i svih nivoa političke vlasti, posljedice ratova i prirodnih katastrofa i dr.

Po engleskom shvaćanju historijska geografija se bavi historijom geografskih istraživanja i geografske nauke, historijom političkih promjena granica i proučavanjem uticaja geografskih faktora na historijske događaje i dr., a po američkom shvaćanju znanstveni se cilj ove znanosti svodi na shvaćanje uloge čovjeka u prošlosti, tj. kako se čovjek uspio prilagoditi (ili ne prilagoditi)

određenoj sredini i uvjetima življenja, zašto i kako su jedni narodi propadali i nestajali, a drugi napredovali i sl. U savremenoj sovjetskoj znanosti historijska geografija ima zadatak da dade fizičko-geografsku sliku odgovarajuće epohe, da objasni naseljavanje naroda, njegovo etničko širenje, prostorni razmještaj i pomijeranja, privredna kretanja i povezivanja, te da objasni ulogu postojanja granice među narodima i državama.

Pitanjima historijske geografije na južnoslavenskom prostoru bavili su se mnogi geografi, historičari, etnolozi, i dr., a među njima: J. Cvijić, I. Sindik, B. Grafenauer i V. Rogić.

Tako se po J. Cvijiću svi historijski događaji, antropogeografske i etnogeografske pojave, javljaju kao posljedica geografske sredine. Pri tome (suprotno Ratzelu, Žanu Brinu i drugima) pridaje veći značaj ulozi čovjeka u tim procesima. On smatra da je potrebno istražiti vezu između određene geografske cjeline i historijskih događaja koji su se na njoj dogodili, tvrdeći da je uticaj geografske sredine na ljudske zajednice veći kod primitivnih nego kod civiliziranih zajednica.

Prema I. Sindiku zadaća je historijske geografije »da opiše i objasni neku geografsku oblast u određenoj historijskoj epohi ili u više njih sukcesivnih«, pri čemu smjer istraživanja treba usmjeriti na proučavanje borbe ljudske zajednice da se prilagodi prirodnoj sredini i potčini je svojim interesima.

Bogo Grafenauer smatra da je geografska okolina jedan od značajnih faktora u historijskome razvoju, ali ukazuje na značaj ljudskoga rada u tome. Zadaci historijske geografije u prošlosti su isti kao i antropogeografije u savremenome dobu, tj. da istražuje političku i upravnu podjelu zemlje, razvoj pojedinih geografskih oblasti kao »prirodnih« pokrajina, koje pod uticajem čovjeka postaju »kulturne« pokrajine, nastanak i razvoj naselja, kolonizacije i slične procese.

Rukovodeći se savremenom geografskom naučnom metodologijom, V. Rogić usmjerava pažnju na proučavanje regije »kao jedinke geografski kompleksnog prostora zemljine površine«. Na regiju gleda i sa aspekta njenoga historijsko-geografskog razvoja. Smatra da historijska geografija treba da istražuje naseljenost regije, konfiguraciju, stanovništvo, obradivost zemlje, puteve, privredu, kulturu itd.

Analizirajući naznačena i druga shvatanja moglo bi se historijska geografija definirati kao pomoćna historijska znanost koja proučava prošlost uzajamnih uticaja i odnose prirode i čovjeka na određenome prostoru. Predmet njenoga istraživanja su; kartografsko određivanje granica u prošlosti (političkih, etničkih, administrativnih i drugih), naseljavanje, demografske promjene, razvoj urbanih i ruralnih sredina, komunikacije, trgovina, promet, proizvodnja, razmještaj energetskih izvora, posljedice prirodnih katastrofa, itd.

LITERATURA

1. Filigranologija

- Miroslav Gvozdanović-Pajić, *Najstarija hartija sa vodenim znacima u srpskim rukopisima*, Beograd 1985.
- Vladimir Mošin, *Vodeni znakovi 13. i 14. stoljeća*, Zagreb 1957.
- Vladimir Mošin, *Filigranologija kao pomoćna istorijska nauka*, Zbornik historijskog instituta JAZU, vol. 1, Zagreb 1954.
- Radoman Stanković, *Datiranje i vodeni znaci rukopisnih knjiga Nikoljci*, Arheografski prilozi, br. 16, Beograd 1994.
- Seid Traljić, *Prve kontramarke u talijanskom papiru prema materijalu iz naših arhiva*, Zbornik instituta JAZU, vol. 2, Zagreb 1959.

2. Epigrafika

- Šefik Bešlić, *Stećci*, Sarajevo 1967.
- Dž. Čelić, M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1968.
- Petar Đorđić, *Istorija srpske cirilice*, Beograd 1972.
- Branko Fučić, *Glagoljska epigrafika*, Zagreb 1982.
- Sulejman Grozdanić, *Bošnjačka epigrafika*, Sarajevo 1999.
- Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafija u Bosni i Hercegovini, I-III*, Sarajevo 1974, 1978, 1980.
- Ibrahim Pašić, *Predslavenski etnički elementi u etnogenezi Bošnjaka sa posebnim osvrtom na glasinu ilirsku kulturu* (rukopis), Sarajevo 1993, str. 109.
- Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, Beograd 1982.
- Ćiro Truhelka, *Bosančica. Prinos bosanskoj poleografiji*, GZM, Sarajevo 1889.
- Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I-IV*, Sarajevo 1962, 1964, 1970.

3. Genealogija

- *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950.
- Đorđe Radojčić, *Doba postanka i razvoj starih srpskih rodoslova*, Istorijski glasnik 2, Beograd 1948.
- Ljubomir Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i ljetopisi*, SAN, Zbornik, XVI, Sremski Karlovci 1927.
- Bartol Zmajčić, *Heraldika*, Zagreb 1971.
- Ferdinand Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva NS XIII, Zagreb 1914.
- Pavao Živković, *Povjest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća*, Mostar 1994.

4. Metrologija

- Sima Ćirković, *Mere u srednjovjekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik historijskog zavoda Jugoslovenske akademije, knj. 8, Beograd 1977.
- Zlatko Herkov, *Naše stare mjere i utezi*, Zagreb 1973.

- Zlatko Herkov, *Prinosi za upoznavanje naših stvarnih mjera za dužinu i površinu*, Zagreb 1974.
- Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mjera*, I – IV, Beograd 1961, 1964, 1968. i 1974.

5. Numizmatika

- Gregor Čremošnik, *Razvoj srpskog novčarstva do Kralja Milutina*, Beograd 1933.
- I. Randeo, *Prvi hrvatski novci*, Zagreb 1936.
- I. Randeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik hrvatskog državnog muzeja, Sarajevo 1943.
- M. Rešetar, *Numizmatika u Jugoslaviji*, Jugoslovenska knjiga, IV, Beograd 1920.
- V. Vinaver, *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (16 – 18 vek)*, Beograd 1970.
- Bartol Zmajčić, *Postanak i razvoj numizmatičkih društava*, Numizmatičar, br. 1, Zagreb 1951.

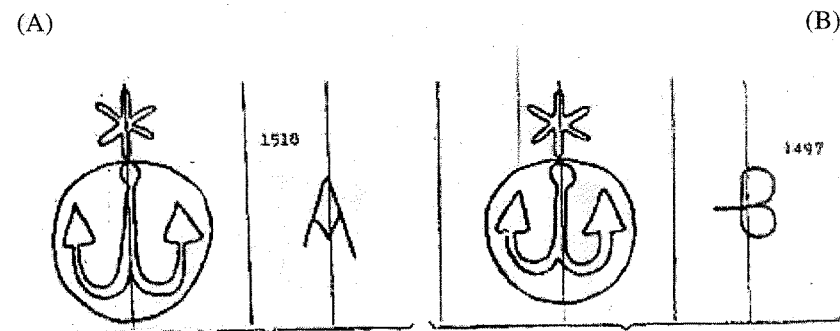
6. Onomastika

- Milica Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1977.
- Ahmet Kasumović, *Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline*, Tuzla 1991.
- Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla*, Sarajevo 1977.
- Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971 - 1974.
- Petar Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986.

7. Historijska geografija

- Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnovi antropogeografije*, Beograd 1966.
- Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960.
- Midhat Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990.
- Josip Lučić, *Prilog pitanju historijske geografije*, Historijski zbornik, Zagreb 1976.
- F. Ratzel, *Anthropogeographie. Erster Teil. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart 1899.
- V. Rogić, *Geografski koncept regije*, Geografski glasnik XXV, Zagreb 1963.
- I. Sindik, *O zadacima istoriske geografije*, Istoriski časopis, II, Beograd (1949-1951), 1951, str. 175-182.

PRILOZI

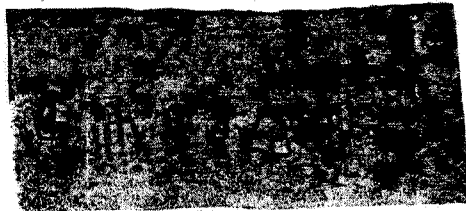
Slika 1.6.1.1. Sidro sa kontramarkom A (A), Sidro sa kontramarkom B (B)

**IMP. CAESAR. DIVI. F AVGYSTVS
PONTIFEX MAXIMVS IMP. XII.
COS. XI. TIRB. POT. XIV
AEGVPTO, ON POTESTATEM POPVLI.
ROMANI. REDACTA AOLI. DONVM.
DEDIT
IMP(ERATOR) CAESR DIVI F(ILUS)
AUGUSTAVS / PONTIFEX MAXIMUS/
IMP(ERTOR) XII CO(N)S(UL)
XI TRIB(UNICA) POT(ESTATE) XIV /
AEGIPTO IM POTESTATEM / POPULI
ROMANI REDACTA / SOLI DONUM DEDIT**

Prijevod:

Imperator Cezar August, sin
bož anskog Julija,
prvosveštenik, dvanaesti put
imperator,
jedanaesti put konzul, podaren
sa □etnaest
tribunskih vlasti pošto je
prisajedinio Egipat
vlasti rimskog naroda, darovao
je ovaj spomenik Suncu.

Slika 1.6.2.1. Natpis sa obeliska na trgu Naroda u Rimu sa prijevodom (M. Atlagić, B. Šekularac, cit. d., str. 149)

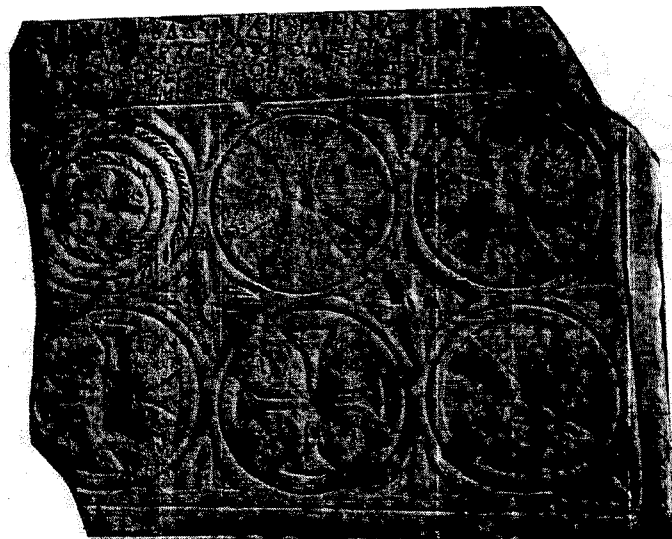
Transliteracija:

Б А О А Р Ш

Transkripcija:

... rad'nu (rad'nou) ili Rad'nu (Radinou).

Slika 1.6.2.2. Natpis na crkvi iz Kievaca kod Prijedora (11-12. vijek) sa transkripcijom (M. Vego, cit. d., tom IV, str. 94).

Transliteracija čitavog teksta u poljima krugova:

1. red: Н БАНН	ТЪПАНА БОГЪ МЪ ААН
2. red: ПНСАХЪ КРНАЕ *ХПАНЪ	ЗАРАДНЕ А МЕНЪ *Н-
3. red: 47Ъ ПНСАХЪ АЕСНВОН	БОТЪ
4. red: Р... 4... Б	8. red: 47Ъ Ъ 4 БОА... А (?)
5. red: Н 47Ъ ПНСАХЪ	9. red: ДІ КХВАС... (?)
6. red: СЕ ПНСА РАДОХНА КРЪ-	10. red: 47Ъ ПНСА ОБРААЪ
ТНЪННЪ	11. red: СННЪ МІАГОСТ... 4... Н
7. red: АЕСЪНЪ РАТЪНВЕОНА 9	12. red: Ѡ Ш... gl. ž.
ПНСА Х АБНН БАНА С-	

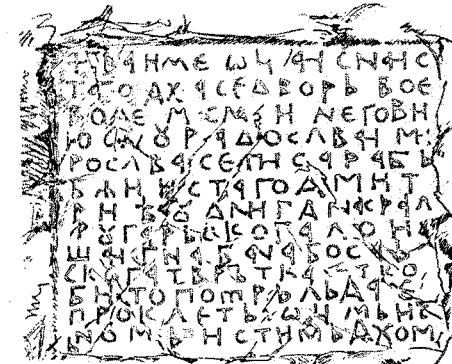
(U V polju su glagoljska slova a, b... ž.)

Transkripcija:

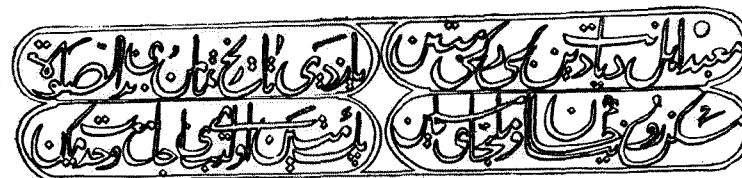
I bani; pisahъ Krile županъ. Azъ pisahъ Desivoj. R...ab... I azъ pisahъ. Se pisa Radohna křstibani[il]nъ. Desъnъ Ratъnъčevitъ (Ratničevičs) pisa u dъni bana Stъpana. Boga mu daj zdravije a mъnъ (meni) životъ. Azъ ъ abva... 1. (?) vikuvaz (?). Azъ pisa Obradъ, sičъ (siče) Milgost. a. i. a. i. a, b, ... ž.

Slika 1.6.2.3. Natpis na ploči Kulina bana iz sela Muhašinovića kod Visokog (sa transliteracijom i transkripcijom dijela teksta, M. Vego, cit. d., str. 70, 71).

»Va ime oca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha! Ase dvora voevode Mas(i)ma i negovijn s(i)na Radosl (a)va i Mirosl(a)va. Se pisa rabъ b(o)ži i s(ve)tago Dmitr je u dni g (ospo)d(i)na krala ugar-skoga Loša i g(ospo)d(i)na bana bosanьskoga Tvrtka. Tko bi to potrъl da (i)е proklet oc(em)ъ i s(i)noъ i s(ve)-tim d(u) homъ.«

Slika 1.6.2.4. Natpis (sa transkripcijom) sa ušća Drežanke kod Zaušja (Z. Kulundžić, cit. d., str. 299).

معبد اهل ديانته دين كبرى متين
مسكن روحانيان و ملجا مسالين

يازدي تاريخ تمامندای الصلوة
يك متين اولدي بناي جامع وحدت ميكن

»Bogomolja vjernika, čvrsti stub vjere, Stanište produhovljenih i utočište muslimana. Napisan je kronogram u vrijeme poziva za

molitvu
Ova džamija postade čvrsta i mjesto za
sjedinenje.«

(1290 = 1873/74)

Slika 1.6.2.5. Natpis na Hadži Hasanovoj džamiji u Tuzli (M. Mujezinović, cit. d., knj. 2, str. 178).

RODOSLOVLJE BOSANSKE DINASTIJE KOTROMANIĆA

PRIJEZDA, 1250-1282

I

STJEPAN I, 1284-1310. žena Jelisaveta, kći srpskog kralja Dragutina	PRIJEZDA III, -1282	VUK -1287	kći nepoznata imena udana za kneza Stjepana Vodičkog
--	---------------------	-----------	---

I

STJEPAN II. KOTROMANIĆ, 1314-1353, oženjen za: 1. nepoznata imena, kći Majnharda Ortenburškog 2. nepoznata imena, kći bugarskog cara 3. Elizabeta, kći Kazimira kneza Kojavskog	VLADISLAV, 1326.-1354. oženjen za: Jelena Šubić (1338)	NINOSLAV, 1310-1314
--	--	---------------------

I

sin nepoznata imena	ELIZABETA, udana za: Ludovika I. Anžuvinca
------------------------	---

TVRTKO I, 1353-1391 oženjen za: Doroteju, kćerku vidinskog cara Stracimira	VUK, 1354-1377.
--	-----------------

STJEPAN DABIŠA, 1391-1395. oženjen: Jelena Gruba, 1395.
--

nezakon. sin STJEPAN OSTO- JA 1398-1404 I 1409-1418, oženjen 1. Vitača, 2. Kujača, 3. 1416. Jelena Nelipić, udovica Hrvoja Vukčić	nezakoniti sin STJEPAN TVRTKO II. TVRTKOVIĆ, 1404-1409. i 1418-1443. oženjen: Doroteja Gorjanska
---	---

Stana, žena Jura- ja Radivojevića

nazakon. sin STJEPAN OSTOJA 1418-1422.	nezakon. sin RADIVOJ OSTOJA, 1432-1463., oženjen za: Margaretu, kći Nikole Veličkog	nezakon. sin STJEPAN TOMAŠ 1443.-1481., oženjen za: 1. Vojača, do 1444., 2. Katarina, kći Stjepana Vukčića Kosače, 1446.
--	--	--

Tvrtko, 1455-1465	MATIJA, 1465.	JURAJ, 1455.
-------------------	---------------	--------------

STJEPAN TOMAŠEVIĆ, 1461-1463, oženjen za: Jelena-Marija, kći despota Lazara Brankovića	SIGISMUND, 1463, islamizir.	KATARINA, 1463, islamizir.	sin nepoznata imena, 1445.	sin nepoznata imena, 1445.
--	--------------------------------	-------------------------------	-------------------------------	-------------------------------

Slika 1.6.3.1. Rodoslovlje bosanske dinastije Kotromanića (Pavao Živković, Povjest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća, Mostar 1994, str. 82.)

DIO II

ARHIVISTIKA

I UVOD

1.1. POJAM I ZADACI ARHIVISTIKE

Arhivistika je društvena nauka. Bavi se proučavanjem unapređenja metodologije stručnog rada u arhivskoj djelatnosti, utvrđivanjem stručnih i naučnih principa, propisa i standarda u ophođenju sa arhivskom građom kao predmetom svog rada od njenog nastajanja do valorizacije svih oblika njene vrijednosti.

Arhivistika se za status nauke izborila u 19, a posebno u 20. stoljeću. Ona je nauka zato što u proučavanju složene arhivske problematike primjenjuje naučnu metodologiju, bilo da teorijske postavke primjenom utvrđenih naučnih principa i načela potvrđuje u arhivskoj praksi ili da kroz praktična iskustva dolazi do naučnih sinteza, što je primjereniji pristup. Upravo karakter predmeta izučavanja arhivistike (a to je arhivska građa) čini ovu nauku više praktičnom nego teorijskom disciplinom. Iskustveno potvrđena metoda i pravilo daju znatno učinkovitije efekte od onih koji traže uklapanje u krute teorijske formulacije. Otuda je uobličavanje posebnih znanja u opće pravilo (tj. induktivni sistem spoznaje) za arhivistiku metodološki znatno prihvatljiviji nego što bi to bio obrnuti deduktivni sistem; u arhivističkoj praksi ima toliko specifičnosti koje je veoma teško podvesti pod dostignute teorijske postavke. U osnovi uspješna arhivistička metoda je ona koja može da odgovori na dva fundamentalna zahtjeva:

1. Da osigura najpotpunije, najracionalnije i najsavršenije čuvanje i očuvanje ukupne arhivske građe i
2. Da omogući najbrži, najjednostavniji i najefikasniji pristup do činjenica i informacija iz sačuvane arhivske građe.

Na nastanak arhivistike presudno je uticala društvena potreba za racionalnim ophođenjem sa dokumentima državne administracije, čija je produkcija rezultat tehnološkog napretka čovječanstva, posebno sa izumom mašina za pisanje. Postepeno su isprave, kao rijetke i složene dokumente pisane rukom na pergamentu i papiru, počele zamjenjivati sve veće količine spisa (akata) koje su nastajale na pisaćim strojevima. Suočena sa hiperprodukcijom papirnatih dokumenata državna administracija je iz praktičnih potreba nastojala uvesti red rukovanja sa istima, zatim se ta potreba osjetila i kod drugih društvenih činilaca, tako da je rješavanje ovih (arhivističkih) pitanja postalo društveno neophodno. U skladu sa nivoom društvenih potreba, koji je u tijesnoj vezi sa društvenim razvojem, evoluirali su i zadaci arhivistike kao praktične a potom i teorijske naučne discipline.

U cjelokupnom razvojnom procesu zadaci su arhivistike bili u tijesnoj vezi sa zadacima arhiva i arhivske službe u cjelini. Zbog toga je najčešće

arhivistika definirana kao nauka o arhivima, tj. ustanovama koje vode cjelovitu brigu o ukupnoj produkciji dokumenata na određenom administrativnom prostoru ili u određenoj djelatnosti. Međutim, zadaci su savremene arhivistike znatno širi i obuhvataju čitav niz praktičnih i teorijskih pojmova i postupaka u djelovanju arhiva i kompleksan su sistem stručnih postupaka u ophođenju s arhivskom građom.

Savremena arhivistika daje odgovore na pitanja koja se neposredno ili posredno tiču arhivske građe od njenog nastajanja, preko evidentiranja i organiziranog prikupljanja, pravne, fizičke i tehničko-tehnološke zaštite, vrednovanja, stručne arhivističke i informatičke obrade, sve do publikovanja i korišćenja u različite svrhe (za ostvarenje prava pojedinca i institucija, za naučne, kulturno-obrazovne i druge svrhe). Pri ostvarenju ovih zadataka arhivistika se ne bavi prostim nabranjanjem i opisivanjem sadržaja arhivskih dokumenata i skupina dokumenata, već služeći se historijskom metodom istražuje kako su i na koje sve načine u određenim vremenskim razdobljima pojedini dokumenti spajani u veće cjeline (skupine), kakva je struktura tih skupina dokumenata, kako je izvršen njihov unutrašnji raspored itd. Izučavajući ova pitanja arhivisti su još u prvoj polovini 20. stoljeća došli do spoznaje o organskom jedinstvu arhivskih dokumenata u skupine arhivskih dokumenata na osnovu njihove provenijencije, koji je sve do danas ostao općeprihvatljivi i temeljni arhivistički princip.

Arhivistika proučava razvojne oblike dokumenata kao dijela arhivske građe, nastojeći da utiče na njihov oblik i strukturu. Iz toga proizlazi potreba da se arhivi, kao ustanove primijenjene arhivistike, konstruktivno bave svim pitanjima nastajanja dokumenata onako kako su oni nastajali uz adekvatno vrednovanje baš od te početne (nastajuće) faze svakog dokumenta. Takva racionalno oblikovana i cjelovito sačuvana skupina dokumenata po preuzimanju u arhiv prolazi kroz dalji intezivan stručni rad u postupku arhivističkog sređivanja i obrade. Kao rezultat tog postupka nastaju informativna sredstva, kao svojevrstan posrednik između arhivske građe i njenih korisnika. Otuda su i ova pitanja od bitnog značaja za arhivistiku, te ih je neophodno konstantno izučavati i usavršavati: sve u sprezi sa potrebama i dosezima vremena i društva u cjelini.

Ove naznake dovode do konstatacije da je arhivistika naučna disciplina koja se bavi, prije svega, organskim skupinama dokumenata, a u okviru njih (neizolirano) arhivskim dokumentima kao njenim sastavnim dijelovima, o tome kako se u njima najsvrsishodnije organizira i uređuje arhivska građa, kako se najracionalnije oblikuju informativna sredstva o arhivskoj građi tih arhivskih skupina, te koji su najučinkovitiji modusi njenog korišćenja za lične, naučne i druge društvene potrebe. Osim toga, arhivistika proučava i pravne norme na kojima se zasniva rad arhiva i arhivske službe, nastojeći da ih učini racionalnim i sveobuhvatnim okvirom

kako za adekvatnu primjenu trenutnih pravnih određenja tako i za njihovu otvorenost za promjene koje generiraju nove naučne spoznaje.

Zadaci arhivistike u tijesnoj su vezi i sa njenom ulogom u sistemu društvenih nauka. Arhivistika mora pratiti, usmjeravati i doprinosti općedruštvenom razvitku koji generiraju novi naučno-tehnološki dometi, tj. ići u korak s vremenom ali istovremeno tragati za novim idejama i novim metodama rada koje nameće dinamičan društveni razvoj, razumljivo na krajnje naučnoj osnovi. Otuda su savremene tendencije u arhivistici usmjerene na stvaranje naučnih normi čija primjena neće biti ograničena u vremenu i prostoru, već će imati širu i dugoročniju važnost i značaj. Nije, dakle, cilj arhivistike da stvori nauku koja će važiti za sve arhive svijeta, već da se specijalističkim pristupom svakom pitanju unutar struke, u korelaciji sa drugim naučnim disciplinama, dođe do pragmatičnih rješenja kao temelja na kojem će se graditi osobenosti svakog segmenta arhivske struke u svakoj konkretnoj arhivskoj sredini. Takav će pristup arhivistiku učiniti produktivnom naučnom disciplinom koja prožima sve tehnološke procese, a zasniva se na jedinstvu arhivske teorije i prakse.

Arhivistika je nastala iz praktičnih potreba društva, u vrijeme masovne produkcije akata od strane administrativnog aparata tokom 16. st. Tada se postavila potreba uvođenja reda među aktima, kako u vrijeme njihove operativne funkcije tako i nakon toga. Ova pitanja su na prijelazu iz 16. u 17. st. u zemljama zapadne Evrope počela dobijati i prva teorijska razmatranja, čime i započinje razvoj arhivističke nauke. Međutim, sve do 19. st., dominirao je oblik kancelarijskih arhiva (tj. registratura) iz oblasti administracije, koji su bili zatvorene ustanove u rukama državnih činovnika, a ne i naučnika koji bi mogli da promijene i unaprijede njihovu djelatnost i ulogu, kako se to dogodilo sa mnogim drugim pomoćnim historijskim naukama prije svega paleografijom i diplomatikom. Pošto su povelje još uvijek bile dominantna briga administracije, a važnost i uloga akata je tek postupno nadolazila i arhivistika se razvijala u okviru diplomatike kao nauke o poveljama (diplomama). Arhivi su služili čuvanju dokumenata kao dokaznih sredstava (u čemu je dominantna uloga povelja) i praktičnim potrebama administracije (što je sve više promoviralo ulogu akata). Takav status i uloga arhiva počela se mijenjati poslije građanske revolucije u Francuskoj 1789. godine kada započinje proces izdvajanja arhiva iz okvira administracije, prvo u Francuskoj (1794) a potom i svim zemljama zapadne Evrope, tako da se u 19. st. karakter arhiva značajno promijenio. Osnovani su državni arhivi, proglašeno načelo javnosti arhivske građe, arhivska se problematika počela razmatrati zasebno ali i u sklopu nastojanja historiografije za objavljivanjem velikih edicija historijskih izvora (kakva su *Acta Sanctorum* u Francuskoj, *Rerum Italicarum scriptores* u Italiji, *Monumenta Germaniae historica* u Njemačkoj itd.). Tako se pod uticajem potreba historije za sve većim korišćenjem arhivske građe, kao historijskog izvora, postepeno

počela profilirati arhivistika kao zasebna naučna disciplina koja je postepeno počela uobličavati svoje principe i načela na kojima se temelji oblikovanje arhivskih skupina dokumenata. Među prvim je nastao princip respektiranja integriteta fondova kao stanja dokumenata jedne registrature, koji je nešto kasnije oblikovan od strane nizozemskih arhivista kao princip provenijencije koji je potom ostao u punoj primjeni. Potreba za naučnom raspravom iz ove oblasti dovela je do pojave stručnih časopisa, kao i priručnika, udžbenika i studija, među kojima su posebno značajni: priručnik nizozemskih arhivista: Müller-a, Feith-a i Frun-a (1899), engleskog arhiviste Jenkinsona (1922), italijanskog Casanove (1928), njemačkog Brennekea (1953), američkog Schellenberga (1957) i dr.

Dinamičan razvoj društvenog života, te pojava i intenzivan razvoj informatičkih tehnologija u drugoj polovini 20. i na prelazu u 21. st., postavili su pred arhivistiku nove zadatke, za čije profiliranje nisu dovoljna tradicionalna arhivska znanja uobličena u domete klasične arhivistike. Nastali su novi nosioci informacija a sa njima i nove vrste arhivske građe, a sve to u konstantno promjenljivoj formi. Tehnološke su mogućnosti za zaštitu arhivske građe rapidno izmijenjene. Informatičko društvo treba brzu i efikasnu informaciju, dok se brizi o trajnosti zapisa ne posvećuje dovoljno pažnje. Sve to od arhivistike traži brzo prilagođavanje kako bi iz pozicije nauke koja prati ove procese zadobila poziciju usmjeravajuće naučne discipline.

Arhivistika je kao samostalna naučna disciplina tijesno povezana s nizom drugih srodnih naučnih disciplina iz oblasti društvenih i informatičkih nauka. U složenom istraživačkom procesu arhivistika je pomoćna nauka drugim naukama (paleografiji, diplomatiki, historiji, informatici i dr.), ali su istovremeno i druge nauke pomoćne za arhivistiku. Klasična arhivistika je dugo smatrana samo pomoćnom historijskom naukom, kao što se savremena (informatička) arhivistika smatra pomoćnim informacijskim naukama. U pravilu ne postoji neki uobličeni sistem historije i pomoćnih historijskih nauka, odnosno informatike i pomoćnih informatičkih nauka. U zavisnosti od karaktera istraživačkog pitanja svaka nauka može biti pomoćna drugoj. Tako npr. diplomatika kao nauka o ispravama i arhivistika kao nauka o aktima u njihovoj međusobnoj povezanosti, iako različite, imaju puno dodirnih tačaka, kakva su pitanja zaštite, svih oblika reprografije dokumenata, itd.

Znatno veća zavisnost je između arhivistike i historije. Naime, historija ne može doći do egzaktno naučne spoznaje prošlosti bez korišćenja arhivske građe kao primarnog historijskog izvora, posebno za period od 16. st., a ta mogućnost direktno zavisi od toga da li je arhivski dokument sačuvan, arhivistički obrađen i dostupan za korištenje. Arhivistika se, pak, u oblikovanju arhivskih fondova i te kako koristi saznanjima historije o vremenu i prostoru, te karakteru društvenih odnosa u periodu na koji se taj

fond odnosi. Slična međuzavisnost je i sa informatikom. Naime, informatička su istraživanja na oblikovanju struktura i korišćenja naučnih informacija od velikog značaja za arhivistiku, ali je i arhivistički aspekt brige o odabiru i trajnosti informacija od značaja za nauku, kulturu i druge društvene potrebe od pomoći informatici, itd.

Vremenom je bilo više pokušaja, posebno od strane već pomenutih arhivista, da se izvrši grupiranje sadržaja prema predmetima istraživanja u arhivistici. Tako je italijanski arhivist Eugenio Casanova podijelio arhivistiku na četiri dijela (oblasti) i to:

1. Arhivska tehnika (pitanja tehničke zaštite arhivske građe u registraturama kao osnove za preuzimanje, čuvanje, konzervaciju i restauraciju);
2. Čistu arhivistiku (tj. arhivsku teoriju koja se bavi arhivskom građom, njenim vrstama i sređivanjem);
3. Historijat arhiva (pitanje razvoja arhiva u određenim historijskim okolnostima);
4. Pravna problematika (pitanja arhivskog prava i arhivskog zakonodavstva).

Od velikog značaja za razvoj arhivistike (posebno segmenta arhivske teorije) ima njemački arhivist Adolf Brenneke. On pod arhivskom teorijom podrazumijeva (i obrađuje): arhivsku terminologiju, organski nastanak arhivskih fondova uključujući i principe i metode njihovoga sređivanja (provenijencije i pertinencije), spektar pitanja o prikupljanju arhivske građe u arhiv, izlučivanje bezvrijedne registraturne građe, historijat arhiva, te karakter i podjelu arhiva, odnos između arhivske i bibliotečke građe, itd.

Njemački arhivist Meisner (u djelu *Aktenkunde*, Berlin 1935) arhivistiku dijeli na čistu i primijenjenu, podrazumijevajući pod prvom arhivsku teoriju, a pod drugom praktičnu djelatnost arhiva.

Francuski arhivisti (u priručniku *Manuel d'archivistique*) razlikuju opću i specijalnu arhivistiku. U okviru opće arhivistike svrstavaju: 1. oblikovanje arhivskih fondova dok se nalaze u registraturama sa svim pitanjima pravne i tehničke zaštite koja na to utiču; 2. problematiku preuzimanja arhivske građe u arhiv uključujući i pitanja vrednovanja, odabiranja i izlučivanja; 3. sređivanje i obradu u arhivu; 4. izradu informativnih sredstava o građi i 5. korišćenje arhivske građe za naučne, administrativne, kulturne i druge potrebe i ulogu arhiva u svemu tome. Specijalna arhivistika se po njima bavi samo pojedinim kategorijama arhivske građe polazeći od njihove provenijencije i unutrašnje arhitektonike arhivskih cjelina (fondova) koje ona čini.

Polazeći od ciljeva i zadataka koje svaka civilizacija postavlja pred arhivistiku, većina istaknutih arhivskih stručnjaka predmetom njenog interesiranja smatra:

1. Arhivsku teoriju,

2. Arhivsku tehniku,
3. Historijat arhiva,
4. Arhivsko zakonodavstvo,
5. Arhivsku praksu.

Arhivska se teorija (arhivistika u užem smislu, često nazivana "čista arhivistika") bavi svim pitanjima principa i metoda rada u arhivu, a naročito:

- pitanjima arhivske terminologije;
- odnosa arhiva prema srodnim ustanovama (biblioteke, muzeji i dr.);
- pitanjima nastanka, sastava i unutrašnje organizacije arhivske službe;
- teorijskim pitanjima vrednovanja arhivske građe (odabiranje, izlučivanje, metodologija i kriteriji utvrđivanja trajne vrijednosti građe i dr.);
- principima i metodama rada na sređivanju, sistematizaciji i klasifikaciji arhivske građe;
- pitanjima izrade informativnih sredstava o arhivskoj građi (problematiku izbora sistema, principa i metoda rada pri njihovoj izradi);
- pitanjima korišćenja arhivske građe za administrativne, naučne i kulturne potrebe, i
- pitanjima objavljivanja arhivske građe.

Arhivska tehnika tretira sva pitanja tehničko-tehnološke zaštite arhivske građe od svih opasnosti, među kojima:

- problematiku izgradnje arhivskih objekata i njihovog unutrašnjeg uređenja (radni i spremišni prostor) u skladu sa zahtjevima savremene arhivistike,
- poduzimanje mjera tehničko-tehnološke zaštite arhivske građe od elementarnih nepogoda (požar, poplava, zemljotres, ratna opasnost i sl.), od štetnih uticaja toplote, prašine, vlage, svjetlosti, štetočina biljnog i životinjskog porijekla, mikroorganizama, od različitih oblika otuđenja itd.,
- poduzimanje mjera zaštite reprografijom arhivske građe (restauracija, konzervacija, knjigovezački poslovi i sl.),
- poduzimanje mjera zaštite arhivske građe putem snimanja (skeniranje, mikrofilmovanje i sl.).

Historijat arhiva obuhvata izučavanje historijskog razvoja arhiva u okvirima svakog historijskog perioda:

- principe i metode rada u arhivima,
- organizaciju rada arhivskih ustanova,
- istraživanje postanka i razvoja arhivske službe, itd.

Arhivsko zakonodavstvo proučava sva pitanja pravne zaštite arhivske građe i pravnih osnova funkcioniranja arhivske službe, a naročito:

- prava vlasništva nad arhivalijama,

- primjenu međunarodnih propisa o zaštiti arhivske građe u uvjetima mira i rata,
- pitanja vlasništva privatne arhivske građe,
- pitanja karaktera i primjene institucije depozita kod preuzimanja arhivske građe,
- sva pitanja koja se tiču statusa arhiva u društvu (naučne, historijske, kulturne, administrativne i informativne prirode),
- pitanja koordinacije stručnog rada i funkcioniranja arhivske službe jedne zemlje,
- pitanje članstva nacionalnih i drugih arhiva i arhivskih asocijacija u odgovarajućim tijelima i organima Međunarodnog arhivskog vijeća (MAV-a), itd.

Arhivska praksa (primijenjena arhivistika) je *vita activa* svakog arhiva i bavi se svim praktičnim arhivskim pitanjima zasnovanim na arhivskoj teoriji i to:

- zaštitom arhivske građe u nastajanju,
- primjenom principa i načina valorizacije, odabiranja i izlučivanja arhivske građe u nastajanju,
- preuzimanjem arhivske građe od imalaca,
- praktičnim pitanjima sređivanja i obrade arhivske građe u arhivu,
- pružanjem informacija korisnicima arhivske građe,
- pitanjima organizacije rada arhiva,
- pitanjima obrazovanja arhivskih kadrova (putem redovnog sistema obrazovanja i edukacije zaposlenog osoblja), itd.
- pitanjima primjene arhivskih standarda u svim poslovima sa arhivskom građom u arhivu (evidencije o prijemu građe, o korišćenju, o mikrofilmovanoj i skeniranoj građi, o konzervaciji građe, o uvjetnosti arhivskih spremišta sa aspekta propisa o vlažnosti, toploti, osvjetljenosti i dr.).

1.2. ARHIVISTIKA U SVIJETU

Ne zna se pouzdano kada se kod ljudi javila potreba da čuvaju pisane spomenike i stvaraju arhive. Ipak, prema sačuvanim pisanim podacima, prvim se arhivima mogu smatrati arhivi na dvorovima vladara naroda Bliskog istoka: Feničana, Asiraca, Vavilonaca i Egipćana, a koje su činili natpisi na glinenim pločicama.

Među najstarijim arhivima ovog tipa spada arhiv otkriven u prvoj deceniji 20. st., otkopavanjem pustinjskog pijeska u El Amarni u Egiptu, prijestonici faraona – reformatora Amenofisa III (1375–1358. god. stare ere). Na glinenim pločicama sačuvana je njegova bogata diplomatska prepiska sa

ostalim vladarima Bliskog istoka, koja je od ogromnog značaja za historiju i topografiju Egipta. Sličan ovom je arhiv iz vremena drevne Perzije koji se sastoji od zvaničnih državnih natpisa na pergamentu a što predstavlja veoma značajan historijski izvor.

Prvi podaci o arhivima kod starih Grka potiču iz 7. st. stare e., ali je do osnivanja centralnog državnog arhiva došlo u Atini sredinom 4. st. stare e. kada je cjelokupan arhivski materijal nastao pretežno na pergamentu (razni znakovi, dekreti, zapisnici, protokoli, sudski i finansijski spisi) prenijet i smješten u hram Metrooena posvećen majci svih bogova boginji Kibeli. U njemu su se čuvali i privatni dokumenti, kakva su djela pisaca tragedije Eshila, Sofokla i Euripida. U ovom arhivu sačuvani su i spisi iz Sokratove odbrane na sudu, potom liste pobjednika na olimpijadama itd. Prema zapisima savremenika postojali su i zvanični državni propisi kojima je sankcionirano oštećenje ili uništenje arhivskih dokumenata, a Likurg i Demosten tvrde u svojim djelima da je za to bila predviđena i smrtna kazna.

U starom Rimu su se prvi arhivi pojavili u doba Republike i to kao porodični arhivi. Kasnije je (449. g. stare e.) donijeta odluka o čuvanju senatorskih dokumenata u hramu boginje Cerere (boginja žetve, civilizacije i zemljoradnje) odakle su prenijeti u hram boga Saturna gdje je i obrazovan prvi rimski arhiv koji je kasnije dobio naziv Senatorski. U njega su sakupljani i čuvani: zakoni, senatorske odluke, odluke skupštine, cenzorski spisi, izvještaji zvaničnih lica, edikti državnih poglavara i dr. Arhivom su u početku upravljali cenzori (visoki rimski dužnosnici za procjenu imanja) a potom kvestori (istražni sudije) kojima su pomagali arhivarijasi (kasnije nazvani tabulari) i sekretari (kasnije skribe). U 14. st. stare e. nastao je Imperatorski (carski) arhiv, nazivan i Palatinski arhiv (po lokaciji na kojoj se nalazio – Palatinskom brijegu) u kojem su čuvani dokumenti koji su se odnosili na spoljnu politiku Carstva. Postojao je sve do 4. st. n. e., od kada se smatra da je prenesen u Carigrad i da je tamo stradao u požaru u vrijeme cara Justinijana. Osim ovih postojao je i Arhiv cenzora, koji je čuvao cenzorske spise, a spaljen je za vrijeme Cicerona. Dokumenti su pisani na kamenu ili drvetu (oni koji su namijenjeni javnosti), odnosno na voštanim pločicama (namijenjeni čuvanju). Kasnije je ušao u upotrebu i papirus, čiji su listovi lijepljeni jedan za drugi stvarajući tako rotulus (svitak) dug i do 80 metara.

Srednji vijek nije nastavio sa tradicijom antike. Mnogi su antički arhivi uništeni. Izvjestan izuzetak čine arhivi biskupa, manastira i crkava. Prvi svjetovni propis o osnivanju arhiva za čuvanje pisanih dokumenata izdao je vizantijski car Justinijan (527-565). Arhivi su vlasništvo vladara, feudalaca i crkve. Crkva je imala veliku moć, zasnovanu na privilegijama a i sama ih je izdavala. Te privilegije dodjeljivane su raznovrsnim pravnim aktima, poveljama, ugovorima i sl. Osim toga crkvene su strukture dobijale privilegije od vladara, feudalaca, privatnih lica i dr., što se sve čuvalo u nizu

manjih arhiva kakvi su biskupski, manastirski i crkveni arhivi. Istovremeno, s obzirom na crkvenu hijerarhiju, nastao je i Papski (Vatikanski) arhiv kao centralni crkveni arhiv. Najstariji podaci o ovome arhivu potiču iz 4. st. n. e. Sadrži katastre crkvenih imanja, korenspodenciju papa sa episkopima i kurijom itd. Vremenom je postojao sve bogatiji, a očuvao se se do današnjih dana.

Razvojem feudalnih odnosa intenziviraju se i unapređuju ukupna društveno-ekonomska kretanja. Pored vladara i crkve većina krupnih feudalaca osniva svoju kancelariju za izdavanje i primanje povelja. Razvijaju se trgovina i zanatstvo koji u okviru svojih udruženja, skoncentriranih u gradovima, izdaju svoje dokumente. Privatno-pravni odnosi, temeljeni na oživljenim principima Rimskoga carstva, postaju znatno dinamičniji. U gradovima se pojavljuju posebne kancelarije – notarijati (u kojima rade notari), a radi usmjeravanja i omogućavanja kontole svih tih kretanja od strane vladara. Tako je u Francuskoj od 1302. g. notare imenovao samo kralj. Iz te intenzivirane administracije razvijaju se osim naznačenih i dinastički, crkveni i gradski arhivi. Od posebnog su značaja gradski arhivi koji su nastajali u procesu zadobijanja sve većih privilegija gradova u odnosu na feudalce, crkvu i vladara. Njihov sadržaj čine dokumenti o privilegijama koje su dobijali, o jurisdikciji koju su imali, o institucijama koje su rezultat njihovoga posebnog položaja (tržišni sudovi, kupoprodajni ugovori, ugovori o nasljedstvu itd.). Već u 14. i 15. st. njima se posvećuje velika pažnja u Italiji, a potom i u Veneciji, Francuskoj, Španiji i drugdje. Tada i započinje njihovo reorganiziranje tako da oni od 16. st. predstavljaju embrion budućih državnih arhiva.

Sredinom 18. st. nastaju kancelarije za arhivsku građu u skladištima državnih arhiva. U Torinu se osniva arhiv savojske dinastije; u Rusiji na ovome planu nastoji provesti reforme Petar Veliki. Najveći uspjeh je u ovome postigla Austrija. Marija Terezija (1740-1780), carica iz dinastije Habzburga, osnovala je 1749. g. u Beču arhiv Habzburške monarhije pod nazivom *Haus-Hof und Staatsarchiv* koji je u Evropi onoga vremena bio uzor prosvijećenog apsolutizma. Po uzoru na ovaj arhiv caricin kancelar Kaurbic osnovao je arhivske sabirne centre (depoje) u Budimu (za Ugarsku), Milanu (za Lombardijsku – Mletačku kraljevinu), Brislu (za austrijski dio Holandije) i dr. Po ugledu na ove reorganizirani su arhivi u Varšavi (1765), Veneciji (1770), Firenci (1778) i drugim evropskim gradovima.

Francuska građanska revolucija (1789) označila je raskid sa srednjovjekovnim shvaćanjima arhiva i tipa tzv. glavnog arhiva koji su kao neka prelazna forma nastali sredinom 18. st. Nestale su stare ustanove koje su posjedovale arhivsku građu, čime su stvorene mogućnosti za oblikovanje novog tipa arhiva, sve u skladu sa novim društvenim stremljenjima koja se manifestiraju u potrebi za dostupom građom javnosti. Taj novi tip arhiva je moderni centralni arhiv (nacionalni arhiv) koji preuzima arhivsku građu iz

svih nivoa administracije i ima univerzalnu nadležnost na cijelom državnom prostoru. To je bilo novo (moderno) centraliziranje arhivske građe i arhivskih nadležnosti. Već je sljedeće, 1790. donijet Zakon kojim je ovaj arhiv proglašen Nacionalnim arhivom Francuske u Parizu. Međutim, pošto je bilo nemoguće cjelokupnu arhivsku građu zemlje skoncentrirati u jedan (centralni) arhiv, pristupilo se osnivanju departmanskih (okružnih) arhiva a potom i komunalnih (gradskih i općinskih) arhiva. Arhivska je mreža uređena tako što je 1794. g. za cijelu zemlju stvorena jedinstvena arhivska uprava (Glavna direkcija francuskih arhiva) u kojoj Nacionalni arhiv dobija pravo vrhovnoga nadzora nad građom centralnih državnih organa, provincijskih uprava, gradova, komuna, crkava i univerziteta. Zakonom iz 1796. regulirane su nadležnosti departmanskih arhiva, a propisima iz 1842. godine i komunalnih arhiva. Najznačajniji doprinos ovih promjena je otvaranje arhiva za javnost i slobodan dostup građe građanima: za naučne, lične i druge potrebe.

Ovakva se organizacija arhivske službe u Francuskoj uglavnom održala do današnjih dana. Arhivskom službom rukovodi Direkcija francuskih arhiva (Direction des archives de France) pod čijom se neposrednom nadležnošću nalazi Nacionalni arhiv i 98 departmanskih arhiva koji vrše nadzor nad stručnim radom komunalnih arhiva (kojih ima 38.000). Arhivska mreža se poklapa sa administrativno-teritorijalnom podjelom zemlje. Osim Francuske navodimo i neke osnovne podatke o razvoju arhivskih službi i nekih drugih zemalja.

U Holandiji je još krajem 16. st. uveden sistem sređivanja (odlaganja) tekućih spisa za koji je karakteristično grupiranje dokumenata u veće cjeline – predmete. Ovaj sistem je bio u upotrebi do polovine 19. st. kada ga postepeno zamjenjuje sistem univerzalne decimalne klasifikacije – definitivno uveden od 1925. godine. Francuska revolucija je bitno uticala na shvaćanje uloge arhivske građe i arhiva, a što se odrazilo i na pravno uobličavanje arhivske problematike: 1800. g. je donijet dekret o postavljenju državnog arhiviste, dekretom iz 1814. g. sva arhivska građa je usmjerena u Centralni arhiv u Hagu a dekretom iz 1829. utvrđen je princip javnog korišćenja arhivske građe. Pozitivne promjene u organizaciji i radu arhivske službe donio je Zakon iz 1918. (predložen od strane Društva holandskih arhivista), a naročito Zakon iz 1962. koji se nakon petogodišnjeg probnog djelovanja počeo primjenjivati od 1. 5. 1968. godine. Po njemu mrežu arhivskih ustanova čini Državni arhiv u Hagu i deset državnih provincijalnih arhiva. Osim državnih postoje i gradski arhivi (ima ih 56), arhivi radnih zajednica, crkveni arhivi te Holandski arhiv za privrednu historiju.

U Španiji je prvi arhiv osnovan u 14. st. pod nazivom *Arhiv general de la Corona de Aragon*. Ipak u ovoj zemlji koja obuhvaća tri nekadašnje države (Aragoniju, Kastilju i Nevaru) arhivska služba je ustrojena tek krajem 19.

stoljeća. Danas arhivskom službom rukovodi Generalna direkcija arhiva u Madridu, a arhivska mreža obuhvaća 4 generalna, 3 regionalna i 21 provincijski historijski arhiv, te 12 arhiva centralne i 4 arhiva gradske administracije, kao i više kancelarijskih, notarskih i crkvenih arhiva.

U Austriji, kako je naznačeno, arhivska služba ima dugu tradiciju. Rad službe objedinjuje Generalna direkcija državnih arhiva u Beču, među kojima je: Staatsarchiv (Haus-Hof und Staatsarchiv), Kriegsarchiv, Finanz und Hofkammerarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv i Archiv für Verkehrswesen). Postoji još i deset zemaljskih arhiva (Steirmärkisches Landesarchiv u Grazu, Kärtner Landesarchiv u Klagenfurtu i dr.), 37 gradskih, 36 crkvenih i 14 privatnih arhiva.

U Mađarskoj je 1756. g. osnovan Mađarski nacionalni arhiv u Budimu, koji je 1875. pretvoren u Centralni državni arhiv sa nadležnošću da prikuplja građu najviših organa vlasti. Obavezna predaja arhivske građe ovome arhivu, nastale prije 1900. g. regulirana je zakonom iz 1934. godine. Svi ostali arhivi bili su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova Mađarske. Savremena organizacija arhiva izvršena je zakonom iz 1950. kojim je osnovan Nacionalni centar arhiva u Budimpešti sa mrežom arhiva i to: tri centralna nacionalna arhiva (historijski, ekonomski i vojni), 21 provincijski nacionalni arhiv i 25 crkvenih.

U Italiji je usljed administrativno-političke rascjepkanosti centraliziranje arhivske građe izvršeno tek u drugoj polovini 19. st. Taj proces je započeo na jugu zemlje kada je polovinom stoljeća formiran Generalni arhiv u Napulju (Archivo generale, kasnije Archivo grande). Od 1870. Rim preuzima centralnu ulogu u političkome životu. Svi arhivi su stavljeni u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova. Propisima iz 1875. svi arhivi su podijeljeni na centralne i provincijske. Unapređenju djelatnosti arhiva doprinio je arhivski zakon iz 1911. g., kojim je arhivima data i uloga naučnih ustanova. Danas u Italiji postoji Centralni državni arhiv u Rimu (Archiv centrale dela stato), zatim 69 državnih, 24 komunalna arhiva i veliki broj crkvenih i privatnih arhiva. U Vatikanu postoji Vatikanski arhiv, osnovan u 3. st. pod nazivom *Archivo segreto Vaticane*. Sadrži cjelokupnu građu Vatikanske (Papske) države i predstavlja značajnu riznicu dragocjene arhivske građe – posebno značajne za period starog i srednjeg vijeka. Postoje i drugi crkveni arhivi.

U Rusiji su arhivi raznih ustanova nastali u 15. st. (za vladavine cara Iyana II). Na dvorovima ruskih kneževa javljaju se kneževski arhivi. Sveštenstvo i crkva stvaraju svoje arhive. Centraliziranje arhivske građe državnih ustanova izvršio je Petar Veliki koji je 1720. donio propise o osnivanju dva centralna arhiva: jedan za dokumente diplomatskih, trgovinskih i drugih odnosa sa inostranstvom, i drugi za dokumente o državnim prihodima i rashodima. Nove značajne promjene nastale su tek

nakon Oktobarske revolucije 1917. godine. Sa više dekreta o reorganiziranju i centraliziranju arhivske uprave nove države SSSR-a, već je 1918. i 1919. učinjen značajan napredak. Arhivska služba je potpuno centralizirana. Njome rukovodi Glavna arhivska uprava, pod čijom se neposrednom kontrolom nalaze arhivi sa stalnim sastavom građe i to:

- centralni državni arhivi SSSR-a (ukupno 9),
- centralni državni arhivi saveznih i autonomnih republika,
- državni arhivi pokrajina,
- državni arhivi oblasti,
- državni arhivi okruga i
- državni gradski arhivi.

Posebnu vrstu arhiva čine rejonski arhivi, čija se građa stalno mijenja na način da oni preuzimaju građu od registratura, tu je škartiraju a nadležnim arhivima dostavljaju samo arhivsku građu.

U Njemačkoj nastaju dva tipa arhivskih ustanova i to: glavni arhivi (iz depoa srednjovjekovnih povelja i registratura centralnih kancelarija) i kancelarijski arhivi (iz registratura državne administracije). Do Prvog svjetskog rata nastala su tri centralna arhiva: za Bavarsku u Minhenu, za Saksoniju u Drezdenu i za Prusku u Berlinu. Poslije Prvog svjetskog rata osnovan je Centralni državni arhiv u Potsdamu, kao i Arhiv geografskih karata, slika i filmova. Godine 1936. oformljena je Direkcija vojnih arhiva koja je osim naznačenih od 1938. obuhvatila i Austrijski vojni arhiv u Beču. Poslije Drugoga svjetskog rata izmijenjena je mreža arhivskih ustanova u dvije novonastale njemačke države. U Njemačkoj Saveznoj Republici osnovan je centralni državni arhiv (Bundesarchiv) sa sjedištem u Koblencu, 37 državnih arhiva, 72 gradska, 20 crkvenih, 2 privremena i 20 privatnih arhiva. U Njemačkoj Demokratskoj Republici također je (1946) osnovan centralni državni arhiv (Deutsches Zentral Archiv) u Potsdamu, te 17 zemaljskih i 35 gradskih arhiva. Ujedinjenjem Njemačke 1990. nije došlo do značajnijih promjena.

U Belgiji je u prvoj polovini 19. st. osnovan Centralni državni arhiv. Sada postoji Glavni zemaljski arhiv u Brislu, 8 provincijskih, 29 gradskih i 16 crkvenih arhiva.

U Engleskoj je prvi centralni arhiv (Public Record Office) osnovan tokom 1838. godine. Pored ovoga danas postoje još 52 državna arhiva (zajedno sa Škotskom i Sjevernom Irskom), 32 lokalna, 11 crkvenih i oko 62 druga arhiva.

U Rumuniji je Državni arhiv u Bukureštu osnovan 1831. godine, a u Grčkoj 1914. godine. Švedska ima Glavni arhiv u Štokholmu, 7 zemaljskih, 4 gradska i 6 arhiva centralne administracije.

Glavni arhiv Danske je u Kopenhagenu, a postoji još 5 državnih, 2 gradska i 3 druga arhiva. U Švajcarskoj osim Saveznog arhiva u Bernu

postoje još 24 državna samostalna kantonalna arhiva, 10 gradskih i 12 crkvenih.

U Republici Turskoj je tek 30-ih godina 20. st. formiran Centralni turski državni arhiv (Başvekalet arşivi İstanbul), čije je osnivanje započeto još 1846. godine. Međutim, sistematski arhivistički rad započeo je tek 1933. godine. U Istanbulu postoji Arhiv muzeja Topkapu saraj, a u Ankari Glavna direkcija katastra. Postoji i mreža drugih arhiva.

U Sjedinjenim Američkim Državama Nacionalni arhiv je osnovan tek 1834. (u Vašingtonu). Osim ovog danas ima 16 departmanskih arhiva, 15 tzv. posebnih arhiva i 84 državna arhiva.

U Izraelu je Državni arhiv osnovan 1949. g. Centralni arhiv osnovan je 1953, a Opći arhiv za jevrejsku historiju još 1939. godine. Arhiv Izraelske armije osnovan je 1948. godine.

Arhiv Ujedinjenih nacija, kao jedan od najinteresantnijih za savremenu historiju, osnovan je 1946. u Njujorku.

U južnoslavenskim zemljama, (Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija) koje su u periodu od 1918. bile u sastavu monarhističke (do 1941) a potom i socijalističke Jugoslavije (do 1991), razvoj arhivske službe do ujedinjenja 1918. imao je različite tokove, a što je uglavnom odraz njihove različite historijske prošlosti.

Prvi arhivi na području Hrvatske nastali su u primorskim gradovima, prije svih u Dubrovniku koji je bio dugo (do 1808) središte Dubrovačke republike, a potom u Zadru koji je bio upravno središte Dalmacije u sastavu Venecije (od 15. do 18. st.), zatim francuske (do 1915) i austrijske (do 1918) uprave. Nastanak arhiva u Dubrovniku veže se za učenog notara i kancelara Tomazinija de Savere koji je u periodu od 1278. do 1286. prvi sredio akte Dubrovačke republike koje je dubrovačka vlada proglasila državnom imovinom uspostavivši nadzor nad čuvanjem svih arhivalija. Arhivsku građu čine četiri skupine fondova: političko-diplomatska, finansijsko-ekonomska, javnopravni akti i privatnopravni spisi. Arhivska građa je često stradala od požara, zemljotresa, iz političkih razloga, usljed preseljenja izazvanih ratovima itd. Građa se sve do 1885. nalazila u crkvi Svete Marije, od 1885. do 1952. u Kneževom dvoru a od tada u palati Sponza. Ova arhivska građa je od ogromnog značaja i za izučavanje bosanskohercegovačke prošlosti iz vremena srednjeg i novog vijeka. Sada funkcionira kao Državni arhiv Dubrovnika.

Arhiv u Zadru osnovan je 1624. sa zadatkom da čuva spise mletačkog Generalnog providurstva. Za vrijeme francuske uprave (1806-1813) u njemu su se čuvali i spisi drugih ustanova, a za vrijeme austrougarske uprave postao je (1883) posebna arhivska ustanova pod nazivom Arhiv starih spisa carsko-kraljevskog namjesništva. Za vrijeme italijanske uprave (1918-1943) imao je naziv Historijski arhiv zemaljske prefektore, a potom i naziv Državni arhiv (od 1928) podređen Ministarstvu unutrašnjih poslova Italije u

Rimu. Posjeduje bogatu arhivsku građu sa područja cijele Dalmacije, kao i diplomatsku građu, te građu koja se odnosi na dalmatinsko zaleđe. Sada nosi naziv Državni arhiv Zadar, a funkcionira, kao i Dubrovački, u sastavu jedinstvene arhivske službe Republike Hrvatske.

Centralni arhiv Hrvatske je Hrvatski državni arhiv u Zagrebu koji ima svoje utemeljenje u 17. st. Pod nazivom Kraljevski hrvatsko-slavonski-dalmatinski arhiv postao je posebna ustanova 1774, a 1870. dobija naziv Zemaljski arhiv Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pod nazivom Državni arhiv funkcionira od 1950, a od 1992. kao Hrvatski državni arhiv sa nadležnostima centralne arhivske ustanove u zemlji. Ima veoma bogat arhivski fond.

U Zagrebu od 1860. g. postoji i Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), a od 1907. i Arhiv grada Zagreba koji od 1945. funkcionira kao samostalna arhivska ustanova. Sada nosi naziv Državni arhiv Zagreb.

Na području Hrvatske mreža arhivskih ustanova uspostavljena je nakon Drugoga svjetskog rata osnivanjem arhiva u Rijeci (1949), Splitu (1952), Hvaru (1953), Varaždinu (1950), Osijeku (1947), Karlovcu, Sisku, Puli (od 1960 u Pazinu), itd. Danas u reorganiziranoj, ali jedinstvenoj arhivskoj službi Hrvatske postoje slijedeći državni arhivi: Hrvatski državni arhiv u Zagrebu kao centralna državna arhivska ustanova, zatim državni arhivi u Dubrovniku, Splitu, Zadru, Rijeci, Pazinu, Karlovcu, Zagrebu, Varaždinu, Slavanskom Brodu i Osijeku. U njima se čuva: 5.543 arhivska fonda i arhivske zbirke, odnosno cca 56.223 m³ arhivske građe (podaci iz 1980. godine). Osim toga u naznačenim specijalnim arhivima, institucijama kulture i kod vjerskih zajednica nalazi se još 2.237 arhivskih fondova i zbirki od oko 6.564 m³ građe.

Na području Slovenije prvi arhivi su nastali iz arhivskih zbirki. Sistematsko prikupljanje dokumenata započelo je u 19. st. Prvi arhiv je osnovan 1887. u okviru Deželnog muzeja u Ljubljani (osnovanog 1826. godine). Mestni arhiv u Ljubljani osnovan je 1898. godine. Zgodovinsko društvo Maribor osnovano je 1903. godine. Arhiv u Mariboru osnovan je 1933. godine. Od 1945. g. postoji Osrednji državni Arhiv Slovenije koji je kasnije postao Arhiv SR Slovenije. Osim njega, u periodu od 1945, uspostavljena je mreža arhivskih ustanova sa sjedištem u Mariboru, Ptuj, Celju, Kopru, Novoj Gorici. Danas u Sloveniji u okviru jedinstvene arhivske službe postoji Arhiv Republike Slovenije u Ljubljani kao centralna državna ustanova, te regionalni arhivi u Mariboru, Celju, Ptuj, Kopru i Novoj Gorici. Raspolažu sa 6.388 arhivskih fondova i zbirki ukupne količine oko 40.000 m³ arhivske građe (podaci iz 1980). Osim naznačenih arhiva općeg tipa postoji i Arhiv Muzeja narodnog oslobođenja (1944), Zgodovinski arhiv CK Zveze komunistov Slovenji, potom biskupski arhivi u Ljubljani, Mariboru i dr.

U Srbiji je prvi arhiv (pod nazivom Državna arhiva) osnovan 1898. godine. Od 1945. do 1947. djelovao je kao savezni arhiv, a od tada kao Arhiv Srbije. Ima veoma bogat arhivski fond. Godine 1948. prostor Srbije (bez pokrajina Kosova i Vojvodine) pokriven je mrežom arhivskih ustanova kojih je u Srbiji bilo 16 (od 1952. deset).

Arhivsku mrežu na području uže Srbije su, osim Državnog arhiva Srbije, činili arhivi u Beogradu (1945), Nišu (1948), Kruševcu, Požarevcu i Svetozarevu (1951), Valjevu, Kragujevcu, Negotinu i Šapcu (1952), Zaječaru i Leskovcu (1954), Čačku (1955), Titovom Užicu (1956), Kraljevu (1960), Vranju (1962), Smederevskoj Palanci (1969) itd. Nešto kasnije su arhivska odjeljenja u Trsteniku (osnovano 1971) i u Novom Pazaru (formirano 1976) prerasla u zasebne arhivske ustanove.

Osim naznačenog na području Srbije od posebnog značaja je Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) u Beogradu (1952), kao i Arhiv Instituta radničkog pokreta Srbije.

Na području Kosova arhivi su osnovani nakon Drugoga svjetskog rata. Počelo se sa Arhivskim središtem oformljenim 1948. g. pri Povjereništvu za prosvetu i kulturu Kosova koje je 1949. preraslo u Arhivski centar. Oblasni državni arhiv u Prištini formiran je 1951, ali je sa radom počeo 1954. godine. U novi arhivski objekat uselio se 1977. godine. Mrežu arhivskih ustanova činili su međuopćinski (u Prištini, Peći i Kosovskoj Mitrovici) i općinski arhivi (Đakovica, Glogovac, Gnjilane, Dečani, Podujevo, Vučitrn, Uroševac). Posjedovali su 820 arhivskih fondova i zbirki (podaci iz 1980).

Prvi arhiv na području Vojvodine oformljen je 1926. godine pod nazivom Državna arhiva u Novom Sadu, koji od 1946. funkcionira kao Arhiv Vojvodine a koji je 1956. godine preseljen u Sremske Karlovce. Arhivska mreža je uspostavljena 1946. osnivanjem arhiva u Beloj Crkvi, Zrenjaninu, Kikindi, Novom Sadu, Pančevu, Senti, Somboru, Sremskoj Mitrovici i Subotici. Od 1896. na području Vojvodine postoji Arhiv Matice Srpske, a potom i Patrijaršijsko-mitropolitski arhiv u Sremskim Karlovcima. Od 1951. formiran je Zadružni arhiv Vojvodine. Naredne 1952. oformljen je i Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine. Krajem 1975. u arhivima Vojvodine nalazilo se 4.225 arhivskih fondova i zbirki sa 31.845 m³ građe.

Na području Crne Gore je 1926. g. osnovano Arhivsko odjeljenje pri Državnom muzeju na Cetinju, ali se pravim začetkom arhivske djelatnosti smatra osnivanje Arhivskog odjeljenja pri Istorijskom institutu Crne Gore na Cetinju 1948. godine. Iduće (1949) godine osnovan je Državni arhiv u Kotoru, a 1951. Državni arhiv NR Crne Gore na Cetinju, a od 1954. i Arhiv CKSK Crne Gore u Titogradu. Kasnije su arhivi oformljeni u Budvi (1976), Herceg Novom (od 1957, odnosno 1971), Nikšiću (1959), Arhivsko središte u Bijelom Polju (1955), Arhiv u Ivangradu (u sastavu Polimskog muzeja) i

Titogradu (1980). Osim ovih kao specijalizirani arhivi postojali su Arhiv CK SKJ Crne Gore u Titogradu, crkveni i drugi arhivi. Danas je arhivska mreža Crne Gore centralizirana i čini je Državni arhiv na Cetinju sa arhivskim odjeljenjima u: Kotoru, Podgorici, Nikšiću, Budvi, Herceg Novom, Baru, Bijelom Polju, Beranima i Rožaju.

U Makedoniji je prvi arhiv oformljen 1926. pod nazivom Državni arhiv u Skoplju. Ovaj arhiv je 1951. postao Državni arhiv NR Makedonije. Osim njega od 1953. godine arhivsku su mrežu činili i arhivi u Skoplju, Bitolju, Ohridu, Štipu, Titovom Velesu i Kumanovu, te gradski arhivi u Prilepu i Strumici. Izvan arhivske mreže je sve do 1960. g. ostao prostor Tetova i Gostivara. Zakonom iz 1965. g. postoji Arhiv SR Makedonije i historijski arhivi u Ohridu, Bitoli, Prilepu, Titovom Velesu, Štipu, Kumanovu, Tetovu, Strumici i Skoplju. Objekat Arhiva Makedonije je potpuno razrušen zemljotresom 1963. g.; u novosagrađeni objekat Arhiv je smješten 1969. godine. Svi makedonski arhivi su (prema podacima iz 1980) ukjučujući i Arhiv Makedonske akademije nauka i umjetnosti imali 2.958 arhivskih fondova i 56 arhivskih zbirki.

U vrijeme postojanja Kraljevine SHS (1918-1929), odnosno Kraljevine Jugoslavije (1929-1941), funkciju državnog arhiva obavljao je Državni arhiv Srbije. U socijalističkoj Jugoslaviji 1950. godine je osnovan Arhiv Jugoslavije (počeo sa radom 1952), u čiju je nadležnost stavljena sva građa državnih organa monarhističke Jugoslavije, te građa saveznih organa (do 1963. FNRJ od 1963. SFRJ). Kao Arhiv Jugoslavije funkcionirao je do 1992. kada je preimenovan u Arhiv SR Jugoslavije a od 2002. u Arhiv Srbije i Crne Gore. Ima bogat arhivski fond od 251 arhivskog fonda i 19 arhivskih zbirki, a odnosi se na period od 1918. godine. Građa ovog arhiva nastala u radu zajedničkih organa jugoslovenske države predmet je državne sukcesije.

Kao specijalizirani jugoslovenski arhivi u Beogradu postojali su: Arhiv CK SKJ, Centralni arhiv Saveznog sekretarijata inostranih poslova (SSIP), Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII) Beograd.

Arhiv CKSKJ Beograd čuva arhivsku građu nastalu u radu KPJ/SKJ i Saveza Komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), počev od osnivanja 1919. nadalje, kao i građu o razvoju socijalističkog i radničkog pokreta do 1919. godine. Godine 1976. raspolagao je sa 12 fondova i 15 zbirki ukupne količine od 1400 m¹ građe.

Arhiv SSIP-a predstavlja nastavak arhiva Glavnog ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije osnovanog 1924. godine. Godine 1945. pri Ministarstvu inostranih poslova osnovano je Istorijsko odjeljenje u okviru koga je radio Arhiv. Njemu je 1974. pripojen Diplomatski arhiv. Funkcionirao je u okviru Službe za dokumentacione i arhivske poslove SSIP-a. Posjeduje 162 fonda i 11 zbirki građe koja se odnosi na period 1870-1945. godine.

Arhiv VII Beograd osnovan je 1945. g. Nakon više organizacionih promjena od 1949. djeluje u okviru Vojnoistorijskog instituta. Čuva građu srpske i kraljevske jugoslovenske vojske, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, JNA i vlade Kraljevine Jugoslavije u emigraciji. Raspolaze sa (podaci iz 1975) 1.780 fondova i 26 zbirki građe, nastalih u periodu od 1847. do 1945. godine, ukupne količine od cca 1000 m¹ građe.

Arhivsku mrežu na području bivše SFRJ 1980. g. činio je Arhiv Jugoslavije i 65 arhiva, od čega 6 republičkih, 2 pokrajinska i 57 uglavnom regionalnih arhiva. U cca 80.000 m² arhivskoga prostora bilo je pohranjeno oko 200.000 metara dužinskih građe, od koje je oko 70% bilo arhivistički sređeno i pristupačno za korišćenje. Osim arhiva općeg tipa postojali su i specijalizirani arhivi (naznačeni i drugi) sa bogatim arhivskim fondom.

1.3. ARHIVISTIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Arhivska služba na području Bosne i Hercegovine oformljena je tek nakon Drugoga svjetskog rata i jedna je od najmlađih na Balkanu i u Evropi. To je imalo bitnog odraza na sačuvanost i sređenost arhivske građe koja je stoljećima stvarana na ovome prostoru.

Zaštita i čuvanje dokumenata koji su služili praktičnim potrebama, uglavnom javnopravnog karaktera, prisutne je još u vrijeme srednjovjekovne bosanske države. Međutim, ni tada, pa ni kroz četiri naredna stoljeća osmanske vladavine nije uspostavljena organizirana briga državne administracije na zaštiti arhivske građe. Svi arhivski dokumenti, nastali u ovoj provinciji Osmanskog carstva, usmjeravani su prema administrativnim arhivskim središtima (Istanbul i dr.), gdje se i danas nalaze. Jedino je, s obzirom i na vjersku autonomnost, arhivska građa bosanskih franjevaca dobila određenu zaštitu osnivanjem 1544. godine *Arhiva redodržave Bosne srebrene*, a na terenu je ostajao i dio građe lokalne administracije.

Zvanični pokušaj osnivanja arhiva kao posebne ustanove za brigu o arhivskoj građi u BiH, učinjen je prvi put 1909. godine, tj. nakon trideset godina bivstvovanja u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Zahtjev je uputila Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nadležnom Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, obrazlažući ga praktičnim potrebama administracije i predlažući da se usljed pretrpanosti organa vlasti nastalom dokumentacijom ista najprije škartira, a preostali dio smjesti u buduću zemaljski arhiv. Radilo se o preko 28.000.000 spisa nastalih u radu 55 kotarskih i 6 okružnih ureda i Zemaljske vlade, smještenih u 60.000 fascikli ukupne količine od 6.000 dužnih metara građe. Međutim, pošto je osnivanje arhiva kao kulturne ustanove impliciralo i pitanje državnopravnog položaja

Bosne i Hercegovine, zahtjev je odbijen uz obrazloženje da se izvrši škartiranje bezvrijednog materijala a da se pitanje osnivanja Zemaljskog arhiva riješi kasnije. Sljedeći neuspješan pokušaj učinjen je 1914. godine.

Mada su se potrebe za osnivanjem arhiva u Bosni i Hercegovini jasno manifestirale (da se sačuva rasuta građa, da se prihvati restituirana građa i sl.), ni u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (KSHS), odnosno Kraljevine Jugoslavije, do toga nije došlo. Administrativna pocijepanost prostora Bosne i Hercegovine, nastala kao rezultat političkih planova unitarističkog vladajućeg režima da neutralizira i prekine administrativno državni kontinuitet Bosne i Hercegovine, imala je za posljedicu stradanje arhivske građe ili njeno usmjeravanje u administrativne centre: do kraja 1928. u Beograd, a od tada u Split i Cetinje kao centre dvije od četiri banovine kojima je prostor Bosne i Hercegovine pripadao. Značajan pomak na ovome planu učinili su tek organi vlasti snaga narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) u ratu stvarane nove državne južnoslavenske zajednice. Prvi propis, koji se odnosio i na Bosnu i Hercegovinu kao federalnu jedinicu, donio je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) februara 1945. godine pod nazivom "Odluka o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina" kojom je pod zaštitu stavljena i arhivska građa. Međutim, organizirana zaštita arhivske građe u BiH počinje donošenjem Uredbe Vlade Narodne Republike (NR) Bosne i Hercegovine od 12. decembra 1947. godine kojom je osnovan Državni arhiv Bosne i Hercegovine, kao prva ustanova ove vrste u višestoljetnoj državnoj historiji Bosne i Hercegovine, sa zadatkom da ".... skuplja, sređuje, čuva i po propisanim uslovima omogućuje proučavanje arhivskog materijala koji se odnosi na državni život i razvitak, kao i privrednu, političku i kulturnu istoriju naroda." Ovim je, a posebno nakon donošenja Općeg zakona o državnim arhivima u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ) kojim je arhivska djelatnost pravno utemeljena, nastala faza uspostave mreže arhivskih ustanova. Došlo je do osnivanja arhiva u Sarajevu (1948), Banja Luci (1953), Mostaru, Tuzli, Doboju i Travniku (1954). Uglavnom su osnivani kao gradski arhivi, ali se postepeno područje njihovog djelovanja širilo na srez, odnosno okrug (regiju). Mreža arhivskih ustanova je zaokružena formiranjem međuopćinskih arhiva u Bihaću (1982) i Foči (1983). Prema toj mreži teritorijalna i stvarna nadležnost arhiva izgledala je ovako: Arhiv BiH Sarajevo (nadležnost nad republičkim organima i organizacijama, kinotekom, te informativna djelatnost i stručna nadležnost nad regionalnim arhivima; regionalni arhivi: Arhiv Bosanske krajine Banja Luka – 17 općina, Istarski arhiv Bihać – 6 općina, Regionalni arhiv Doboj – 9 općina, Regionalni arhiv Foča – 6 općina, Arhiv Hercegovine Mostar – 18 općina, Istarski arhiv Sarajevo – 20 općina, Arhiv srednje Bosne Travnik – 14 općina i Regionalni istorijski arhiv Tuzla – 19 općina (vidi kartu).

Na planu funkcioniranja arhivske službe Bosne i Hercegovine evidentne su tri etape. Prva (od osnivanja do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992) predstavlja vrijeme uobličavanja, ustrojavanja i uopće zrenja i stasavanja, čija je kulminacija postignuta upravo pred rat tj. na kraju 1991. godine. Druga etapa obuhvaća ratno vrijeme (1992–1995) koje je donijelo destrukcije svih vrsta. Treću etapu, koja je u toku, čini vrijeme od Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995), a karakteriše ga obnova arhivske mreže i arhivske djelatnosti u cjelini.

Potpuno uobličenje arhivske službe u Bosni i Hercegovini uspostavljeno je tek 1962. donešenjem Zakona o arhivima u BiH. Ovaj zakon predstavljao je razradu ranije donesenog saveznog (jugoslavenskog) zakona prilagođenog uvjetima arhivske službe BiH. Njegov značaj je u tome što je Arhivu BiH prvi put data uloga matičnog arhiva koja je obuhvaćala: vođenje zajedničke informativne službe o arhivima i arhivskoj građi, unapređenje stručnoga rada, obrazovanje kadrova i osnivanje centralne radionice za konzervaciju i restauraciju dokumenata. Posebno je značajno uvođenje u arhivima službe za zaštitu arhivske građe van arhiva (vanjske ili spoljne službe) kao novog bitnog sadržaja rada arhiva. Ovim zakonom je arhivska djelatnost svrstana u sferu kulture. U tome statusu je ostala i nakon donošenja novih zakona (1965, 1974. i 1987). Zakonom o arhivskoj djelatnosti u BiH (1987) upotpunjena je matična funkcija Arhiva BiH, time što je uvedena i nadležnost nad stručnim radom regionalnih arhiva. Nizom posebnih propisa (uputstva, pravilnici, sporazumi) bliže je uređena problematika arhivske djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

Zaštiti arhivske građe na prostoru BiH i drugim pitanjima struke znatno je doprinio Arhivski savjet osnovan 1959. kao organ Republičkog sekretarijata za prosvjetu i kulturu. Prestankom njegovog rada 1976. neke od njegovih zadataka preuzeo je Društvo arhivskih radnika BiH (DAR BiH), oformljeno kao strukovna asocijacija arhivskih radnika još 1954. godine. Preko svojih organa: konferencija, predsjedništva, stalnih i povremenih komisija, DAR BiH je odigralo pozitivnu ulogu u razvoju arhivske struke. Funkcioniralo je kao spona između arhivskih kolektiva, a posebno između arhivskih radnika BiH i ostalih arhivskih asocijacija sa prostora SFR Jugoslavije a u sklopu Saveza arhivskih radnika Jugoslavije (SARJ). U njegovoj organizaciji održavana su godišnja savjetovanja arhivskih radnika, seminari, okrugli stolovi, stručne rasprave i sl.

U toku prve etape djelovanja (1947–1991) arhivska služba BiH ostvarila je zavidne stručne rezultate. Oni se potvrđuju u nizu konkretnih rezultata arhivske teorije i prakse, a naročito na kompletiranju propisa arhivskog zakonodavstva, poboljšavanju statusa djelatnosti, obezbjeđenju minimuma prostora i arhivske opreme, zaštiti, čuvanju i evidentiranju arhivske građe u nastajanju, prikupljanju, sređivanju i obradi, te publikovanju i korišćenju arhivske i filmske građe, na izradi i publikovanju informativnih sredstava o

arhivskoj građi, na stvaranju neophodne kadrovske osnove, na naučno-istraživačkoj i kulturno-obrazovnoj djelatnosti, na tehničko-tehnološkoj zaštiti arhivske građe i sl. O nekima od ovih pitanja donosimo samo globalne pokazatelje.

Pravni status i društvena uloga arhivske djelatnosti do 1992. temeljili su se na shvaćanju arhivske građe kao kulturnog dobra od neprocjenjive društvene vrijednosti, nezamjenjivog dokaza nacionalnog identiteta, političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka svakog naroda. Otuda je arhivska djelatnost nakon statusa državne uprave (do 1962) dobila status djelatnosti od posebnoga društvenog interesa. Ovakvo pravno određenje, međutim, imalo je samo deklarativni značaj. U praksi su arhivi ostali u raskoraku između proklamiranih načela i mogućnosti njihove realizacije u praksi. To se ponajviše očitovalo na primjeru šarolikog finansiranja, jer se jedino Arhiv BiH finansirao iz budžeta Republike dok je sudbina regionalnih arhiva zavisila od razumijevanja općina suosnivača, potom jedno vrijeme raznih samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova), fondova za kulturu itd. Ta dvojnost u finansiranju (za upravnu funkciju od države a za kulturnu od SIZ-ova kulture) bila je potpuno nelogična i imala je negativan odraz na ukupno stanje ove djelatnosti.

Za sve vrijeme postojanja, rad arhiva pratio je nedostatak adekvatnog radnog i spremišnog prostora. Većina arhiva je mijenjala lokaciju po nekoliko puta, seleći se iz postojećeg u nešto uslovniji prostor. Nijedna arhivska zgrada nije namjenski sagrađena, mada je izvršeno nekoliko manjih namjenskih adaptacija objekata. Jedna arhivska ustanova je smješтана na više lokacija, što je otežavalo adekvatnu organiziranost radnog procesa i optimalnu iskorišćenost arhivske opreme. Bosanskohercegovački arhivi su, prema podacima iz 1990. godine, raspolagali sa 8.099 m² radnog i spremišnog prostora, što nije bilo zadovoljavajuće kako sa aspekta uslovnosti prostora, tako i posebno sa aspekta površine s obzirom na potrebe za preuzimanje građe od imalaca. Tako je prostor postao (i ostao) veoma bitan (limitirajući) uvjet za adekvatan razvoj arhivske djelatnosti.

Tehnička opremljenost arhiva je također bila neadekvatna, a što se odražavalo i na neiskorišćenost postojećeg prostora. Nedostajale su arhivske police - regali, kseroks aparati, terenska vozila i druga jednostavna oprema. Samo je pri Arhivu BiH neko vrijeme funkcionirala radionica za konzervaciju, restauraciju i mikrofilmovanje građe sa najosnovnijim i zastarjelim uređajima. U ovoj etapi rada informatičke opreme u arhivima nije bilo. Tako je na ovom sektoru rada arhivska djelatnost značajno zaostajala za svjetskim i evropskim standardima.

Sadržaje rada arhivske službe BiH činili su svi oblici teorijsko-praktičnog tretmana arhivske građe. Primarna je bila zaštita arhivske građe u nastajanju, koja je nastajala u ogromnim količinama. Te poslove obavljale su vanjske (spoljne) službe arhiva, a na osnovu ovlašćenja utvrđenih u

arhivskom zakonodavstvu. Prema podacima iz 1990, arhivska je služba BiH vršila nadzor nad radom oko 12.000 imalaca registraturne građe, u kojima se čuvalo na stotine hiljada dužnih metara registraturne građe. Nemogućnost preuzimanja arhivske građe (građa starija od 20 odnosno 30 godina) usljed ograničenosti spremišnog prostora u arhivima, neadekvatna kadrovska osposobljenost vanjskih službi, te posebno neizvršavanje obaveza imalaca prema sopstvenoj građi (na zaštiti, smještaju, opremi, stručnom rukovanju i sl.) najveće su teškoće sa kojima se na ovom sektoru rada susretala arhivska služba. Ipak, i pored svega toga postignuti su značajni rezultati. To potvrđuje i činjenica da je većina ove građe u nastajanju stavljena pod nadzor arhivske službe i da je ona time koliko-toliko zaštićena od uništenja. Prevedhodno zahvaljujući angažiranosti stručnih arhivskih radnika u arhive je do 1990. godine preuzeto 27.184 m³ građe raspoređene u 3.040 fondova i zbirki te 1.340.000 dužnih metara filmske trake.

Postavljajući na čvrstu teorijsku-praktičnu osnovu sva pitanja sređivanja, obrade, korišćenja i publikovanja arhivske građe, arhivska služba je postigla značajane rezultate na ovom najbitnijem stručnom pitanju. Na planu sređivanja, uglavnom primjenom principa provenijencije i slobodne provenijencije, do rata je obrađeno oko 60% arhivske građe pohranjene u arhivima što je od značaja zbog mogućnosti njenog korišćenja. Jedinstveni sistem sređivanja našao je odraza i u jedinstvenom sistemu obrade i publiciranja informativnih naučnih-obavještajnih sredstava: inventara, vodiča, kataloga, regesta i sl. Posebno je značajan projekat publikovanja inventara, započeo 1988. godine, po kojem je planirano objavljivanje 44 inventara. Do 1991. objavljeno je 14 inventara.

Arhivska služba BiH od 1961. g. izdaje svoj stručni časopis "Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH". Do rata je štampan 31 broj ovog časopisa, koji je dao ogroman doprinos razvoju arhivske struke.

Na osnovu sređene i obrađene arhivske građe u arhivima su nastala brojna historijska i druga naučna i stručna djela od značaja za bosanskohercegovačko društvo: članci, studije, rasprave, monografije i sl. Na taj način je arhivska služba doprinijela razvoju ne samo sopstvene nauke, već i niza drugih - posebno historije. Osim naučnih sadržaja na planu sređivanja i obrade, arhivska služba je obavljala i druge konkretne naučne poslove, među njima su i projekti: Kompletno istraživanje arhivske građe i bibliotečkog materijala u zemlji i inostranstvu u cilju kompletiranja arhivskog i bibliotečkog fonda Bosne i Hercegovine i Izvori za istoriju Saveza komunista BiH, koje je realizirao stručni tim arhivista, historičara i bibliotekara.

Kulturno-obrazovnoj djelatnosti arhivska služba BiH je poklanjala posebnu pažnju tek od početka 80-tih godina 20. st. Pored nedostatka kadra, neopremljenosti arhiva, poteškoća u finansiranju i sl., ovi poslovi zahtijevaju i stručna znanja i značajna materijalna ulaganja. Prakticirane su razne forme

i sadržaji ovoga rada: predavanja, izložbe, saradnja sa školama i mas-medijima, itd. Utisak je da je baš ovaj sektor rada arhiva aktualizirao značaj arhivske djelatnosti u kulturnoj javnosti BiH i bitno doprinio njenoj afirmaciji.

Na planu primjene jedinstvenoga arhivskog informativnog sistema (AIS) na nivou bivše SFRJ, o čemu je potpisan Sporazum 1983. godine, arhivska služba BiH je započela mnoge poslove koji su polazili od ujednačavanja sistema obrade informativnih sredstava i formiranja jedinstvene baze podataka o građi. Međutim, ovaj obiman, složen i važan posao nije završen.

Neposredni nosioci složenih poslova arhivske struke su arhivski kadrovi. Priroda i status djelatnosti, a posebno uvjeti rada, nisu plijenili pažnju perspektivnih visokostručnih kadrova: historičara, pravnika, ekonomista i dr., a sistem nije ništa poduzimao da ih posebnim stimuliranjem zainteresira za rad u arhivima. Za uža se arhivska zanimanja kadrovi nisu ni obrazovali u BiH. Tek je osamdesetih godina prošloga stoljeća pri Prvoj gimnaziji u Sarajevu organizirano srednjoškolsko obrazovanje tri generacije arhivskih manipulanata i arhivskih tehničara. Studij arhivistike u BiH nije organiziran. Sav taj neutralan društveni odnos prema ovoj djelatnosti ostavio je traga na stručni domet arhivske teorije i prakse. U arhivskoj službi su se zapošljavali i zadržavali samo entuzijasti, a dugo vremena je u službi dominirao srednjoškolski kadar. Ipak, broj zaposlenih se stalno povećavao, a poboljšavala se i kvalifikaciona struktura. Tako je 1981. godine u arhivima BiH bilo 125 radnika od čega: 45 VSS, 4 VŠS, 49 SSS i 27 NSS. Deset godina kasnije stanje se znatno poboljšalo, od ukupno 147 radnika, bilo je: 6 magistara, 49 VSS, 11 VŠS, 53 SSS, 6 KV i 22 NSS. Zbog nepostojanja sistema redovnog obrazovanja za arhivska zanimanja uređen je sistem stručnoga usavršavanja zaposlenog osoblja donošenjem Samoupravnog sporazuma o stručnim zvanjima u arhivskoj službi BiH 1975. godine, koji je kasnije dograđivan. To je dalo dobre rezultate, tako da se vremenom povećavao broj radnika sa stručnim zvanjima. Tako je 1991. stručna zvanja posjedovalo 55 arhivskih radnika (52% od broja stručnih radnika). Sve to navodi na opravdanu konstataciju da je arhivska služba do 1991. g. konsolidirala svoju kadrovsku osnovu, osposobljenu za uspješno stručno obavljanje svih segmenata arhivske teorije i prakse.

U drugoj etapi razvoja arhivske službe Bosne i Hercegovine, u toku ratnih okolnosti (1992-1995), narušena je organizaciona struktura i nadležnosti arhivskih ustanova. Svi arhivi su, kako oni na području pod kontrolom snaga odbrane tako i oni pod kontrolom drugih vojnih i paravojnih formacija, nastavili sa radom. Na teritoriji snaga odbrane BiH našao se Arhiv BiH i pet regionalnih arhiva: u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Bihaću i Tuzli, a pod kontrolom srpskih vojnih snaga regionalni arhivi u Banjoj Luci, Doboju i Foči. Svi su oni nastavili sa radom u ratnim

okolnostima, mada su njihove nadležnosti znatno reducirane. U toku rata Arhiv Bosanske krajine iz Banje Luke je (1992) preimenovan u Arhiv Srpske Republike BiH, u čijem su sastavu od 1993. kao arhivska odjeljenja djelovali arhivi u Doboju i Foči. Osnovana su još tri arhivska odjeljenja (Pale, Trebinje i Bijeljina) koja do kraja rata nisu zaživjela sa radom. Na područje zapadne Hercegovine i dijela centralne Bosne, tj. za prostor pod kontrolom Hrvatskog vijeća obrane (HVO), formiran je Arhiv Hercegovine (1994).

Svi arhivi su prilagodili sadržaje rada ratnim uvjetima, vodeći prevashodno brigu o zaštiti arhivskih fondova i zbirki. Stvarna i teritorijalna nadležnost arhiva se bitno promijenila. Veliki dio teritorije (i imalaca) je usljed ratnih dejstava ostao mimo efektivnog domašaja arhivske službe.

Funkcioniranje arhivske djelatnosti u ratu karakterišu brojne poteškoće: drastično smanjenje broja arhivskih kadrova (sa 147 radnika prije rata na 98 na kraju rata), smanjenje arhivskoga prostora usljed oštećenja i mobilizacije za potrebe odbrane, neadekvatnom i neredovnom finansiranju itd. Bitno je reduciran broj obilazaka registratura, smanjena je kulturno-obrazovna aktivnost, broj korisnika arhivske građe i knjižnog fonda, itd. Osim toga nastale su brojne i katastrofalne posljedice po arhivsku građu. Bitnija stradanja zadesila su Arhiv Hercegovine u kome je stradalo (djelimično ili potpuno) 38 arhivskih fondova i zbirki (što čini oko 10% arhivskog fonda), dok je u drugim arhivima bilo znatno manje posljedica po arhivske fondove i zbirke (ukupno stradalo 1.625 m³, tj. 7% građe). Znatno veće posljedice nastale su na arhivskoj građi u nastajanju. Prema sprovedenim istraživanjima nakon rata, stradalo je (oštećeno ili uništeno) cca 81.000 m³ arhivske građe (cca 52%), te cca 400.000 m³ registraturnog materijala (cca 50%).

U cjelini uzevši doratna arhivska služba BiH se u toku rata našla u dvjema potpuno različitim okolnostima: na području pod kontrolom srpskih snaga (po Dejtonskom sporazumu područje Republike Srpske) gdje je arhivska građa bila znatno bezbjednija od granatiranja, i na području pod kontrolom legalnih vlasti R BiH (po Dejtonskom sporazumu prostor Federacije BiH) gdje su arhivska građa (u arhivima i u nastajanju), te arhivski radnici, objekti, oprema, bili izloženi stalnom granatiranju. Da je arhivska građa namjerno uništavana, potvrđuju podaci da je na prostoru Federacije BiH svaki arhivski objekat granatiran (i oštećen) i da su druge ustanove bogate arhivskom građom također granatirane (slučaj Orijentalnog instituta u Sarajevu u kojem je 17. 05. 1992. uništeno oko 200.000 originalnih dokumenata). Ovakav odnos je u tijesnoj vezi sa ciljevima i karakterom rata u BiH, što nije predmet ovog rada.

Sanacija posljedica ratnog stanja u oblasti arhivske djelatnosti BiH započela je zaključenjem Dejtonskog mirovnog ugovora, novembra 1995. godine, kao i u svim drugim oblastima rada. Time je počela treća (tekuća)

faza rada arhivske službe BiH, tj. faza njene obnove. Pravno-arhivistički dezintegrirani prostor trebalo je ponovo dovesti u sistem, ovoga puta u skladu sa političkom voljom vlasti sa prostora Federacije BiH i Republike Srpske. Praktični postupci stručnih institucija (arhiva) i arhivskih asocijacija (Društva arhivskih radnika BiH) različiti su na prostoru Federacije BiH od prostora Republike Srpske.

U Republici Srpskoj je arhivska služba u početku bila orijentirana na arhivsku službu Jugoslavije, odnosno državne zajednice Srbije i Crne Gore, koju je ovlasila čak i za zastupanje njenih interesa na međunarodnom planu. Izvršena je centralizacija arhivske mreže tako što postoji samo jedan Arhiv (Arhiv RS u Banjoj Luci), a svi drugi arhivi (u Doboju i Foči), kao i novoosnovana arhivska odjeljenja (područne jedinice) na Palama, Trebinju i Zvorniku (umjesto Bijeljine) čine njegov sastavni dio. Oformljeno je i Društvo arhivskih radnika RS i doneseni svi relevantni arhivski propisi. Vremenom je uspostavljena sve intenzivnija saradnja sa Arhivom BiH i DAR BiH.

Nasuprot centralizaciji djelatnosti u RS, na prostoru Federacije BiH dogodila se decentralizacija službe. Arhiv BiH je u ratu preimenovan u Državni arhiv Republike BiH. U toku i nakon rata permanentno je ostvarivao saradnju sa regionalnim arhivima u Mostaru, Sarajevu, Travniku, Bihaću i Tuzli. Na međunarodnom planu, pa i u pregovorima o sukcesiji bivše SFRJ u oblasti arhiva, zastupa stajalište i interese države Bosne i Hercegovine. Osim toga, još u toku rata, a naročito u uvjetima mira, na prostoru Federacije BiH došlo je do obnavljanja rada DAR BiH. Rezultat takvog rada je pojačana stručna saradnja na svim pitanjima struke. To se ponajviše očituje u pripremi nacrtu novog Zakona o arhivskoj građi i Arhivu BiH, u kojem je, po uzoru na susjedne i zapadno-evropske zemlje, definiran status arhivske građe kao javne i privatne i predložena druga savremena rješenja ustrojstva, nadležnosti i funkcioniranja. U toku 1997. godine započeo je sa radom Arhiv Federacije BiH koji je nastojao potisnuti rad Arhiva BiH preuzimajući prostor, građu i kadrove. Međutim, nakon donošenja Zakona o arhivskoj građi i Arhivu BiH (2001) postepeno se ustrojavaju sve funkcije Arhiva BiH, a djelatnost Arhiva Federacije BiH se nastoji ograničiti na građu federalnih registratura. U kantonima su nastali kantonalni arhivi preregistracijom bivših regionalnih arhiva (Tuzla, Bihać, Mostar, Travnik, Sarajevo). Godine 2002. osnovan je i kantonalni arhiv u Širokom Brijegu a 2004. u Goraždu. Novoosnovan je i Arhiv Islamske zajednice BiH kao specijalni arhiv.

Obnovljeni organi DAR BiH su pripremili i uspješno realizirali pet poslijeratnih savjetovanja arhivskih radnika BiH. U posljednje dvije godine održana su još dva takva skupa. Osnovan je i Savez arhivskih društava BiH. U ratu započeta međunarodna arhivska saradnja je sve intenzivnija. Nakon rekonstrukcije objekta Arhiva Hercegovine u Mostaru od strane Evropske

unije u 1995. godini, započela je realiziranje drugih programa pomoći međunarodne zajednice; radi se o projektu obnove arhivske službe Bosne i Hercegovine, okvirno utvrđenom na Seminaru u Londonu 1999. Projekat se sastoji iz obnove arhivskih objekata i nabavke arhivske opreme, kao i od edukacije arhivskih kadrova (u arhivima i registraturama).

Arhivska služba Bosne i Hercegovine je, dakle, izašla iz rata bremenita brojnim problemima. Njihovo rješavanje odvija se u organima DAR BiH prema utvrđenom sistemu prioriteta i to:

- zaštita arhivske građe u nastajanju,
- statusna pitanja arhivske djelatnosti (kroz usvajanje novih propisa i njihovu harmonizaciju),
- osiguranje materijalnih (prostor i oprema) i finansijskih (izvori finansiranja) pretpostavki za valjano obavljanje djelatnosti,
- kadrovska obnova i edukacija arhivskih radnika,
- obavljanje djelatnosti na cijelom prostoru BiH,
- insistiranje od nadležnih organa da se onemoguću iznošenje arhivske građe iz BiH, te da se povećaju i ažuriraju sankcije protiv imalaca koji su počinili prekršajnu i krivičnu odgovornost u skladu sa odredbama aktualnog zakonodavstva i sa stavovima iz međunarodnog sistema zaštite,
- sinhronizacija stručnog rada kroz arhive i DAR BiH kao i druge arhivske organizacije,
- razvijanje i unapređivanje međunarodne saradnje, itd.

Međutim, arhivska djelatnost BiH je još uvijek organizaciono neobjedinjena što predstavlja logičnu posljedicu političkih prilika u zemlji. Brže i radikalnije promjene stanja nisu moguće. Ipak u odsustvu institucionalne sinhronizacije djelatnosti na nivou države pojedine arhivske ustanove, zahvaljujući inventivnosti svojih kadrova, uspjele su da se organizaciono stabiliziraju i uvežu u projekte međunarodne arhivske saradnje. Time se doprinosi smanjenju raskoraka u razvoju djelatnosti između BiH i razvijenog dijela svijeta i u mnogome amortiziraju negativne sistemske okolnosti u kojima arhivska služba BiH djeluje.

1.4. ARHIVSKA TERMINOLOGIJA

Pravilno ophođenje s arhivskom građom zahtijeva poznavanje jezika razrađene stručne arhivske terminologije. Radi se o naučnome određenju pojmova (riječi i termina) koji su neophodni za razumijevanje i razvoj svake posebne nauke, pa i arhivistike. Bez uređenoga stručnog jezika ne može se očekivati naučni napredak, jer nedosljednost u upotrebi stručne terminologije

može da prouzrokuje anarhiju u obavljanju konkretnog radnog zadatka. Standardizirana terminologija, kao dogovoren sistem termina (izraza), predstavlja važno sredstvo komuniciranja, neophodno za tačno razumijevanje i vrednovanje informacija, posebno kada se njihova razmjena vrši putem računarskih sistema. Standardizirana terminologija se objedinjuje u posebnim rječnicima, kao i u okviru obrade pojedinih arhivskih standarda za uža arhivska područja.

Standardiziranje arhivske terminologije na međunarodnom nivou započelo je 1933, a naročito od 1953. kada je na Drugom kongresu MAV-a ustanovljen Komitet za terminologiju. Rezultat toga obimnoga i stručnoga posla bilo je izdavanje Leksikona arhivske terminologije 1964. Sadržavao je najvažnije arhivske termine koji su se upotrebljavali u zapadnoevropskim zemljama, a na šest svjetskih jezika, pri čemu je francuski bio osnovni. Međutim, ovaj leksikon je ubrzo postao prevaziđen usljed krupnih promjena koje su se u to vrijeme i naročito kasnije odvijale u arhivistici. Na novome rječniku radió je novi komitet MAV-a tako da je 1988. izašao novi Rječnik arhivske terminologije, također na šest jezika, s tim da je engleski jezik bio osnovni. Ovaj rječnik sadrži više od 500 određenja (definicija) termina koji se upotrebljavaju u arhivskoj struci.

Na području bivše SFR Jugoslavije rad na pripremi rječnika arhivske terminologije započeo je 1963. godine imenovanjem posebne radne grupe od strane SARJ. Rezultat toga je objavljivanje Rječnika 1972. na srpskohrvatskom, slovenskom i makedonskom jeziku, uz dodavanje odgovarajućih naziva na engleskom, francuskom, njemačkom, ruskom i italijanskom jeziku. Ovo je doprinijelo ujednačavanju i unapređenju arhivske struke na cijelom državnom prostoru.

U posljednje vrijeme potreba za dogradnjom postojeće međunarodne arhivske terminologije postala je veoma izražena. Neuređenost (nestandardiziranost) arhivske terminologije postala je smetnja za dalji razvoj arhivske nauke. Ove se poteškoće postupno otklanjaju donošenjem novih međunarodnih standarda od strane radnih tijela MAV-a. Donijeto je više takvih standarda: Opća međunarodna norma za opis arhivske građe - ISAD (G), Stokholm 1993; Međunarodna norma arhivističkoga normiranoga zapisa za pravne i fizičke osobe i obitelji, Pariz 1995, itd.

Bosanskohercegovačka arhivska terminologija nije adekvatna potrebama struke. Ne postoje ni mehanizmi za direktnu primjenu međunarodnih arhivskih standarda, pa otuda ni terminologije. Sve to usporava napredak ove nauke jer nije osiguran dotok arhivističkih znanja iz razvijenog dijela Evrope i svijeta. U primjeni je terminologija usvojena do rata 1992. i dijelom terminologija iz nekih međunarodnih arhivističkih standarda. Polazeći od svega toga donosimo određenja nekih najznačajnijih i u ovoj knjizi korišćenih termina, i to:

Registraturna građa je cjelokupna produkcija spisa (izdatih i primljenih) jedne registrature.

Arhivsku građu čine spisi koji imaju trajnu vrijednost za čuvanje zbog naučnih, kulturnih, umjetničkih, estetskih i drugih društvenih vrijednosti.

Registraturni materijal su spisi koji imaju samo operativnu, tj. vremenski ograničenu vrijednost i značaj.

Stvaraoci registraturne građe su sva pravna i fizička lica u čijem radu nastaje poslovna dokumentacija.

Imaoci registraturne građe su sva pravna i fizička lica u čijem radu nastaje i čuva se poslovna dokumentacija (u praksi svaki imalac je i stvaralac, ali svaki stvaralac ne mora biti imalac dokumentacije).

Kancelarijsko poslovanje obuhvaća sve radnje sa aktima od njihovog nastanka (ili prijema), preko operativne funkcije (rješavanja) pa do arhiviranja (odlaganja).

Arhivsko poslovanje čini sistem postupaka sa registraturnom građom (evidentiranje, rukovanje, odabiranje i izlučivanje) od prestanka njene operativne funkcije (riješeni akti) pa do predaje nadležnom arhivu.

Spis (ili akt) je svaki pisani sastav kojim se pokreće, dopunjava, mijenja, prekida ili završava neka poslovna djelatnost, postupak ili radnja. Može biti običan, povjerljiv i strogo povjerljiv, potom, bez obzira na stepen povjerljivosti, hitan i preporučan, itd.

Zapis čini zapisano obavještenje u bilo kojem obliku ili na bilo kojem nosaču, koje je stvorila ili primila i čuvala neka pravna osoba ili pojedinac u obavljanju svoje djelatnosti.

Dokument je zapisano obavještenje bez obzira na nosioca zapisa ili njegovu važnost.

Prilog je pisani sastav ili fizički predmet koji se prilaže spisu (aktu) radi njegovog dopunjavanja, objašnjavanja ili dokazivanja.

Predmet je skup akata koji se odnose na istu stvar, nastalih u toku istog postupka. Oni predstavljaju jedinstvenu cjelinu sa istom bitnom sadržinom.

Dosije je skup predmeta koji se odnose na istu materiju, pravnu ili fizičku osobu.

Fascikl je skup više odloženih predmeta ili dosijea.

Knjiga je klasično evidenciono sredstvo koje čini skup povezanih i ukoričenih listova čije su strane numerirane. Knjige su: djelovodni protokol, registar preuzetih arhivskih fondova i zbirki, upisnik predmeta, registar (index), arhivska knjiga, popis štambilja, pečata i žigova i dr.

Kartoteka je evidenciono sredstvo sastavljeno od određenog broja zasebnih listića, fascikli, kartica, mikrofilmova i sl. koji zajedno čine jednu cjelinu, a njihovo sređivanje je izvršeno po određenome klasifikacionom sistemu.

Arhivska knjiga je evidencija (popis) cjelokupne registraturne građe (inventarni pregled) nastale u radu imaoca registraturne građe, kao i one građe koja se po bilo kojem osnovu kod istog nalazi.

Arhivski depo je posebna namjenska prostorija u kojoj se čuva registraturna i/ili arhivska građa.

Arhivsku opremu čine registraturne jedinice čuvanja (fascikli, registratori, kutije i arhivske knjige), stalaže i kase, vodootporni metalni sanduci (kontejneri), hidrometri, termometri, protivpožarni aparati i drugi uređaji kojima se kontroliraju i održavaju uvjeti za smještaj i čuvanje arhivske i registraturne građe.

Lista kategorija registraturne građe je normativni akt imaoca registraturne građe u kojoj je putem ekspertize sadržaja svakom spisu određen rok čuvanja sa stanovišta operativnog, dokumentarnog, naučnog i društvenog značaja, na osnovu kojeg se vrši odabiranje arhivske građe (dokumentacija koja se trajno čuva) i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala (dokumentacija koja se čuva samo određeni vremenski period).

Arhivistički opis čini izrada tačnog prikaza neke arhivske jedinice i njenih sastavnih dijelova, izborom, raščlanjenjem, rasporedom i zapisivanjem obavještenja koja omogućavaju prepoznavanje, upravljanje, određivanje mjesta i tumačenje arhivske građe, kao i konteksta i sistema kancelarijskog poslovanja u kojem je građa nastala.

Pisarnica je organizaciona jedinica registrature gdje se vrše sljedeći poslovi: prijem, otvaranje, pregledanje i raspoređivanje pošte, evidentiranje i združivanje akata, dostavljanje akata odgovarajućim organizacionim jedinicama i pojedincima, otpremanje pošte, razvođenje akata kao i njihovo stavljanje u arhivu (arhiviranje i čuvanje).

Arhiva je sastavni dio pisarnice gdje se čuvaju riješeni (arhivirani) predmeti, evidencije o aktima i predmetima, kao i ostala registraturna građa (arhivska građa), do predaje nadležnom arhivu, odnosno do uništenja (bezvrijedni registraturni materijal).

Fond čini cjelina zapisa, bez obzira na njihov oblik ili nosioca, koju je organski stvorio i/ili primio i koristio neki pojedinac, porodica ili pravna osoba u obavljanju svoje djelatnosti.

Zbirku čine vještački združeni dokumenti, sakupljeni na osnovu nekih zajedničkih osobina (kao što su sadržaj ili nosilac zapisa), bez obzira na njihovu provenijenciju.

Obavještajno sredstvo je opći naziv za sve vrste opisa ili pomagala što ih je neka arhivska ustanova izradila ili primila tokom svog upravnog ili intelektualnog nadzora nad arhivskom građom.

Seriju čine zapisi sređeni prema sistemu odlaganja spisa (zapisa) koji su se čuvali kao cjelina, zbog toga što su učinak istog postupka prikupljanja ili odlaganja, ili su nastali istom djelatnošću ili imaju poseban format, ili

zbog nekog drugog odnosa koji proizlazi iz njihovoga nastanka, prijema ili korišćenja.

Sređivanje građe čine intelektualni i fizički postupci raščlanjenja i rasporeda dokumenata u okviru jedne arhivske jedinice u skladu sa arhivističkim načelima.

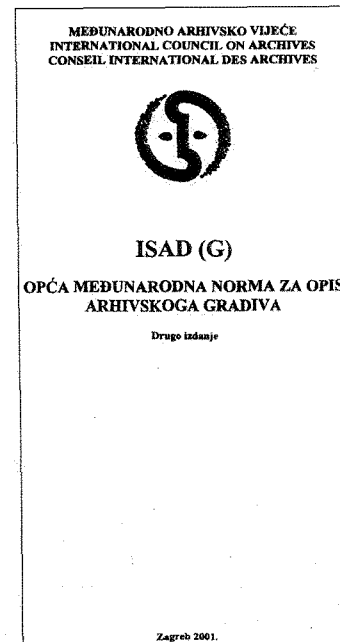
Vrednovanje je sistem postupaka na utvrđivanju vrijednosti svakoga spisa kao arhivske građe (trajna vrijednost) i registraturnog materijala (vremenski ograničena vrijednost trajanja).

Provenijencija je odnos između arhivskih spisa i pravnih ili fizičkih osoba čijim su djelovanjem oni nastali, prikupljeni i/ili čuvani i korišćeni u obavljanju djelatnosti tih fizičkih i pravnih osoba.

Bez obzira na formu, oblik i način poslovanja, u radu svake registrature nastaju *posebni i računovodstveni spisi*.

U *posebne spise* spadaju: osnovni akti (rješenja i odluke o statusnim pitanjima, normativni akti (statuti, pravilnici, poslovници), zapisnici organa upravljanja (zapisnici sa sjednica i sl.) i kadrovska dokumentacija (matične knjige zaposlenih, personalni dosijei i sl.)).

U *računovodstvene spise* spadaju: knjigovodstveni spisi, poslovne knjige, operativna evidencija, statistička evidencija, planska evidencija, osnovna sredstva, obrtna sredstva, inventar, bilansi, konta, uplatnice i isplatnice, blagajnički izvještaj, dnevници, sitni inventar itd.

II ARHIVSKA GRAĐA

2.1. POJAM I ZNAČAJ

Značenje pojma *arhivska građa* ima svoju dugu evoluciju, počev od 16. st. pa do savremenoga doba. Na to su presudno uticala dva faktora: jačanje administracije i razvoj arhivistike.

Pojam *arhivska građa* nemoguće je pravilno shvatiti bez razumijevanja pojma arhivski dokument, zato što arhivski dokument čini arhivsku građu (jedinina) odnosno što arhivska građa (množina) predstavlja skupinu arhivskih dokumenata.

I značenje pojma arhivski dokument u prošlosti se mijenjalo, kako po obliku (formi) tako i po sadržini. Sama riječ dokument potiče od latinske riječi *docere* u značenju: pouka, primjer, ugled, izraz i dokaz. U srednjem vijeku je preovladalo značenje *dokaz*, da bi kasnije postepeno ovaj pojam dobijao sve šire značenje. U novije vrijeme se pod pojmom *dokument* podrazumijeva materijalno svjedočanstvo nekih činjenica, događaja, predmeta i pojava objektivne i misaone ljudske djelatnosti, izraženo u štampi, grafici, crtežu, fotografiji, zvučnom i elektronskom zapisu, a na odgovarajućem materijalu: kamene i glinene pločice, papirus, pergament, papir, filmska i magnetna traka, mikrofilm, CD i dr. Cjelokupnu evoluciju ovoga pojma proučava arhivistika.

U suštini, da bi jedan dokument postao arhivski mora da zadovolji dva osnovna kriterija koji se tiču smisla njegovoga nastanka i smisla čuvanja. Kada je u pitanju prvi kriterij neophodno je da je dokument nastao u procesu svjesne i organizirane aktivnosti usmjerene na izvršenje administrativnog, pravnog, poslovnog ili kakvog drugog društvenog cilja. Smisao čuvanja dokumenat zadovoljava ako je značajan za čuvanje, zbog toga što njegov sadržaj ima naučnu, kulturnu i drugu društvenu vrijednost.

U zavisnosti od aspekta podjele postoje razne vrste arhivskih dokumenata:

- po obliku arhivski dokumenti mogu biti: košuljica, klasifikator, svežanj, mapa, itd.,
- po etapama nastanka: bilješka, apostila, koncept, minuta, grosa, duplikat, kopija, faksimil itd.,
- sa diplomatskog stanovišta: isprava, povelja, pismo, bula, ferman, berat, diploma, patent, peticija, poziv, naredba, plakat, rezolucija, zapisnik itd.,
- po sadržaju: kartular, urbar, cenzurij, registar, katastar, zemljišna knjiga, rola, glavna knjiga, blagajnički dnevnik, budžet, bilans itd.,
- sa registraturnog stanovišta: akt, prilog, koncept, original, itd.,

- sa tehničkog stanovišta: zvučni, audiovizuelni, foto dokumenat, fotokopija, itd.,

O svakoj od ovih vrsta dokumenata bit će pružena dodatna objašnjenja u daljem tekstu. Za sada naznačimo samo to da su u suštini arhivski dokumenti samo autentični dokumenti.

Kako je već i naglašeno značenje se pojma *arhivska građa* mijenjalo u prošlosti. Stara shvaćanja i poimanja arhivske građe doživljavala su kritike u nastojanju da se pronađu bolje formulacije. Srednjovjekovno shvaćanje da arhivsku građu čine samo dokumenti koji su u sebi sadržavali neko pravo, prerogativ ili sporazum koji su se odnosili na vrhovnu vlast, vladara i međudržavne odnose, zadržalo se sve do Francuske revolucije 1789. godine, ponajviše zato što je odgovaralo klasnoj strukturi društva feudalne epohe. Vremenom su se pojmovi postepeno bistrili tako da su se iskristalizirala nova shvaćanja ovoga pojma.

Iako ni danas ne postoji jedinstvena, prihvatljiva i općeobuhvatna definicija pojma *arhivska građa*, ipak su teoretičari arhivistike iz mnogih zemalja svijeta do polovice 20. st. proširili sadržaj ovoga pojma iz 19. st. (službena, registraturna građa državnih ustanova) na svu dokumentaciju bez obzira na porijeklo (službena i privatna dokumentacija), utvrđujući da je njeno osnovno obilježje poslovni karakter. Arhivska građa ne obuhvaća više samo pisane dokumente, već sve ono što može poslužiti kao dokazno i informativno sredstvo (pisma, knjige, novine itd.).

Sumirajući naznačena i mnoga druga shvaćanja i definicije može se konstatirati da arhivsku građu čine dokumenti nastali u poslovnoj djelatnosti ustanova, dokumenti o javnopravnim, privatnopravnim, sudskim, upravnim političkim i ostalim pravnim poslovima, dokumenti koji se ne koriste u tekućem poslovanju, ali koji zaslužuju trajno čuvanje zbog svoje naučne, historijske, dokazne, kulturne, umjetničke, estetske i drugih društvenih vrijednosti.

2.2. VRSTE GRAĐE

Postoje različite vrste pisane građe (na tvrdom materijalu, nadgrobnim spomenicima, građevinama, pergamentu, papiru, magnetnoj i filmskoj traci i u elektronskom obliku, kao – skup simbola). Predmet arhivistike su spisi na mekoj podlozi, audiovizualni i elektronski dokumenti.

U konkretnom obliku arhivsku građu čine:

- isprave (listine, povelje, diplome), originalne ili prepisi,
- rukopisne knjige starih kancelarija (protokoli, registri i sl.),
- izabrani spisu sa protokolima (djelovodnim, poslovnim i sl.) i registrima (indeksima, imenicima i sl.),

- rukopisne zaostavštine značajnih porodica i личности,
- zbirke arhivalija naučnih i kulturnih ustanova i privrednika, te sfragističke, heraldičke i geneološke zbirke,
- karte, mape, planovi, nacrti, crteži, grafike, materijali (knjige, brošure, oglasi, leci i sl.), ilustrativni materijal (fotokopije, klišeji i sl.) i dr.,
- građa nastala na novim nosiocima informacija (filmske i magnetofonske trake, elektronski zapisi i dr.).

Globalno uzevši postoje četiri osnovne vrste arhivske građe: isprave, spisi, knjige i građa na novim nosiocima informacija.

Isprave čine najvažniju arhivsku građu srednjeg vijeka, sačuvanu fragmentarno. Isprave su razni pisani sastavi pravne naravi različitih oblika i sadržaja, a razlikuju se po mjestu, epohi, osobama i vrsti pravnoga čina. Nazivane su raznim imenima: charte, instrumenta, littera, privilegia, documentum, diploma, hrisovulja, prostagma itd. Pisane su na pergamentu i papiru, crnom tintom pomoću drvenih ili metalnih štapića i guščijih pera. Sačuvane su u originalu, konceptu i kopiji. Postoje vladarske (banske, carske i kraljevske), crkvene (papske i dr.) i privatne (feudalaca, velmoža i sl.). U radu sa ispravama bitno je poznavati njihova vanjska i unutrašnja svojstva. Svaka isprava sadrži historijski i diplomatski tekst. Ispravama se bliže bavi diplomatika kao posebna naučna disciplina. Pošto se čuvaju u arhivima, neka njihova svojstva kao vrste arhivske građe treba da poznaju i arhivisti, te historičari, lingvisti i drugi naučnici.

Spisi (ili akti) su pisani sastavi nastali u radu neke ustanove, kojima se pokreće, dopunjava, mijenja, prekida ili završava neki pravni postupak. I spisi imaju svoje osobenosti što je od značaja za njihovo klasificiranje i za naučnu valorizaciju. Postoje različite vrste spisa: opći i posebni, glavni i sporedni, komisijski i ručni, serijski i predmetni, itd. Svako vrijeme ima svoje karakteristične spise. Tako u najvažnije dokumente osmanske službene korespondencije spadaju: fermani (pisane carske naredbe), berati (carski dekreti i ukazi), sidžili (sudska rješenja), hudžeti (sudsko-šerijatski protokoli), bujruldije (naredbe), tapije (javne isprave o vlasničkom pravu na nekretnine), vakufname (isprave o osnivanju vakufa), fetve (pravna rješenja), itd.

Knjige predstavljaju poseban rod arhivalija, koje se od isprava i spisa razlikuju više po formalnim nego po sadržajnim karakteristikama. Arhivske knjige su nastale iz administrativnih potreba, pisane su rukom i razlikuju se od literarnih i drugih knjiga. Treba razlikovati razne vrste knjiga starih kancelarija (tradicionalne i kopijalne knjige, urbari, registri, indeksi i dr.) sa kojima se danas rjeđe susrećemo, te registraturne knjige koje su u upotrebi od 18. vijeka (popisi akata, protokoli, registraturne šeme i sl.). Postoje i razne druge knjige kao što su zemljišne ili gruntovne knjige, knjige matice

(rođenih, vjenčanih i umrlih), kotarske knjige, defteri (popisne knjige osmanske administracije) itd.

Posebnu vrstu arhivske građe čini *građa nastala na novim nosiocima informacija* koja se također dijelom nalazi u arhivima. Nastala je kao rezultat tehnoloških dostignuća (audiovizualna građa, mikrofilmska i filmska građa itd.) U ovu kategoriju spadaju i elektronski zapisi nastali primjenom informatičkih sredstava (računara), koji sve više postaju dominantan oblik arhivske građe. Prema definiciji Odbora za elektronsku građu MAV-a *zapis je zabilježena informacija stvorena ili zaprimljena tokom pokretanja, obavljanja ili završavanja aktivnosti određene institucije ili osobe i obuhvaća, u dovoljnoj mjeri, sadržaj, kontekst i strukturu tako da, bez obzira na oblik ili medij, pruži dokaz o toj aktivnosti.* (Vodič za upravljanje elektronskim gradivom s arhivističkog stajališta, Zagreb 1999). Zapisi su elektronska forma dokumenta (spisa) za čije čitanje je potrebno tehničko pomagalo (računar).

Osim arhivske građe (dokumenti trajne vrijednosti) koja se pohranjuje u arhivima, postoje ogromne količine građe u nastajanju koju uobičajeno nazivamo operativnom ili registraturnom građom. Njome rukuju registrature u širem smislu riječi (stvaraoci i imaoci), čuvaju i sređuju, odabiru i uništavaju dio koji ima vremenski ograničenu vrijednost i potom, u skladu sa arhivskim propisima, dio koji ima trajnu vrijednost predaju nadležnom arhivu. Status registraturne građe ima i građa u privatnom vlasništvu.

Arhivistika se ne bavi pojedinačnim dokumentima, već na različite načine oblikovanim skupinama dokumenata koji se u krajnjem arhivističkom obliku nazivaju arhivski fond i arhivska zbirka.

2. 3. ARHIVSKI FOND I ARHIVSKA ZBIRKA

Nakon utvrđivanja da određeni dokumenti imaju karakter arhivske građe, neophodno je odgonetnuti i njihovo porijeklo odnosno porijeklo te građe. Provenijencija (porijeklo) je osnovni arhivistički princip pri oblikovanju skupina arhivske građe. Njime se određuje mjesto jednoga spisa na kraju njegovoga službenog puta (tamo gdje je riješen). Pošto je njegovo rješavanje uzrokovalo nastanak novih spisa, time je nastala skupina spisa o jednome pitanju, koji se svi zajedno trebaju i čuvati a koji čine arhivsku jedinicu koja se naziva *predmet*. Znači, predmet je skup svih spisa koji se odnose na isti problem (pitanje, zadatak i sl.), tj. nastali su kao posebna cjelina u toku istoga postupka. Broj spisa u predmetu je različit i specifičan za svaki predmet ponaosob. Predmet je, dakle, najmanja arhivska jedinica nastala principom provenijencije. U međunarodnim standardima za opis arhivske građe predmet je definiran kao *skup akata (spisa) koji se odnose na istu stvar, nastalih u toku istog postupka, te predstavljaju jedinstvenu cjelinu sa*

istom bitnom sadržinom. (Opća međunarodna norma za opis arhivskoga gradiva, Zagreb 2001).

Spisi svake registrature čine jednu organsku skupinu koja se zasniva na jedinstvu provenijencije, a sastoji se od velikog broja predmeta kao manjih i tješnje povezanih skupina. Sva ta arhivska građa koja je međusobno prirodno (organski) povezana u okviru djelatnosti neke pravne ili fizičke osobe čini jedan arhivski fond. Shvaćanje ovoga pojma imalo je dug evolutivni hod, mada su i danas prisutna veoma divergentna stajališta.

Da bi arhivska građa bila uobličena u jedan *arhivski fond*, mora da zadovolji određene kriterije. Najvažniji kriterij je postojanje samostalnosti njegovog tvorca, a što prije svega podrazumijeva posjedovanje statusa pravnoga lica koje se dokazuje postojanjem pravnog akta (rješenja o osniyanju, registraciji i sl.). Postoje i mnogi drugi kriteriji od značaja za formiranje fonda, među kojima su promjene političkoga karaktera (promjene državnih granica, pravnoga i političkoga sistema i sl.), te pravnoga i administrativnoga karaktera (izmjene naziva i obima djelatnosti, reorganizacija, administrativno-teritorijalne promjene nadležnosti itd.). Što se shvaćanja pojma fonda tiče, razlike se mogu svesti na postojanje šireg i užeg shvaćanja ovoga pojma. Šire shvaćanje pod pojmom arhivskoga fonda obuhvaća više međusobno srodnih skupina arhivske građe, tj. građu srodnih institucija (registratura), koji čine kompleks fondova, odnosno jedan složen (kompleksan) fond. Takav bi npr. bio fond građe pravosudnih organa određenoga administrativnog područja (kantona, regije i sl.). Pojam fonda u užem smislu obuhvaća arhivsku građu jednoga organizacionog dijela neke složene cjeline, ali osamostaljenog po finansijskim i drugim pitanjima. Takav bi npr. bio fond općinske organizacije jedne političke partije (kakvi su bili općinski komiteti SK i sl.). U ovome slučaju je riječ o jednostavnom fondu.

Pored naznačenog u arhivskoj literaturi se pod arhivskim fondom podrazumijeva i sljedeće: zajedničko ime za sve arhivalije koje se nalaze na jednome mjestu (npr. arhivalije u zgradi općinske skupštine), za mnoštvo fondova iz jedne oblasti rada (npr. fond privrede, fond školstva itd), za sve arhivske fondove jednog arhiva (npr. arhivski fond Arhiva BiH Sarajeva), za cjelokupnu arhivsku građu jedne zemlje (npr. arhivski fond Bosne i Hercegovine) itd. Međutim, jedino pravilno shvaćanje pojma fonda jeste u značenju organski izrasle arhivske cjeline nastale tokom postojanja i rada njegovog stvaraoca -kao pravne ili fizičke osobe. Prema svjetskim standardima arhivski fond se definira kao: *Cjelina zapisa, bez obzira na njihov oblik ili nosač, koju je organski stvorio i/ili primio i koristio neki pojedinac, obitelj ili pravna osoba u obavljanju svoje djelatnosti.* (Opća međunarodna norma za opis arhivskoga gradiva, Zagreb 2001).

Svaka osoba kao i svaka porodica su potencijalni stvaraoci fonda, bez obzira na kojem su sve području djelovali. Struktura tih fondova zavisi od vremena u kojem su djelovali, potom od zanimanja, službenog položaja u

društvu, od ličnih preokupacija, obrazovanosti i sl. Iz tih razloga ovi fondovi (posebno porodični) mogu biti veoma heterogene strukture građe. Zbog svega toga se kao odgovarajući za ove fondove često koristi i termin *rukopisna ostavština*.

Zbirka (kolekcija) arhivske građe nastaje na potpuno suprotnim osnovama od fonda. Kod zbirke građa nije organski povezana kao kod fonda, već je vještački sakupljena. Ako je pohranjena u arhivu naziva se arhivskom zbirkom. Njen sadržaj zavisi od interesa njenoga stvaraoca (kolekcionara). Najčešće su zbirke sastavljene od spisa veoma različite provenijencije. U arhivima se formiraju zbirke dokumenata koje se odnose na starije periode za koje je građa veoma rijetka. Takav je primjer sa zbirkom povelja (za period srednjeg vijeka) ili Orijentalnom zbirkom kao skupom sakupljenih dokumenata pisanih na orijentalnim jezicima iz vremena Osmanskog carstva i sl. U novije vrijeme u arhivima su formirane i zbirke memoarske građe koja čini zasebnu vrstu dokumenata. Inače, u arhivima se najčešće susreću zbirke geografskih karata, plakata, fotografija, heraldičkog, sfragističkog i numizmatičkog materijala, te zbirke različitih vrsta materijala pod nazivom *varia*.

2. 4. VREDNOVANJE

Cjelokupna produkcija spisa jedne registrature (akta, dokumenti, zapisi), bez obzira na kojem nosaču nastaje, čini registraturnu (od pojma registratura) građu te registrature kao stvaraoca građe. Međutim, svi ti spisi nemaju istu vrijednost, niti za registraturu, niti za društvo u cjelini. Samo jedan procentualno mali dio spisa ima trajnu vrijednost (za nauku, kulturu, umjetnost i druge pojedinačne i društvene potrebe). Uglavnom se radi od cca 5% do cca 20% ukupne produkcije spisa, sve u zavisnosti od vrste registrature (npr. u nekom trgovinskom preduzeću to je cca 5% a u nekom državnom organu to je cca 20%). Onaj (manji) dio (količina) spisa stvaraoca koja ima trajnu vrijednost čini arhivsku građu, dok drugi (veći) dio spisa koji nema trajnu vrijednost čini registraturni materijal. Dakle, registraturna građa svake registrature sastoji se od arhivske građe i registraturnoga materijala.

Postupak kojim se utvrđuje vrijednost svakoga spisa, što ga u krajnjem svrstava u arhivsku građu ili registraturni materijal, naziva se vrednovanjem građe. Kada se vrednovanje vrši u registraturi, onda se radi o vrednovanju registraturne građe, a kada se vrednovanje vrši u arhivu, tj. kada je u pitanju vrednovanje građe u arhiv preuzetog arhivskog fonda, onda se govori o vrednovanju arhivske građe. O posebnim pristupima vrednovanju građe u fazi nastajanja (u registraturi), odnosno sređivanja (u arhivu), bit će posebno riječi. Ovdje ćemo ukazati samo na neke opće arhivističke zahtjeve oblikovane u ciljevima, principima i načelima vrednovanja.

Dugo su se arhivisti bavili više onim što treba biti uništeno (registraturni materijal), nego onim što treba biti sačuvano (arhivska građa). Tek su na kraju 20. st., na nivou Međunarodnog arhivskog vijeća (MAV-a) oblikovani temeljni (ne apsolutni) ciljevi, načela i kriteriji vrednovanja arhivske građe. Prema tim stajalištima vrednovanje treba da se bavi sljedećim pitanjima:

- jasnim profiliranjem svrhe (tj. cilja) vrednovanja,
- razradom metodologije vrednovanja, zasnovanoj na tzv. «pozitivnoj» metodi (utvrđivanja arhivske građe) i tzv. «negativnoj» metodi (utvrđivanja registraturnoga materijala),
- utvrđivanjem formalnih postupaka u provođenju metodologije vrednovanja (odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijednog registraturnog materijala) i
- jasnim utvrđivanjem pomagala za vrednovanje (načela, kriteriji, pravila).

Cilj vrednovanja građe je da se objektivno utvrdi optimalna količina građe o relevantnim zbivanjima u prošlosti, tj. da se na minimumu građe sačuva optimum informacija (podataka). Tu optimalnu količinu građe čini onaj dio spisa koji je najpotpunije odražava. To znači da se kod vrednovanja ne smije polaziti od trenutnih nacionalnih, političkih, ideoloških, ličnih i drugih interesa. Pri svemu tome ne treba odvojeno vrednovati pojedinačne dokumente, već u sistemu (kontekstu) utvrđivanja funkcionalne analize stvaralaca i njihove građe, jer kontekst (tj. provenijencija) dokumenata unutar funkcionalnog procesa stvaraoća građe predstavlja temelj savremene teorije vrednovanja arhivske građe.

Ostvarivanje cilja vrednovanja moguće je samo utvrđivanjem jasnih pravila ponašanja u tome složenom poslu, tj. primjenom načela i kriterija vrednovanja koje je potom potrebno konkretizirati na svaki arhivski spis, a na način da se on označi arhivskim (tj. trajnim) ili tekućim (tj. privremenim) dokumentom. Takvim konkretiziranjem načela se dolazi do kriterija vrednovanja kao neposrednih mjerila u određivanju vrijednosti svakog spisa.

U prošlosti su se, u zavisnosti od razvoja arhivskoga znanja, primjenjivala različita načela i kriteriji vrednovanja. Javljali su se i brojni pokušaji izgradnje općeprihvatljivih načela i kriterija vrednovanja. Međutim, sve iole ozbiljnije arhivske analize pokazale su da je to neostvarljivo, te da takve pristupe treba izbjegavati, posebno kada su one zasnovane na ideološkim, političkim i drugim hipotetičkim stajalištima. Ipak, među brojnim načelima i kriterijima najvažnijim se čine: sadržaj spisa (dokumenata), vrijeme nastanka, unutrašnje i vanjske karakteristike, značaj stvaraoća građe, stanje sačuvanosti građe, značaj događaja i procesa na koji se spisi odnose itd.

U različitim sredinama prisutne su i različite klasifikacije načela i kriterija vrednovanja građe. U nekima se daje prednost jednim, a u drugima drugim načelima i kriterijima. Karakteristično je stajalište nekadašnje sovjetske arhivistike koja je načela i kriterije razvrstavala na tri grupe: nastanak, sadržaj i vanjske karakteristike. Prema stajalištima nekih američkih arhivista postoje tri skupine kriterija vrednovanja i to: informacijske vrijednosti, kriteriji troškova čuvanja, te kriteriji službenoga, državnoga i profesionalnoga značaja građe.

Arhivistička praksa na prostoru bivše SFR Jugoslavije rukovodila se sljedećim načelima i kriterijima vrednovanja: vrijeme nastanka građe, sadržaj građe (kao najznačajniji i najsloženiji kriterij), značaj stvaraoća fonda, te ostali kriteriji (reprezentativnost, dubletnost, ponovljivost podataka, stepen sačuvanosti, vanjske osobine i dr.). Imajući u vidu naznačena i brojna druga stajališta, posebno ona koja su u posljednjoj deceniji profilirana od strane hrvatskih i slovenačkih arhivista, čini se primjerenim ukazati na neophodnost primjene sljedećih načela i kriterija pri vrednovanju arhivske građe:

- Sadržaj građe (utvrđivanje značaja građe putem funkcionalne analize sadržaja građe),
- Vrijeme nastanka građe (kao datum nastanka građe i kao period od posebnoga značaja za razvoj neke zemlje),
- Stvaralac građe (značaj stvaraoća građe s obzirom na njegovu funkciju u društvu, privredne i društvene tokove u cjelini),
- Sačuvanost građe (u zavisnosti od sačuvanosti građe jednog od stvaraoća ili svih stvaralaca iz određene oblasti rada zavisi vrednovanje svakog sačuvanog spisa),
- Izvornost i autentičnost građe,
- Specifičnost događaja i pojava na koje se građa odnosi,
- Specifičnost mjesta i regije na koju se građa odnosi,
- Reprezentativnost građe,
- Potrebe nauke, kulture, pojedinaca i pravnih lica,
- Unutrašnje i vanjske karakteristike građe (jezik, estetska i umjetnička obilježja i sl.).

Primjenu ovih načela i kriterija ne treba apsolutizirati, već osigurati da se oni međusobno dopunjavaju i prožimaju. Vrednovanje elektronskih zapisa zahtijeva posebnu metodologiju koja polazi od neophodnosti primjene načela na početku, tj. u vrijeme nastajanja građe.

U Bosni i Hercegovini su uglavnom primjenjivane spoznaje i dometi bivše jugoslovenske arhivske teorije i prakse. Nju karakterišu: dugo korišćenje tzv. negativne metode vrednovanja usmjerene na izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala, prisustvo ideoloških faktora u izboru načela i kriterija vrednovanja, pretjerano korišćenje kategorizacije građe (i kategorizacije stvaralaca građe) kao okvira za vrednovanje građe, itd.

2.5. ARHIVSKA GRAĐA U NASTAJANJU

Arhivsku građu stvaraju sva pravna i fizička lica koja se podvode pod zajednički pojam-stvaraoci arhivske građe. Međutim, u arhivskoj terminologiji se za stvaraoca (kao i za imaoca) arhivske građe često koristi pojam *registratura*, iako u uže stručnom smislu pojam registratura znači upravnu pisarnicu. Ipak, u upotrebi su oba pojma: registratura kao sinonim pojma stvaralac arhivske građe, a pisarnica kao organizaciona jedinica stvaraoca u kojoj se evidentiraju, primaju i usmjeravaju u rad sva akta (nastala i primljena). Neki arhivisti preporučuju da je za stvaraoca građe bolje koristiti pojam *operativa* a za njihovu građu *operativni arhivi*, a da se pojam registratura (koja čuva registraturnu građu kao "živu", tj. promjenljivu kategoriju) treba koristiti za označavanje potencijalne arhivske građe, tj. arhivske građe u fazi nastajanja.

2.5.1. Kancelarijsko (uredsko) poslovanje

U fazi nastajanja, dok se građa nalazi kod stvaraoca odnosno imaoca tj. u registraturi, registraturna građa (arhivska građa i registraturni materijal) prolazi kroz dvije faze:

1. Prva faza – period kancelarijskog (uredskog) poslovanja i
2. Druga faza – period arhivskog poslovanja.

Kancelarijsko (uredsko) poslovanje je sinonim pojma administrativno poslovanje (izvedenog iz pojma administracija), tj. poslovanje koje se obavlja u kancelarijama (uredima), pa otuda i naziv kancelarijsko poslovanje. Pojam *administracija* je latinskog porijekla (od riječi *administratio*) i označava obavljanje stručno-tehničke službe u okviru djelatnosti uprave. Administrativno (kancelarijsko) poslovanje čini rad kojim se prati i registrira cijeli tok radnog procesa s ciljem da bi odgovarajući organi (upravljanja i rukovođenja) što uspješnije obavili svoje zadatke na planu njegovoga organiziranja i realiziranja. U širem smislu kancelarijsko poslovanje znači planiranje, organiziranje, pripremanje, komuniciranje, analiziranje i slično, a u užem smislu obuhvaća sve radnje sa aktima – od njihovoga prijema ili vlastitoga stvaranja do ekspedicije, odnosno arhiviranja. Kancelarijsko poslovanje je, dakle, pomoćna djelatnost i sredstvo koje pomaže da određena registratura ostvari svoje osnovne ciljeve i zadatke.

Kancelarijsko se poslovanje obavlja u pisarnici, čiji sastavni dio čini arhiva u kojoj se arhiviraju i čuvaju svršeni predmeti i cjelokupna produkcija dokumentacije nakon povlačenja iz operativnog rada. Sav dalji proces sa dokumentacijom, od njenog arhiviranja preko odlaganja, sređivanja, odabiranja do predaje nadležnom arhivu, podvodi se pod pojam arhivsko poslovanje koje se, dakle, nastavlja na kancelarijsko poslovanje. Međutim, u

širem smislu riječi, svaki od ovih pojmova može da obuhvaća i drugi pojam. Ali, zbog namjere da se apostrofira briga registratura u širem smislu riječi prema arhivskoj građi, tj. dokumentaciji trajne vrijednosti, koja treba da se nađe u arhivima, ovdje će ovi pojmovi biti tretirani odvojeno.

Sistem rukovanja službenim aktima izgrađivao se i mijenjao tokom vremena. Povećanje produkcije dokumentacije zahtijevalo je novije i racionalnije sisteme kancelarijskoga i arhivskoga poslovanja. Tako su i osmanska uprava a posebno austrougarska administracija imale razrađen postupak rukovanja aktima. Za Bosnu i Hercegovinu je karakteristično odsustvo jedinstvenoga sistema kancelarijskog poslovanja (za sve nivoe vlasti) do nakon Drugoga svjetskog rata.

Osnovna načela kancelarijskoga poslovanja su: tačnost, ekspeditivnost, jedinstvenost, preglednost, ekonomičnost i budnost, čega se moraju pridržavati sve registrature. Moderno kancelarijsko poslovanje nije puko registriranje činjenica, već ažuran informacioni centar od čije ažurnosti bitno zavisi poslovni učinak registrature. Iako briga o kancelarijskome poslovanju nije stvar pojedinaca već svih subjekata u registraturi, ipak se realiziranje toga posla obavlja u pisarnici kao njenom organizacionom dijelu.

Pisarnica mora da ima jasno uređen sistem odlaganja akata, koji treba da poznaje svaki zaposlenik – od arhivara do direktora (menadžera). Za donošenje takvoga sistema (plana) bitno je dobro poznavanje prirode djelatnosti i ukupnih odnosa u registraturi, jer od toga zavisi kakav će se sistem klasifikacije, čuvanja i rukovanja aktima usvojiti. Po frekvenciji (cirkulaciji) akata postoji: aktivna (tekuća) pisarnica, stara (poluaktivna) pisarnica i arhiva (neaktivna pisarnica). Postoje tri osnovna tipa pisarnice: zajednička, tj. centralna (u kojoj se ostvaruje potpuni pregled svih informacija), odvojena, tj. sektorska ili pogonska (koja se primjenjuje u složenim registraturama) i pisarnica radnog mjesta (kada to zahtijeva racionaliziranje poslovanja). Najrašireniji je prvi tip (zajednička) pisarnica. Koji će tip jedna registratura primijeniti, zavisi, kako je naznačeno, od više faktora.

I pored specifičnosti i raznovrsnosti poslovanja registratura u njihovome kancelarijskom poslovanju postoje mnogi zajednički oblici i sadržaji koji se sastoje u sljedećem: primanje i pregledanje pošte (akata), raspoređivanje i signiranje pošte, zavođenje akata, dostavljanje akata u rad, administrativno-tehničko obrađivanje akata, vraćanje riješenih predmeta pisarnici, razvođenje akata i otpremanje pošte, klasificiranje, arhiviranje i odlaganje predmeta u arhivskom depou, čime se završava kancelarijsko i nastavlja arhivsko poslovanje. Naravno, ova granica je više teorijske prirode jer je u praksi arhiva sastavni dio pisarnice, a arhivsko poslovanje jedna etapa (završna) u registraturnome poslovanju.

2.5.2. Arhivsko poslovanje

Odlaganjem registraturne građe po utvrđenoj klasifikacionom sistemu registrature u arhivski depo nastaje druga faza u rukovanju, stručnom održavanju i neposrednoj zaštiti koja se naziva *arhivsko poslovanje*. Te poslove treba da obavlja stručno lice koje poznaje kancelarijsko poslovanje, organizaciju i tok radnoga procesa i ima sklonosti prema administrativnome poslovanju. Osnovni poslovi u ovoj fazi rada su:

- evidentiranje arhivske građe i registraturnoga materijala,
- bezbjedno čuvanje i rukovanje arhivom,
- odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala u skladu sa Listom kategorija registraturne građe i
- predaja arhivske građe nadležnome arhivu.

Registrature kao imaoce registraturne građe vode arhivsku knjigu kao opći inventarni pregled cjelokupne registraturne građe nastale u njihovom radu, kao i registraturne građe koja se po bilo kojem osnovu u njoj zatekla. Arhivska knjiga vodi se na propisanom obrascu koji izgleda ovako:

Redni broj	Godina upisa	REGISTRATURN A GRAĐA				Primjedba
		Godina nastanka	Klasifik. oznaka	SADRŽAJ	Količina	

U naznačene se rubrike upisuju odgovarajući podaci, što se uređuje određenim propisima.

Prepis arhivske knjige dostavlja se nadležnome arhivu do kraja aprila naredne godine za proteklu godinu, sa podacima o količini građe izraženoj u dužnim metrima (m³) i po godinama.

Zaštita registraturne građe u registraturama – do predaje nadležnome arhivu je veoma bitno stručno i općedruštveno pitanje. Radi se o kompleksu konkretnih mjera i postupaka stručne i organizacione prirode kojima se obezbjeđuje efikasna fizička i tehničko-tehnološka zaštita registraturne građe, uz sve oblike čuvanja i rukovanja istom. Razumljivo, proces zaštite registraturne građe započinje nastankom, odnosno prijemom akata, ali je on određeno vrijeme dok se akta koriste za tekuće poslovanje, u dobroj mjeri determiniziran konkretnim interesima poslovanja, dok se u drugoj fazi, koja traje znatno duže – kada se akti oblikovani u registraturne jedinice čuvaju u arhivskim depoima, dobija ili gubi glavna bitka za njihov opstanak. Praktična saznanja potvrđuju ovu konstataciju, jer je npr. briga imalaca za finansijskom dokumentacijom kudikamo veća (koriči se i brižljivo čuva registraturni materijal ove vrste i nakon isteka roka i sl.) od brige za onom dokumentacijom koja ima trajnu kulturno-historijsku vrijednost (projekti, stari normativni akti i sl.), a ne služi kao finansijska dokumentacija.

Iz značaja arhivske građe za historiju, kulturu i društvo uopće proizilazi i obaveza njene adekvatne zaštite. To je primarno društveno i stručno pitanje. Zaštita registraturne građe u registraturama (građa u nastajanju) je pravno regulirana odredbama arhivskoga zakonodavstva, a svodi se na to da su registrature dužne da je čuvaju u sređenome i bezbjednome stanju (u miru i ratu), sve do predaje nadležnome arhivu, definirajući bliže mjere i postupke kojima se to postiže.

Dovođenje registraturne građe u sređeno stanje prvi je uvjet uspješne zaštite. To podrazumijeva poredak predviđen propisima i normativnim aktima o kancelarijskome i arhivskome poslovanju. Bezbjednim stanjem registraturna se građa štiti od oštećenja, uništenja i nestajanja, a u konkretne mjere zaštite spada obezbjeđenje odgovarajućih arhivskih prostorija, arhivske opreme, održavanje klimatskih, hemijsko-bioloških i fizičkih uvjeta čuvanja, itd.

2.5.3. Odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala

Odabiranje arhivske iz registraturne građe je dugo zapostavljano, kako u arhivistici tako i u arhivskom zakonodavstvu kao pravnom osnovu za uređenje ovih pitanja i pored toga što su i praktični razlozi nalagali potrebu da se uvede red u rukovanje ogromnim količinama registraturne građe koja je nastajala u sve većim količinama. Posljedice takvog stanja u Bosni i Hercegovini za historiju i druge naučne discipline su nesagledive jer je veliki dio arhivalija propao.

Od formiranja organizirane arhivske službe BiH (1947), trebalo je dosta vremena da se praktično sprovedu u djelo sve njene intencije i ingerencije. Tako je potreba za poslovanjem odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijednog registraturnoga materijala postala izražena osnivanjem tzv. vanjskih službi u arhivima BiH 1962. kada je trebalo "napraviti red" u ogromnim količinama nagomilane, do tada neodabirane arhivske građe i neizlučivanog bezvrijednog registraturnog materijala. Tek tada su započela prva izlučivanja (škartiranja) bezvrijednog registraturnog materijala. Potom je, na osnovu važećih arhivskih propisa, tek 1966. donijeta prva Lista kategorija sa rokovima čuvanja, koja je bila od velike praktične koristi. Od tada se ovim pitanjima poklanja znatno više pažnje, za šta su stvorene i adekvatne zakonske pretpostavke. Arhivski radnici su uradili prijedloge orijentacionih lista po oblastima djelatnosti, što je bitno uticalo na poboljšanje efikasnosti kancelarijskoga i arhivskoga poslovanja. Ipak, mnoga pitanja iz metodologije obavljanja ovih poslova ostala su i dalje otvorena.

Pravni okvir odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijednog registraturnog materijala dat je i razrađen u važećem arhivskom zakonodavstvu BiH (zakoni i podzakonska akta). Zakonima (državni,

entitetski, kantonalni) je utvrđena obaveza godišnjeg odabiranja arhivske građe, iz registraturne građe, te način i postupak uništenja bezvrijednog registraturnog materijala, a podzakonskim su aktima ova pitanja bliže razrađena.

Iz cjelokupne produkcije registraturne građe odabira se arhivska građa, tj. onaj njen dio od značaja za historiju i druge naučne oblasti, za kulturu i druge društvene potrebe. Tu, između ostalog, spadaju akta o registriranju i sve promjene o registriranju registrature, materijali organa upravljanja, evidencije zaposlenih, personalna dokumentacija, evidencija o nesreći na radu, normativna akta, završni računi, popis osnovnih sredstava, podaci o platama, projekti, investicioni elaborati, analize poslovanja, djelovodnici i registri itd. Ipak, odabir arhivske građe u registraturama je globalnog karaktera, dok se konačan odabir vrši po preuzimanju građe u arhiv, u fazi sređivanja građe, na čemu rade visoko-stručni arhivski kadrovi. Međutim, i kod takvog pristupa u praksi se pojavljuje niz dilema i nedoumica od kojih su jedne tipske prirode a druge odraz specifičnosti poslovanja registrature. Opća je dilema npr. postupak sa duplikatima i multiplikatima. Arhivistički je pristup da se oni čuvaju kao arhivska građa sve dok se ne utvrdi da li su sačuvani originali kompletni i da li su odloženi u odgovarajućoj registraturnoj jedinici.

Odabiranje se arhivske građe vrši izdvajanjem arhivske građe i izlučivanjem onoga dijela registraturnoga materijala kojem je prestala važnost za tekući rad (bezvrijedni registaturni materijal), a nema svojstvo arhivske građe. Odabiranje se vrši iz cjelokupne registaturne građe koja se po bilo kojem pravnom osnovu našla u registraturi. Odabiranje i izlučivanje su dvije usko povezane i veoma odgovorne i delikatne radnje.

Odabiranje i izlučivanje se vrši samo iz sredene registaturne građe koja je upisana u arhivsku knjigu. Isto se vrši redovno – svake kalendarske godine. Izlučivanje bezvrijednog registaturnog materijala po bosanskohercegovačkim arhivskim propisima se ne vrši iz registraturnoga materijala koji je nastao prije 1878. godine, odnosno u periodu 1941-1945. godine, dok se odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnog materijala nastalih do 15. maja 1945. godine, odnosno u periodu 1992-1995. godina, vrši samo u nadležnom arhivu.

Izlučivanje se bezvrijednog registraturnog materijala vrši samo na osnovu Liste kategorija registraturne građe (dalje: Lista kategorija) koja predstavlja poseban normativni akt svake registrature. Ona sadrži popis svih vrsta spisa, predmeta i druge registraturne građe raspoređene prema organizacijskoj strukturi, kojima je, putem stručne ekspertize od strane dobrih poznavalaca dokumentacije, određen rok čuvanja svakoga pojedinačnog spisa sa stanovišta operativnoga ili društveno-historijskog značaja.

Lista kategorija treba da sadrži sljedeće elemente: zakonsku preambulu, puni naziv imaoča (vlasnik Liste), redni broj, klasifikacioni (arhivski) znak, naziv kategorije građe, rok čuvanja i na kraju potpis članova komisije koja je radila na Listi, te ovjeru, broj, datum i potpis predsjednika organa imaoča koji je donio Listu. Obrazac Liste sa djelimičnom popunom podataka izgleda ovako:

Redni broj	Klasifik. oznaka	KATEGORIJA REGISTRATURNE GRAĐE	Rok čuvanja
1	2	3	4
1	01	USTAVNI PREDMETI	
2		- Nacrt ustavnog zakona	Trajno
3		- Odluke o usvajanju ustavnog zakona	Trajno
4	02	ZAKONI, DRUGI PROPISI I OPCİ AKTI	
5		- Nacrt zakona	Trajno
6		- Odluke o usvajanju zakona	Trajno

Unošenju potrebnih podataka u Listu kategorija prethodi izrada plana klasifikacionih znakova, koji su za organe uprave jasno određeni Uredbom o kancelarijskome poslovanju, a za ostale registrature su stvar unutrašnjeg normativnog uređenja ove materije.

Okvirni Plan klasifikacionih znakova u registraturama (izvan organa uprave i sudstva) može da izgleda ovako:

01 Organizacija i razvoj

0101 – normativni i opći akti (statuti, pravilnici, akta o osnivanju i registriranju i sl),

0102 – programi i planovi rada i razvoja i finansijski planovi (periodični, godišnji, dugoročni),

0103 – godišnji finansijski izvještaj (završni račun),

0104 – elaborati, analize, informacije i sl.

02 Upravljanje - samoupravljanje

0201 – materijali i zapisnici sa zbora radnika, radničkog savjeta i materijali koji se donose na osnovu odluka ovih organa,

0202 – materijali i zapisnici komisija samoupravnih organa,

0203 – izborni materijal samoupravnih organa,

0204 – materijali i zapisnici Upravnog odbora,

0205 – materijali i zapisnici komisija upravnoga odbora.

03 Opći i pravni poslovi

0301 – evidencione knjige i druga prepiska (pisma informativnog karaktera, izvještaji o završenim poslovima, prijedlozi, raspisi, izdavanje uvjerenja, potvrda i sl.),

0302 – materijali i zapisnici stručnih tijela,

0303 – zapisnici o izvršenoj primopredaji, rješenja, odluke o davanju saglasnosti i sl.,

0304 – prepiska i evidencija o korišćenju prevoznih sredstava,

0305 – statistički izvještaji i pregledi.

04 Radni odnosi

05 Osnovna djelatnost (prepiska, finansijsko poslovanje i sl.)

06 Odbrana

07 Sindikat i druge organizacije

08 Posebni poslovi

Listu kategorija priprema posebna ekipa (komisija) sastavljena od stručnih radnika – dobrih poznavalaca registraturne građe, sposobnih da ocijene njen naučno-historijski, društveni i praktični značaj. Nakon što Listu kategorija prihvati nadležni organ imaoca, ista se (u dva primjerka) dostavlja nadležnome arhivu na saglasnost za njenu primjenu. Ocjena nadležnoga arhiva obavezuje imaoca, posebno u dijelu koja se registraturna građa treba trajno čuvati. Svoju saglasnost nadležni arhiv u propisanom roku (30 dana) daje imaocu u pisanoj formi. Nadležni arhiv može zatražiti da imalac izvrši izmjene i dopune dostavljene Liste kategorija. Inače, Lista kategorija podliježe nužnim izmjenama kada u toj registraturi nastanu dokumenta koja po vrsti, nazivu i sadržaju nisu u njoj obuhvaćena, kada se promijene propisi koji utiču na promjenu roka čuvanja određenih vrsta registraturne građe itd. Postupak za izmjene i dopune Liste kategorija je kao i za njeno donošenje.

Zbog složenosti postupka izlučivanja bezvrijednog registraturnoga materijala od posebnoga značaja su pitanja metodologije u ovome poslu. Ona se uglavnom svode na sljedeće: pokretanje postupka izlučivanja, pitanje vremena i mjesta izlučivanja, odnosno materijala koji se izlučuje.

Postupak izlučivanja i odabiranja pokreće imalac koji imenuje komisiju koja sastavlja u skladu sa Listom kategorija, popis bezvrijednog registraturnog materijala predloženog za izlučivanje. Popis sadrži sljedeće podatke: naziv imaoca u čijem je radu nastao registraturni materijal ili kod koga se nalazi, spisak registraturnoga materijala koji se predlaže za izlučivanje po godinama nastanka, sa brojem registraturnih jedinica (registrator, fascikl, kutija, omot i sl.), potom sa klasifikacionim znakom (iz Liste kategorija), sa rokom čuvanja prema Listi kategorija, te količinu izlučenog materijala u dužinskim metrima, kao i podatke o stanju i stepenu očuvanosti registraturne građe iz koje se vrši odabiranje arhivske građe i izlučivanje bezvrijednog registraturnoga materijala. Popis se dostavlja (u dva primjerka) nadležnome arhivu.

Po prijemu popisa materijala koji imalac predlaže za izlučivanje, nadležni arhiv preko ovlaštenog stručnog radnika (ili komisije stručnih radnika) razmatra popis na licu mjesta zajedno sa komisijom imaoca i vrši

provjeru. Potom se sačinjava zapisnik koji potpisuje komisija imaoca i predstavnik (ili predstavnici) nadležnoga arhiva. Na osnovu toga zapisnika arhiv izdaje rješenje za otpis bezvrijednog registraturnog materijala. U slučaju da se komisija imaoca u svom radu nije pridržavala postojećih propisa, predstavnici arhiva će naložiti otklanjanje nedostataka u određenome roku.

Nakon izdavanja rješenja, imalac vrši evidentiranje izlučenih predmeta u evidencijama koje vodi: djelovodnik, upisnik, kartoteka, arhivska knjiga i sl. Imalac trajno čuva cjelokupnu dokumentaciju o izlučivanju i uništavanju bezvrijednog registraturnog materijala. Po jedan primjerak zapisnika i rješenja o izlučivanju obavezno dostavlja preduzeću koje otkupljuje taj bezvrijedni materijal. Evidencije o izlučivanju čuvaju se i u nadležnome arhivu.

2.5.4. Predaja arhivske građe nadležnome arhivu

Predaja arhivu cjelovitog, dobro očuvanog i registraturno sređenog arhivskog fonda je krajnji cilj kancelarijskog i arhivskog poslovanja svakog imaoca, ali i važan događaj za arhiv koji je nad svim tim poslovima duži vremenski period vodio stalnu brigu. Razumljivo i ova pitanja imaju svoje zakonsko utemeljenje i ne odvijaju se stihijski već planski i organizirano. Najčešće se arhivima predaje arhivska građa po isteku 30 godina od njenoga nastanka.

Metodološki pristup primopredaje arhivske građe između imaoca i nadležnoga arhiva sastoji se u adekvatnoj pripremi, ali i samome procesu primopredaje. Priprema obuhvaća registraturnu sređenost arhivske građe koja treba biti odložena u arhivske kutije, usklađena sa Listom kategorija, te upisana u arhivsku knjigu. Tako odabrana, u arhivsku knjigu upisana i izdvojena za predaju, arhivska građa se popisuje po vrstama, godinama i količini.

Primopredaju arhivske građe vrši komisija sastavljena od predstavnika imaoca, kao predavaoca i arhiva kao primaoca građe. Komisija sastavlja i popisuje primopredajni zapisnik koji se ovjerava pečatom predavaoca i primaoca. Primopredajni zapisnik sadrži sljedeće podatke: naziv predavaoca i primaoca, mjesto primopredaje i datum, broj akta na osnovu kojeg se vrši primopredaja, opći pregled arhivske građe po godinama i vrsti i sa podacima o nastanku građe, kratak historijat stvaraoca arhivske građe i obaveze predavaoca u pogledu plaćanja troškova (nabavka opreme za smještaj te građe u arhivu) i transporta arhivske građe.

Primopredajni se zapisnik, uz popis arhivske građe, trajno čuva i kod predavaoca (registrature) i kod primaoca (arhiva) građe. Sa građom se preuzimaju i sve evidencije o građi (djelovodnik, kartoteka i sl.).

Naznačenoj metodologiji primopredaje podliježu i svi drugi mogući slučajevi: primopredaja građe nastale do 15. maja 1945. godine, arhivska građa imaoca koji je prestao sa radom, čiju je građu dužan predati arhivu organ koji je donio akt o prestanku rada (u roku od 60 dana) itd. Međutim, u bosanskohercegovačkoj arhivskoj praksi se utvrđena "pravila igre" ne poštuju. Razlog dijelom leži u nemogućnosti arhiva da preuzmu građu, usljed nedostatka prostora, ali ni priprema građe za primopredaju od strane imalaca nije ažurna, a naročito ne priprema za preuzimanje građe ukinutih imalaca (posredstvom skupština općina kao osnivača i sl.). Na taj način, u ovom završnom poslu saradnje arhiva i imaoca, nastaju nepremostivi problemi. Sve se svodi na prolongiranje rokova, za šta, istina, postoji pravni osnov, ali ne na način da takva građa prestaje biti dalja briga imaoca, odnosno organa (najčešće skupština) koji je donio akt o prestanku rada nekog imaoca.

Preuzimanje elektronskih dokumenata je po mnogo čemu osobeno, prije svega zbog brzog zastarjevanja informacionih tehnologija. Da bi elektronski zapisi ostali što trajnije čitljivi treba ih tehnikom hibridnog snimanja prenijeti na dugovječniji zaštitni snimak i isti, uz pohranu originala na najsavremenijem mediju, predati nadležnom arhivu. Neki, pak, smatraju da original treba da ostane u registraturi a samo sniman (kopija) da se povremeno dostavlja arhivu. Definitivna stajališta u vidu međunarodnog arhivskog standarda ove vrste još uvijek ne postoje.

2.5.5. Elektronsko poslovanje

Sve veći je broj registratura koje su sa klasičnog (o kojem je bilo riječi u naslovima 2.5.1; 2.5.2; 2.5.3. i 2.5.4.) prešle na moderni elektronski način poslovanja, putem računara i druge informatičke opreme. Ovo zbog osavremenjavanja i racionaliziranja poslovnoga procesa i bržeg pristupa informacijama, djelotvornijeg upravljanja i bolje zaštite dokumenata. U kojoj će mjeri registrature informatizirati svoj poslovni sistem zavisi od niza okolnosti, a najčešće od poslovnih potreba. Većina registratura se zadovoljava jednostavnijim sistemima koji se sastoje od elektronske obrade evidencija o dokumentima (baza podataka o dokumentima) kako bi ostvarili brz pristup informacijama (dokumentima) dok se sve ostale radnje u vezi sa upravljanjem dokumentima (obrada, pohranjivanje, fizička zaštita i sl.) odvijaju na klasičan (tradicionalan) način. U integralnim se informatičkim sistemima vrše i svi drugi postupci sa dokumentima tj. informatiziran je cjelokupan radni proces.

Jedan od faktora koji bitno utiču na stepen informatiziranja registraturnoga poslovanja je, svakako, stanje pravnog sistema (arhivski i drugi zakoni) određene zemlje. Neke zemlje, među kojima je i Bosna i

Hercegovina još uvijek nisu donijele osnovne pravne propise kakav je Zakon o elektronskome poslovanju i elektronskome potpisu, niti je arhivskim zakonima ova problematika bliže definirana. Osim toga, pitanja vjerodostojnosti i dokazne snage elektronskih dokumenata nisu u mnogim zemljama pravno riješena, tj. elektronski dokument nema dokaznu snagu originala, zato se u njima originali takvih dokumenata čuvaju i na papiru. U tim se sredinama, kao neko kompromisno rješenje, nameće sistem obaveznoga printanja na papir cjelokupne produkcije dokumenata koji su u Listi kategorija registraturne građe (a to znači vrednovanjem) označeni kao arhivska građa.

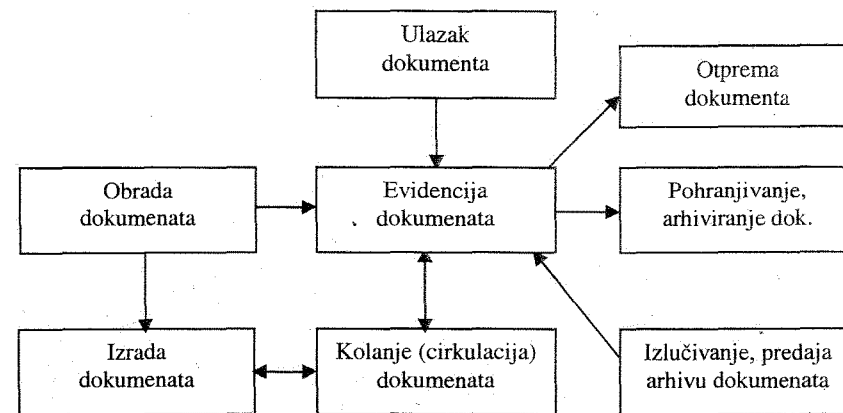
Da bi bio funkcionalan i koristan svaki sistem za upravljanje dokumentima (zapisima) treba da osigura:

- zaštitu od neovlašćenog pristupa od bilo kakve izmjene podataka,
- zaštitu od nestanka podataka (informacija),
- bilježenje svih radnji koje utiču na stanje podataka.

Iako je ovo tehnički ostvarljivo, organizaciono se uvijek imenuje osoba koja je osposobljena i odgovorna za funkcioniranje sistema u cjelini.

Već je naznačeno da informatički sistem treba da, posredstvom računara, osigura evidentiranje dokumenata i upravljanje životnim ciklusom dokumenata.

Evidentiranje dokumenata obuhvaća: evidenciju i organizaciju dokumenata, te pristup informacijama o dokumentu, dok se sve ostale radnje sa dokumentom (izrada, kolanje – tj. prosljeđivanje u rad, uvid i obrada, te zaštita i trajno čuvanje) odvijaju na klasičan način kancelarijskoga i arhivskoga poslovanja registrature. Grafički bi se taj model rada sa dokumentima mogao prikazati ovako:

Ovakav model omogućava brz uvid u postojeću dokumentaciju, jednostavno dolaženje do podataka o sadržaju i vrsti dokumenata, o mjestu

gdje se dokument nalazi i fazi obrade u kojoj se nalazi. Ostale faze: obrada, cirkulacija (kolanje) i zaštita (koja je sadržana u svakom segmentu rada) odvijaju se autonomno i traže posebno (dodatno) reguliranje (nadzor).

Struktura podataka koja omogućava identifikaciju, klasifikaciju i praćenje statusa dokumenata sadržana je u Uredbi o kancelarijskome poslovanju, s tim da takva aplikacija omogućava ovlaštenim licima da mogu dodati i druge elemente podataka o opisu dokumenata ili pak da neke podatke (o rokovima čuvanja i sl.) mogu mijenjati. To se treba vršiti na razini klasifikacijske oznake i pojedinog dokumenta. Također je potrebno predvidjeti mogućnost povezivanja dokumenata i predmeta, te omogućiti pregled i uređenje plana klasifikacija i preglede u skladu sa rokovima čuvanja (radi izlučivanja bezvrijednih dokumenata). Neophodno je omogućiti naknadne promjene (nakon evidentiranja) ili promjenu identifikacije elektronskih dokumenata. Ovakva aplikacija treba da obuhvati sve dokumente registrature, da osigura popis dokumenata sazelelih za izlučivanje, te zaštitu i obnovu podataka u slučajevima kada dođe do prekida u funkcioniranju sistema.

Za razliku od naznačenog sistema evidentiranja dokumenata, cjelovit sistem upravljanja dokumentima regulira cjelokupan životni ciklus dokumenta koji se sastoji iz tri faze: oblikovanje sistema, kreiranje dokumenata i upravljanje dokumentima. Nijedna od ovih faza ne može funkcionirati odvojeno već samo u sistemu. Najčešće se sistem provodi samo na dijelu najvažnije dokumentacije.

Sistem za upravljanje dokumentima obuhvaća mogućnost komuniciranja unutar sebe i sa drugim sistemima. To nameće potrebu osiguranja sigurnosti i zaštite podataka – bar kolika je mogućnost klasičnog sistema. Iako ne postoji apsolutno siguran sistem ove vrste, najčešće se primjenjuju sljedeće mjere sigurnosti:

1. Kontrola prava pristupa i korišćenja dokumenata (pomoću lozinke i oznake korisnika);
2. Kriptozaštita (onemogućavanje pristupa sadržaju dokumenta);
3. Bilježenje aktivnosti koje utiču na autentičnost i vjerodostojnost dokumenata;
4. Sigurnosno kopiranje podataka (za slučaj da vrijednost i autentičnost originalnog dokumenta bude narušena).

Oblikovanje sistema upravljanja dokumentima je važna komponenta ukupnog sistema upravljanja, koja se zasniva na pravnim propisima i internim aktima registrature, a čije oblikovanje i održavanje treba da korespondira sa razvojem cjelokupnog informacijskog sistema. Oblikovanje sistema obuhvaća pažljivo planiranje i način izvršavanja svih postupaka koji se obavljaju i u klasičnom registraturnom poslovanju (klasifikacioni plan, Lista kategorija, vrednovanje, odabiranje, izlučivanje i sl.), s tim što za razliku od njega u ovome sistemu sve to treba da bude planirano prije nego

što sistem bude primijenjen, tj. prije i u fazi nastajanja dokumenata. U suprotnom može doći do nestanka cjelokupne dokumentacije u elektronskome obliku. To, između ostalog, zahtijeva ozbiljan pristup na izradi klasifikacionog plana i Liste, a što se postiže analizom poslovnog procesa u kojem dokumenti nastaju, utvrđivanjem njihove povezanosti sa pojedinim vrstama dokumenata i pozicijama iz klasifikacionog plana, te identifikaciju i analizu postojeće dokumentacije i načina rukovanja dokumentima.

Kreiranje dokumenata, osim oblikovanja teksta kao najvažnijeg zadatka, obuhvaća i evidentiranje dokumenata (ulaznih, izlaznih i internih), potom, klasifikaciju i povezivanje dokumenata u sistem organiziranja i odlaganja. U elektronskim sistemima važno je u ovoj fazi rukovanja sa dokumentima razdvojiti sluzbenu od lične dokumentacije.

Upravljanje dokumentima obuhvaća one radnje i postupke sa dokumentima koji obezbjeđuju da dokumenti budu dostupni, zaštićeni, da se nalaze u sistemu, u mjeri (oblik, količina) koja je potrebna korisniku. Iako je većina ovih funkcija ugrađena još u fazi oblikovanja sistema tako da se u ovoj fazi više radi na njihovoj primjeni, ova faza obuhvaća sljedeće radnje: odlaganje, zaštitu i migraciju, korišćenje i diseminaciju, izlučivanje (uništavanje) i predaju nadležnom arhivu. Realiziranja svake ove radnje je u direktnoj zavisnosti od toga šta je i kako je predviđeno u početnoj fazi, tj. u vrijeme oblikovanja sistema.

Dokumenti se odlažu nakon obrade, tj. u svom konačnom obliku. Svi dokumenti jednog predmeta odlažu se zajedno, dok se serijski spisi odlažu pojedinačno i hronološki. Odlaganjem se uređuje struktura dokumentacije. Za razliku od klasičnih dokumenata koji se fizički odlažu, odlaganje elektronskih dokumenata predstavlja ažuriranje pozicije dokumenta i pozicije plana odlaganja koja mu je predviđena. Odlaganje se vrši prema jedinstvenom klasifikacionom planu registrature, zajedno za svu dokumentaciju.

Kod elektronskih dokumenata, za razliku od klasičnih, nisu zavisne logička i fizička struktura dokumenta tako da se fizička struktura može mijenjati a da se pri tome ne poremeti logička struktura dokumenta. S obzirom na brze promjene informatičkih tehnologija, tj. brzo zastarijevanje hardvera i softvera, u cilju zaštite elektronskih dokumenata, neophodno je prenositi dokumente sa jednih na nove medije (podloge). Taj postupak se naziva migracijom dokumenata. Ona predstavlja dokumentiranu konverziju elektronskih zapisa kojom se čuva logička struktura i sadržaj zapisa. Migracija se zapisa vrši konverzijom iz jednoga digitalnog formata u drugi ili, pak, konverzijom sa digitalnog u analogni zapis (na papir ili mikrofilm). Koji će se oblik primijeniti zavisi od više faktora. Kod izbora novog medija na koji se vrši konverzija treba više pažnje posvetiti njegovoj standardiziranosti, količini podataka koje može primiti, dostupnosti i načinu

korišćenja, nego nekim drugim osobinama kao što su trajnost i format. Jedna od najvećih prednosti elektronskih sistema jeste brza i jednostavna mogućnost korišćenja i diseminacije informacija. U njima nema posrednika između korisnika i informacije, već postoje samo pravila i ograničenja pristupa informacijama koja su ugrađena u sistem prilikom njegovog oblikovanja.

Vrednovanje elektronskih dokumenata i izlučivanje bezvrijednih dokumenata je jednostavno provodiva radnja, pod uvjetom da je izrađen valjan klasifikacioni plan i valjana Lista kategorija u kojoj je svakom dokumentu određen rok čuvanja u fazi oblikovanja sistema. Međutim, izlučivanje elektronskih dokumenata ne znači i njihovo fizičko uništenje, kao kod klasičnih dokumenata, već je to uklanjanje bezvrijednih informacija kako bi se olakšao pristup potrebnim informacijama, tj. ona predstavlja neku vrstu informatičke ekologije.

Da bi sistem upravljanja bio održiv neophodno je vršiti stalnu kontrolu nad njegovim funkcioniranjem, a postiže se nizom konkretnih postupaka lica zaduženog za njegovo održavanje i usavršavanje.

2.6. ARHIVSKA GRAĐA U ARHIVU

Nakon registraturne faze arhivska se građa preuzima u nadležni arhiv. Dinamika preuzimanja građe iz registratura u arhiv treba da bude sistematičan i pravno uređen proces. Osim preuzimanja arhiv prikuplja građu kupovinom, razmjenom, poklonom i zavještanjem. Međutim, najveći dio građe arhivi preuzimaju od registratura sa kojima su duže vrijeme (najčešće oko 30 godina) saradivali na svim pitanjima stručne prirode u vezi sa stanjem građe. Pošto građa nije više od bitnijeg značaja za rad registrature, ona se «seli» u arhiv u kojem trajno ostaje.

2.6.1. Prijem i smještaj arhivske građe u arhiv

Arhivi preuzimaju građu iz registratura u skladu sa nadležnostima utvrđenim zakonom određene administrativne zajednice. Kada se radi o arhivima općeg tipa, koji preuzimaju javnu građu, najčešće se građa centralnih državnih organa pohranjuje u nacionalni (centralni) arhiv, građa regionalnih organa u regionalne arhive, a građa lokalnog karaktera u lokalne (općinske, mještne) arhive, sve u zavisnosti od teritorijalne i stvarne nadležnosti arhiva. Ovdje se radi o preuzimanju građe iz službenih potreba. To je najčešće građa koja se u arhiv prima nakon isteka roka propisanog za čuvanje u registraturi, nakon ukidanja ili prestanka rada registrature, radi zaštite ako je u registraturi ugrožena, ili je napuštena od strane svoga tvorca, te radi kompletiranja određenoga arhivskog fonda i sl. Sve druge

mogućnosti preuzimanja (deponovanje, otkup, razmjena) ne zavise toliko od arhiva koliko od drugih okolnosti.

Jedan od najznačajnijih faktora koji utiče na dinamiku preuzimanja građe iz službenih potreba je postojanje arhivskog prostora (depoa) za smještaj građe. Prostor je limitirajući faktor preuzimanja u mnogim zemljama svijeta, a to je posebno slučaj sa Bosnom i Hercegovinom. Zato je neophodno preuzimanje učiniti krajnje racionalnim te preuzimati građu koja je od najvećeg značaja a što se utvrđuje blagovremeno izvršenom kategorizacijom registratura (i njihove građe). Prednost također treba dati starijoj građi, a posebno ugroženoj građi. Svi ti prioriteti treba da nađu odraza u planu preuzimanja kao realnom i provodivom vodiču u obavljanju ovoga izuzetno važnog posla.

Preuzeta se građa prvo privremeno smješta u prihvatni depo arhiva. Tu se građa oprašuje pomoću opreme za dezinfekciju, upoređuje sa primopredajnim zapisnikom i ukoliko je potrebno vrši se grubo izlučivanje registraturnog materijala. Tako očišćena, a ako je preuzeta u nesređenom stanju i grubo sređena, građa se odlaže u arhivski depo. Pri tome se vodi računa da se građa odlaže po skupinama kako je bila grupirana u registraturi, nastojeći da se ne poremeti njena organska cjelovitost. Osim toga, ukoliko to smještajne mogućnosti dozvoljavaju, građa jedne grupe fondova (npr. iz oblasti uprave, ili školstva i sl.), odlaže se na istome mjestu (depou). Ovim će se olakšati obavljanje predstojećih stručnih postupaka sa građom (sređivanje, izlučivanje, izrada inventara i sl.).

Iz registratura se prije svega preuzima građa koja je administrativno cjelovita, tj. kada se rad stvaralaca okonča. Međutim, u praksi se često događa da se preuzima građa «žive» registrature. Pri tome se, iz više razloga, preuzima građa po nekim administrativnim periodima od značaja za rad registrature (npr. do integracije u Holding i sl.).

Sva preuzeta građa upisuje se u *Knjigu primljene arhivske građe (ulazni inventar)*. Upis se vrši na osnovu primopredajnog zapisnika ili nekog drugog dokumenta (ugovor o otkupu i sl.). Od značaja je da se u ulazni inventar (registar) unesu podaci koji po strukturi, a naročito po količini, odgovaraju podacima iz dokumenta o preuzimanju. Iako se struktura tih podataka razlikuje od jedne do druge administrativne cjeline, neophodno je da se u knjigu ulaznog inventara evidentiraju sljedeći podaci: redni broj, naziv fonda (ili neke druge skupine dokumenata), količina građe, naziv davaoca građe i način preuzimanja, datum preuzimanja, registraturni broj zapisnika o primopredaji, napomena o stanju građe, podaci o smještaju građe u depou i dr. Svako preuzimanje se upisuje pod posebnim rednim brojem, pa i kada se dogodi da se dijelovi fonda naknadno preuzimaju, samo što se u tom slučaju redni brojevi međusobno vežu. U arhivima u kojima je preuzet veliki broj fondova ili dijelova fondova se, radi lakšeg snalaženja, u knjizi ulaznog inventara može

voditi abecedni registar. Arhivska građa preuzeta depozitom uvodi se u Knjigu depozita koja predstavlja ulazni registar po ovome osnovu preuzete građe.

U arhivskome depou arhivska građa se odlaže prema detaljno razrađenom planu, a koji je različit od arhiva do arhiva. Najvažnije je građu grupirati po nekom od kriterija: prema karakteru djelatnosti imaoća fonda, prema nadležnostima ustanova, abecednim redom, prema količini građe određene grupacije fondova itd. Kada to mogućnosti dozvoljavaju, fondove treba grupirati ovako: državna uprava, pravosuđe, privreda i finansije, obrazovanje i kultura, zbirke, lični i porodični fondovi, te mikroteka i fototeka.

Građa jednoga fonda treba da bude smještena zajedno, osim kada su dokumenti nestandardne veličine (veći formati karata, nacрта, povelja itd.), te protokoli i druge arhivske knjige koje se zbog toga ne mogu smjestiti uz fond. U tom slučaju, karte, povelje i sl. se smještaju u posebnu zbirku, a knjige na kraju fonda ili u biblioteci arhiva.

Građa se može odložiti (smjestiti) u vodoravnom (ležećem) ili vertikalnom (stajaćem) položaju, sve u zavisnosti od oblika arhivskih jedinica (registratori ili fascikle). I jedan i drugi način imaju svojih prednosti i nedostataka, čega arhivisti moraju biti potpuno svjesni i primijeniti pogodniji način. Posebnu pažnju treba posvetiti ulaganju građe u fascikle, odnosno kutije, posebno radi otklanjanja svih metalnih spajalica koje koroziraju i time dovode do oštećenja dokumenata. Važno je pravilno i postojano postaviti naljepnice sa signaturama na kutijama, između ostalog i radi preglednosti i lakšeg snalaženja lica koja su zadužena za rukovanje građom.

Što se tiče arhivske opreme svake arhivske jedinice (kartonske ambalaže i sl.), različite zahtjeve postavlja smještaj diploma i povelja, od smještaja spisa, ili pak knjiga, karata, planova i sl. Nakon smještaja u svrhu lakšeg snalaženja neophodno je izraditi topografske oznake spremišta kako bi se tačno znalo u kojoj zgradi, na kojem spratu, u kojem depou, na kojoj se polici nalazi svaka arhivska jedinica čuvanja. Zgrade treba obilježavati velikim slovima, spratove rimskim, a depoe arapskim brojevima.

2.6.2. Sređivanje arhivske građe

Sređivanje arhivske građe obuhvata postupke kojima se određuje stalno mjesto svake arhivske jedinice u okviru cjeline kao organski nastale skupine dokumenata, kao i u odnosu na druge njene sastavne dijelove. Sastoji se u tome da se arhivske jedinice (serije, podserije i dr.) sistematiziraju u odgovarajuću strukturu (red) u kojoj su sve jedinice jasno razgraničene opisom sadržaja svake jedinice. Tako uređena struktura je preduvjet za korišćenje, jer je sređenu građu moguće koristiti za naučno-

istraživačke i druge potrebe. Sređivanje je, dakle, jedan od najvažnijih pošlova u arhivu. Ako je arhivska građa prije preuzimanja u arhiv cjelovita, i uz to je očuvana u prvobitnom redu, njeno sređivanje će biti olakšano dok će u suprotnom to biti dugotrajan i složen posao. Ovdje se, prije svega radi o strukturama koje se uspostavljaju u okviru arhivskoga fonda, što teoretičari nazivaju nižim stupnjevima arhivskih struktura. Grupiranjem fondova jednoga arhiva u određene veće cjeline uspostavlja se viši stupanj arhivskih struktura, što je različito od arhiva do arhiva. Važno je, i prirodno, da granica između nižih i viših stupnjeva arhivskih struktura bude arhivski fond, te da se struktura viših stupnjeva prikazuje u vidu općeg inventara (pregleda fondova), a struktura nižih stupnjeva u različitim vrstama inventara samih fondova prema kojima je građa i signirana (obilježena) i odložena u depou arhiva. Ova (niža) struktura mora biti čvrsta (tj. realna) kako bi ukupan posao sređivanja i popisivanja građe dobio svoj puni smisao.

Sređivanje arhivske građe u arhivu se najčešće vrši u skladu sa jednim od četiri osnovna principa: tematski ili logički, prema porijeklu ili fondski, registraturni i princip slobodne provenijencije. Tematski princip je dominirao do početka 19. st., a zasniva se na sređivanju građe prema temama, po sadržaju, apstraktno, ne vodeći računa o administrativnome jedinstvu građe. Fondski princip se zasniva na uvažavanju fonda kao cjeline, ali ne i poštivanju registrature već se unutar fonda prave nove tematske cjeline. Registraturni sistem polazi od fonda kao organske cjeline zadržavajući i unutrašnje uređenje registrature. Princip se slobodne provenijencije zasniva na jedinstvu i granicama fonda, ali ne i na sistemu rada registrature, već arhivist može vršiti određene izmjene.

Sređivanje jednog arhivskog fonda je dugotrajan posao koji prolazi dvije osnovne etape:

- prikupljanje podataka za historijsku bilješku, a na osnovu toga i izradu klasifikacionog plana i metodskog uputstva i
- samo sređivanje koje obuhvaća: izbor načela za sređivanje, klasificiranje i sistematiziranje građe fonda.

Jedno od najvažnijih pitanja kod sređivanja arhivske građe je izbor načela (principa) sređivanja. Njemu prethodi (i služi) izučavanje historijata fonda koji se sređuje, kao i uvid u stepen sačuvanosti građe fonda. Imajući u vidu ove i brojne druge okolnosti, arhivisti smatraju da je za većinu građe najprikladnije primjenjivati princip provenijencije, odnosno princip slobodne provenijencije.

Sređivati građu po principu provenijencije u širem smislu riječi znači zadržavati građu u okviru izvornih cjelina i prvobitnog reda dokumenata u njima. Ova dva elementa (izvorna cjelina i prvobitni red) su međusobno zavisni, na način da se prvobitni red ne može primijeniti bez izvorne cjeline, ali se može poštivati izvorna cjelina a da se u njoj bar djelimično promijeni

izvorni red. Iz tih razloga potrebno je u okviru provenijencije razlikovati: princip provenijencije (izvorna tijela) u užem smislu riječi i princip prvobitnog reda.

Primjena principa provenijencije u užem smislu riječi ima određene logičke i praktične prednosti: olakšano je pronalaženje građe po principu njene izvornosti, olakšano je razumijevanje dokumenta ako se on posmatra u kontekstu izvorne cjeline u kojoj je nastao, samo primjena kriterija izvornih tijela omogućava i održavanje prvobitnog reda, itd.

Jedno izvorno tijelo, kao osnovnu jedinicu ovog principa, čini cjelokupnost građe jedne provenijencije koja se naziva arhivskim fondom. On se može formirati sa organizacijsko-pravnog (građa jednog pravnog subjekta) ili sa administrativno-tehničkog (građa nastala na prostoru jedne administrativne cjeline) stajališta. I jedno i drugo omogućava strukturiranje arhiva prema provenijenciji. Koji će pristup arhiv koristiti, zavisi od vrste arhiva. Za regionalne arhive je pogodnije poimanje fonda u organizacijsko-pravnom smislu, a za lokalne (općinske i dr.) pogodniji je administrativno-tehnički pristup. Na primjeru Carinarnice BiH (kao jedinstvenog pravnog subjekta) to konkretno znači: da arhivski fond sa organizacijsko-pravnog stajališta čini cjelokupna građa Carinarnice BiH (Uprave u Sarajevu i carinarnica u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli), dok u administrativno-tehničkom smislu znači da se građa oblikuje u fondovske cjeline tamo gdje je nastala, tj. da je čini pet fondova koji se tamo i čuvaju. Ovo se dotiče i pitanja teritorijalne i stvarne nadležnosti arhiva, tako da se opredjeljenje u krajnjem svodi na načelo sjedišta (tj. rezidencije), pa se fond registrature oblikuje i pripada arhivu koji je za nju nadležan prema sjedištu. Ovakav pristup je danas dominantan u arhivskoj praksi.

Kod formiranja fondovskih cjelina u arhivu postavljaju se različite dileme, koje su ponekad veoma specifične. Naprimjer, u slučajevima kada jedan pravni subjekt naslijedi drugi, odluka o tome da li se tu radi o jednom ili o dva fonda zavisi od niza dodatnih činjenica. Ako drugi pravni subjekt nije bitnije mijenjao funkciju, a uz to ni teritorij djelovanja koji pripada pod nadležnost jednog arhiva, svrsishodnije je da oba subjekta čine jedan arhivski fond. Ako su, pak, promjene bile krupne (bitnija promjena funkcije, nadležnosti, teritorija i sl.), onda je potrebno formirati dva fonda, itd.

Odvajanje fondova prilikom sređivanja vrši se na samom početku. Za građu preuzetu u sređenom stanju to je u mnogome urađeno kroz popis građe i sve druge evidencije, dok je to nešto teže uraditi ako je građa nesređena. Ipak, poštujući princip provenijencije (svrstavajući spise prema adresantu i ulaznom žigu i sl.) uz neka druga formalna obilježja (vrsta papira, potpis rukovodioca i sl.) i taj posao se može uspješno uraditi.

Princip provenijencije je veoma pogodna osnova za uspostavu viših arhivskih struktura u arhivu, a koja se ogleda u grupiranju fondova u veće cjeline (arhivsko odjeljenje, pododjeljenje, grupa fondova i dr.), a što se

najčešće radi prema: granama djelatnosti (uprava, pravosuđe, privreda, obrazovanje i dr.), javnome karakteru građe (određeni nivoi organa vlasti) itd. Pri tome treba voditi računa ne samo o trenutnom stanju fonda arhiva, već i razvojnim planovima arhiva.

Postoje brojni razlozi koji utiču na odstupanje od principa provenijencije. Među njima:

1. Fond nekog zajedničkog organa se može razdvojiti i, s obzirom na nadležnost arhiva po sjedištu, ustupiti drugom arhivu;
2. Fondovi izmiješani usljed primjene nadležnosti (sa vlade kantona na vladu države i sl.) u kojima je provenijencija višeslojna, se ne razdvajaju;
3. Fondovi ostaju odvojeni jer su različite provenijencije, ali se u okviru viših arhivskih struktura mogu vezati u okviru jedne grupe (npr. obrazovanje, uprava, privreda i sl.);
4. Dijelovi građe fondova nestandardnog formata (karte, crteži, planovi, knjige i dr.) odlažu se u određenoj opremi i na određenom izdvojenom mjestu od cjeline fonda. Njihova izvorna veza sa fondom se ne kida, već to usljed fizičke odvojenosti tako prividno izgleda. Osim ovoga mogu postojati i drugi prividni izuzeci.

Primjena principa prvobitnog reda u vrijeme njegovoga sređivanja u arhivu polazi od stava da u svakom fondu treba čuvati njegov prvobitni red, pa i ako ga nema treba ga rekonstruirati, tj. fond treba sređivati prema pravilima koja su primjenjivana za vrijeme njegovoga nastanka, služeći se pri tome i sačuvanim registraturnim pomagalima. Razlozi za primjenu ovoga principa su brojni. Prije svega, nijedan red ne može zadovoljiti sve arhivističke zahtjeve koliko to može prvobitni red. Osim toga prvobitni red je uvjet za korišćenje registraturnih pomagala (protokola, indeksa, knjiga, urudžbenih zapisnika). U arhivu se prilikom sređivanja fonda utvrđuje tip reda koji je postojao u registraturi, koliko je on očuvan i ako je potrebno rekonstruirati se. Tip prvobitnog reda se, prije svega, utvrđuje na osnovu brojeva protokola i šifri iz registraturnog plana, a ako nema nikakvih registraturnih oznaka onda se treba služiti drugim sredstvima. Kod nekih vrsta građe (računovodstveni spisi i sl.) je to lakše utvrditi, dok je kod drugih znatno teže, tako da ne postoji jasno određen način kako se to čini već u osnovi sve zavisi od snalažljivosti arhivista.

Za uspostavu prvobitnog reda od posebne je važnosti rekonstruiranje unutrašnje strukture fonda, počev od najkrupnijih (podfond, serija i dr.) pa do najmanjih (fizička jedinica) cjelina. Manji fondovi imaju jedinstvenu i homogenu strukturu i u njima je za uspostavu prvobitnog reda dovoljno primijeniti hronološki red. U većim fondovima je to znatno teže. Građa koja se odnosi na jedan sektor rada (odjeljenje i sl.) može se označiti podfondom koji može imati manje kontinuirane cjeline spisa koji se nazivaju serijama. Ako fond čini administrativno-tehničku cjelinu, onda on ne mora imati

podfondove već umjesto njih serije spisa. Redoslijed serija u fondu najčešće se utvrđuje ovim redom: rukopisne knjige, spisi, protokoli, indeksi u obliku knjige i kartoteke.

Niže strukturne jedinice u okviru serije, podfonda ili fonda, mogu biti veoma raznovrsne. Ovdje treba razlikovati strukturne od fizičkih jedinica.

Strukturnu jedinicu čini najniža strukturna jedinica fonda odnosno dijelova fonda. Najčešće se sastoji iz grupe predmeta, povezanih u seriju. One ne moraju postojati u svim fondovima niti u svim dijelovima fonda. Fizičku jedinicu, pak, čini cjelokupnost zajedno povezanih ili ukoričenih listova u fascikli, kutiju, karton i knjigu. One postoje u registraturama. U arhivima se one ukidaju (osim knjiga) iz više razloga i stvaraju nove, jer je npr. nemoguće jedan veći dosije svrstati u jedan fascikl ili kutiju već se to mora razdijeliti u više njih a sve one čine zasebne fizičke jedinice. Najvažnije je pri tome ne poremetiti postojeću strukturu.

Red spisa u fondu koji se sređuje može se u cijelosti ili djelimično poklapati sa prvobitnim redom, a može se iz različitih uzroka (zbog nebrige imaoca i sl.) i ne poklapati. Kada se postojeći red ne poklapa sa prvobitnim u svakom konkretnom slučaju, arhivista će odlučiti da li će zadržati postojeći red ili će rekonstruirati prvobitni. Nesporno je da postojeći red treba zadržati kada se poklapa sa prvobitnim. Međutim, postojeći red treba zadržati i u slučaju kada je po njemu izvršena inventarizacija građe i pod postojećim signaturama je ta građa već korišćena. Od principa prvobitnog reda i kada je on očuvan može se odustati i u slučajevima: kada se postojeći fond razdvaja (mada se u svakome ovom fondu zadržavaju elementi prvobitnog reda), te u slučaju kada je fond puno škartiran tako da su ostale samo određene kategorije dokumenata.

U svakom slučaju kada se nastoji zadržati postojeći red pri sređivanju je neophodno isti dopunjavati i usavršavati, unošenjem novih standardnih elemenata, najčešće serija i dosijea, fizičkih jedinica i sl. Međutim, u slučajevima kada se ne može zadržati postojeći red, niti se rekonstruirati prvobitni, arhivista je prinuđen da stvara svoj vlastiti sistem sređivanja fonda. Izbor toga sistema zavisit će od same građe. Njegovu osnovu će nekada činiti hronološki, a nekada abecedni red a ponekad se (većim fondovima) mogu i kombinirati. Ispravke i dopune postojećeg reda sređivanja se mogu izvršiti dok nije izvršena folijacija, signiranje i popisivanje (inventarisiranje). Ako se to radi naknadno, onda je najbolje praviti određene bilješke o tome. Rad se treba obavezno dopuniti ako se naknadno pronađu veće količine građe sređenog fonda.

Princip slobodne provenijencije (pertinencije) podrazumijeva sređivanje građe prema sadržaju unutar jednog fonda ili izdvajanje manjih tematskih cjelina iz više arhivskih fondova stvarajući tako jedan novi fond ili zbirku. On omogućava arhivisti da u sređivanju primijeni slobodno opredjeljenje. Pri tome on može zadržati pojedine arhivske strukture, ali također može

stvarati i nove. Ovaj princip se najčešće koristi kod sređivanja zbirki, porodičnih ili ličnih fondova, a znatno rjeđe kod ostalih fondova. Prednost ovog principa jeste njegova pogodnost za mogućnost brzog i tačnijeg dolaženja do traženih podataka od strane istraživača.

Nakon izbora principa sređivanja pristupa se organizaciji *sređivanja fonda*. U osnovi sređivanje svakoga fonda prolazi kroz tri etape:

1. Grubo sređivanje (razvrstavanje fondova i određivanje mjesta svakome fondu u okviru strukture cjelokupnog arhivskog fonda).
2. Glavno sređivanje (rekonstrukcija fonda formiranjem strukturnih jedinica, sređivanje nižih strukturnih jedinica, predmeta i sl.) i formiranje fizičkih jedinica.
3. Detaljno sređivanje (utvrđivanje konačnog redoslijeda svakog lista u okviru fizičkih jedinica).

Od koje će etape arhivista krenuti u proces sređivanja ponajviše zavisi od stepena sredenosti fonda, odnosno od cilja sređivanja (ponekad se iz različitih razloga ne provode sve ove etape).

Prije samoga sređivanja arhivista se upoznaje sa organizacijom, ustrojstvom i principima rada stvaraoca fonda. Na osnovu tih posebnih saznanja kao i na osnovu odgovarajuće stručne literature, sačinjava se Plan sređivanja fonda, odnosno grupe fondova. U njemu se utvrđuje red prioriteta kao i stupanj sredenosti. Tek se na osnovu toga određuje da li će se poslovi realizirati pojedinačnim ili timskim radom. Timski rad je neophodan kod većih fondova. Na osnovu svih tih neophodnih određenja utvrđuje se redoslijed poslova na sređivanju koji najčešće obuhvaća sljedeće:

- Odvajanje fondova (utvrđivanje o kojim se fondovima radi i određivanje mjesta svakoga fonda u strukturi arhiva);
- Stvaranje serija (grubo grupisanje građe po serijama i, po potrebi, škartiranje građe);
- Formiranje strukturnih jedinica (građa se svrstava u pojedinačno oblikovane serije ili se one samo rekonstruiraju);
- Sređivanje predmeta (detaljno se oblikuje struktura predmeta ili drugih manjih arhivskih jedinica čime se stiče mogućnost za detaljno škartiranje građe);
- Formiranje fizičkih jedinica (sređivanje građe u fascikle, kutije i druge fizičke jedinice uz istovremeno obavljanje tehničkih poslova – skidanje spajalica, ispravljanje presavijenih listova, zamjena košuljica i omota, a na kraju i njihovo signiranje);
- Detaljno sređivanje (provjera ili uspostava redoslijeda listova u svakom predmetu i njihova folijacija koja će poslužiti kao dobra osnova za konačnu inventarizaciju građe).

O toku svih faza sređivanja nastaje određena dokumentacija, a koja se odnosi na: opis stanja, karakter, vrste i stepen sredenosti građe prije sređivanja, odluke o promjenama u toku sređivanja, izvještaj o sređivanju,

popis sredene građe (kao koncept inventara), te historijska bilješka o fondu (svi relevantni podaci iz historijata tvorca fonda i dr.).

Tehnika sređivanja fonda zavisi od obima, sačuvanosti, raspoloživog arhivskog prostora i drugih tehničkih okolnosti. Opće je pravilo da građu treba što manje pomijerati kako bi se izbjegla mogućnost miješanja u okviru fonda ili sa građom drugih fondova. Manji fondovi se mogu sređivati u depoima ili u kancelarijama. Međutim, za veće fondove potrebno je da postoje prostorije za sortiranje i sređivanje. Prvo se građa sortira u skupine koje se potom sređuju. Ako prostorne mogućnosti ne dozvoljavaju, sređivanje se vrši sukcesivno (dio po dio sortirane građe). Sređena građa uvezuje se u fascikle koje se (prema natpisu i boji etikete) grupiraju u određene cjeline. Građa iz ovakvih cjelina se, potom, obrađuje (popisuje). Tek nakon toga fascikli se vraćaju u depo na mjesto koje im je utvrđenom strukturom određeno. Sređivanje ličnih i porodičnih arhiva, privrednih arhiva, kao i specijalnih vrsta arhivske građe (tehnička dokumentacija, kartografski materijal, zbirke fotografija, mikrofilmova i fonografskog materijala, te memoarske građe), zahtijeva unekoliko osoben pristup.

2.6.3. Obrada (popisivanje) sredene arhivske građe

Sređivanje arhivske građe predstavlja samo jednu fazu u složenome postupku obrade arhivske građe. Ono nije i ne može biti samo sebi svrha. Sređivanjem još uvijek nisu stvorene mogućnosti za korišćenje građe za različite potrebe. Građa nije dostupna zbog nepostojanja veze između nje i korisnika, što i jeste krajnji cilj obrade građe. To se osigurava tek popisivanjem sredene arhivske građe kao finalnim postupkom (proizvodom) njene arhivističke obrade.

Popisivanje arhivske građe ima za cilj da se utvrdi količina arhivskih jedinica i njihovo mjesto u okviru oblikovanih arhivskih skupina (fond, podfond, serija i dr.), da se predstavi sadržaj tih arhivskih skupina (fondova i dr.), te da se predstavi sadržaj podataka koje pruža određena dokumentacija. Predmet popisa mogu biti različite arhivske jedinice: dokumenti, svežnjevi i drugi povezi, serije pa i fondovske cjeline vodeći računa pri tome da popis bude odraz sadržaja svake arhivske jedinice. Nesporno je, međutim, da jedinstveno utvrđenog oblika popisa koji bi zadovoljio sve mnogobrojne zahtjeve nema i ne može biti.

U arhivskoj se literaturi i terminologiji često miješaju pojmovi koji označavaju obavezan popis građe (inventari) sa onima koji mogu nastati da bi pružili neku vrstu obavještenja naučnicima o sređenoj građi (pregledi, vodiči, registri, indeksi i dr.). Da bi izbjegli tu mogućnost, ovdje se o inventarima govori kao jednim oblicima popisivanja građe, dok se sva druga obavještajna sredstva svrstavaju u grupu naučnoobavještajnih sredstava, pa će o njima biti više riječi u poglavlju o naučnoj djelatnosti arhiva.

Inventar predstavlja konačni izraz poslova na sređivanju arhivske građe. Njime se daje određeno mjesto dokumentaciji u određenome redu, te kao takav čini sintetički pregled sadržaja arhivske građe. Inventar predstavlja posrednika između istraživača i građe, ali na način da predstavlja vodič do dokumenta ali ne i vodič kroz same dokumente. Inventar mora izraziti i naučnu vrijednost dokumenata. On predstavlja neophodnu službenu dokumentaciju arhiva. Zbog svega toga inventar se može definirati kao metodološki popis arhivskih jedinica urađen prema strukturi arhivskih jedinica na bazi principa provenijencije, koji služi kao službeni dokument (o pravu vlasništva) i kao pomagalo za istraživanje arhivske građe arhiva. Svaki arhiv mora imati inventar (popis) sopstvene arhivske građe.

U arhivskoj praksi sačinjavani su različiti inventari. U jednim su opisi arhivskih jedinica bili detaljni (ponekad i za svaki dokumenat), dok su u drugima ti opisi bili površni do mjere da ne mogu poslužiti svojoj svrsi. U novije vrijeme je uglavnom, ujednačeno stajalište o strukturi podataka koji inventar treba da sadrži i to: naziv ustanove, vrsta inventara, naslov arhivske jedinice i njena struktura. U osnovi postoje tri vrste inventara:

1. Opći inventar (ponegdje nazivan i pregledom) u kojem se daje cjelokupni pregled sadržaja jednog ili više arhivskih depoa, a na način da su arhivske jedinice (prema porijeklu i vremenu na koje se građa odnosi) grupirane u skupine i podskupine. Kao takvi predstavljaju neku vrstu zbira sumarnih inventara;

2. Sumarni inventar obrađuje sumarno (sažeto) sadržaj svakoga sveska i svežnja kao i njihovih sastavnih dijelova;

3. Analitički inventar daje kratak opis svakog arhivskog dokumenta (sadržaj, vrijeme i mjesto postanka). Pogodan je samo za stariju i izuzetno vrijednu arhivsku građu, dok je za moderne spise apsolutno neracionalan.

U praksi se susreću sumarno-analitički inventari kao svojevrsan spoj sumarnog i analitičkog inventara. U njima su o jednom dijelu građe fonda pruženi sumarni podaci, a o nekom važnijem dijelu (serija, pod - serija, i sl.) analitički (detaljniji) podaci. Također iz naučnih razloga se u arhivima izrađuju i provizorni ili preliminarni inventari.

Da bi se pristupilo izradi inventara, moraju biti ispunjena dva preduvjeta: da je izvršena sredenost fonda, te da je izvršeno konačno škartiranje (izlučivanje) tako da je ostala samo arhivska građa.

Način popisivanja inventarnih jedinica (svezak, svežanj, fond) zavisi od više faktora. Ipak inventarni popis svake arhivske jedinice treba da sadrži sljedeće elemente:

1. Oznaku provenijencije (tj. označavanje fonda: naziv stvaraoca fonda odnosno registrature u kojoj je određena arhivska jedinica konačno oblikovana);

2. Inventarni broj (redni broj svake inventarne jedinice: svezak, svežanj i dr.);

3. Naziv inventarne jedinice (kao najvažniji element opisa sadrži: oznaku vrste dokumenta, oznaku autora, dokumentaciju, predmetnu oznaku kao izvod iz sadržaja svih dokumenata, korespondentnu oznaku, geografsko-topografsku oznaku, hronološke oznake, bilješke o objašnjenju naziva arhivske jedinice);

4. Hronološke oznake (vremenski raspon sadržaja arhivske jedinice);

5. Podatke o količini (broj svezaka, svežnjeva, omota, poveza i komada svake arhivske jedinice);

6. Signaturu (arhivska signatura sadrži oznaku fonda, njegovih dijelova i inventarni broj arhivske jedinice i ona je obavezna, dok se registraturna signatura koja predstavlja oznaku iz registrature ne mora uvijek davati);

7. Bilješka (podaci o naknadnim izmjenama na spajanju i razdvajanju arhivskih jedinica i sl.).

Izradi inventara se pristupa kada se prikupe svi naznačeni neophodni elementi. U tome se mora pridržavati određenih načela kako se ne bi dovela u pitanje njegova upotrebljivost i racionalnost. Prije svega inventar treba da bude pregledan, precizan, sažet i jasan popis podataka zasnovanih na principu provenijencije. Podaci u inventaru moraju odgovoriti stvarnom rasporedu dokumentacije na koju se odnosi. Inventari mogu nastati u obliku kartoteke i u obliku knjiga. Svaki od njih ima svojih prednosti i nedostataka.

2.6.4. Korišćenje arhivske građe

Arhivska građa predstavlja izvor podataka, informacija i dokaza od značaja za naučne radnike i raznovrsne administrativne svrhe. Obje ove komponente bitno utiču na stanje društvenih odnosa: naučne potrebe tako što bez razvoja nauke nema ni razvoja društva, a grupa administrativnih potreba odnosi se, između ostalog, i na pružanje osnove za ostvarenje ljudskih prava i sloboda. Dok je ranije korišćenje građe bilo moguće jedino na klasičan način – u arhivu, dotle se u novije vrijeme građa može koristiti putem informatičkih sistema (interneta i drugih), pod uvjetom da su informacije ugrađene (prenijete) u te sisteme.

Korišćenje građe u naučne svrhe razlikuje se u pojedinim zemljama, pa i u pojedinim arhivima. Ipak, postoje neki opći principi kojih se pridržavaju gotovo svi arhivi svijeta. Prije svega, to je princip osiguranja zaštite građe koja se izdaje istraživaču na korišćenje. To se između ostalog postiže time što se korisniku građa izdaje na revers dok je koristi. Izdaje se samo arhivistički sređena građa. Ne izdaje se nesređena građa, niti građa koja se nalazi u fazi sređivanja, odnosno građa koja je oštećena kao ni građa koja je objavljena (publicirana), osim u posebnim slučajevima.

Građa se uglavnom izdaje na korišćenje samo u čitaonici arhiva. Korisnicima se mogu odobriti snimanja građe ili korišćenje računara.

U većini zemalja svijeta postoje određena ograničenja u korišćenju građe. Uglavnom se ona odnose na najstariju građu koja ima veliku vrijednost ili na najnoviju građu koja sadrži podatke koji mogu dovesti u pitanje integritet osobe i sl. Iz ovoga drugog razloga najčešće se ne izdaje na korišćenje građa mlađa od 50 godina. Najčešće se državnim propisima utvrđuje režim korišćenja građe strancima, dok se za ostale korisnike kriteriji utvrđuju na nivou arhiva. U praksi nekih zemalja je utvrđivanje režima korišćenja regulirano aktom o prijemu građe u arhiv. Građa koja je potrebna za ostvarenje ličnih i kolektivnih prava građana i pravnih lica koristi se bez posebnih ograničenja.

Postupak za korišćenje građe uglavnom se regulira propisima o dostupu informacija, arhivskim zakonima u podzakonskim aktima. U njima se utvrđuje cjelokupan proces: od podnošenja prijave, preko odobrenja, pronalaska građe do povrata korišćene građe, odnosno obaveznosti dostave arhivu publikacije koja je nastala na osnovu te građe. Važno je istaći i ograničenje koje se često postavlja u korišćenju količine građe (pet kutija u toku jednog dana i sl.). Za sve vrijeme korisnika - istraživača prate i opslužuju zaduženi radnici arhiva.

O korišćenju građe vode se evidencije u Knjizi korisnika koja sadrži podatke: redni broj, ime i prezime korisnika, zanimanje, adresa stanovanja, naziv teme istraživanja, datum i potpis. Osim ovog u arhivu se vodi i Knjiga dnevnih posjeta. Jedno od sredstava evidencije je i revers o izdatoj građi na korišćenje.

Mimo ustaljenog režima korišćenje građe se može ustupiti za potrebe organa koji provode istragu ili nadležnim sudovima.

Za reguliranje ličnih prava građana arhivi mogu izdavati ovjerene kopije dokumenata, odnosno prepise, te naročito uvjerenja o dokazima iz pohranjene arhivske građe.

2.7. ZAŠTITA I ČUVANJE ARHIVSKE GRAĐE

Zaštita (i čuvanje) arhivske građe odvija se na dva odvojena mjesta: u registraturi i u arhivu. U registraturi se čuva cjelokupna građa u skladu sa njenim značajem (tj. trajno se čuva samo arhivska građa, a registraturni materijal do isteka njegove operativne vrijednosti). U arhivu se, pak, preuzima i trajno čuva arhivska građa.

2.7.1. Zaštita registraturne građe

Zaštita registraturne građe – do predaje nadležnome arhivu je veoma bitno stručno ali i šire društveno pitanje. Radi se o kompleksu konkretnih mjera i postupaka stručne i organizacione prirode kojima se obezbjeđuje

efikasna fizička i tehničko-tehnološka zaštita registraturne građe, uz sve oblike čuvanja i manipuliranja istom. Proces njene zaštite započinje nastankom, odnosno prijemom akata, ali je on određeno vrijeme, dok se akta koriste za tekuće poslovanje, u određenoj mjeri determiniran konkretnim interesima poslovanja, dok se u drugoj fazi, koja traje znatno duže - kada se akti oblikovani u registraturne jedinice čuvaju u arhivskim depoima (arhivama), dobija ili gubi glavna bitka za njen opstanak. Praktična saznanja potvrđuju ovu konstataciju jer je npr. briga imalaca za finansijskom dokumentacijom znatno veća od brige za onom dokumentacijom koja ima trajnu kulturno-historijsku vrijednost (projekti, normativni akti i sl.).

Iz značaja arhivske građe za kulturu i historiju i druge društvene potrebe proizlazi i obaveza njene adekvatne zaštite. Svi arhivski propisi zaštitu arhivske građe tretiraju kao jedno od najvažnijih pitanja arhivske djelatnosti. Zaštita arhivske građe u nastajanju je pravno regulirana arhivskim i drugim propisima (zakonima i podzakonskim aktima). Oni obavezuju sve imaoce registraturne građe da istu čuvaju u sredenome i bezbjednome stanju (u miru i ratu) sve do predaje nadležnome arhivu, definirajući bliže mjere i postupke kojima se to postiže.

Dovođenje registraturne građe u sredeno stanje je prvi uvjet njene uspješne zaštite. To podrazumijeva postupak predviđen arhivskim propisima i normativnim aktima o kancelarijskom i arhivskom poslovanju. Bezbjednim stanjem se arhivska građa i registraturni materijal štite od oštećenja, uništenja i nestajanja, a u konkretne mjere zaštite spada obezbjeđenje odgovarajućih arhivskih prostorija, arhivske opreme, održavanje klimatskih, hemijsko-bioloških i fizičkih uvjeta, te odgovarajući smještaj registraturne građe.

2.7.2. Zaštita i čuvanje arhivske građe u arhivu

Zaštita arhivske građe kao kulturnoga dobra od međunarodnog značaja utvrđena je međunarodnim pravnim i društvenim aktima kao i nacionalnim (državnim) propisima, o čemu će više biti riječi u četvrtom poglavlju ove knjige. Ovdje se, pak, govori samo o konkretnim postupcima arhivskog osoblja na zaštiti arhivske građe.

U arhivima se provodi fizička i tehničko-tehnološka zaštita arhivske građe. Fizička zaštita se odnosi na zaštitu od neovlašćenog pristupa građi (krađa, pljačka, fizičko oštećenje ili uništenje), a tehničko-tehnološka zaštita sadrži sistem postupaka zaštite od oštećenja i propadanja, počev od ulaznog oprašivanja građe, preko pravilnog odlaganja u spremištu (depou), potom preko provođenja svih oblika reprografije dokumenata (konzervacija, restauracija, mikrofilmovanje, skeniranje).

Važan činilac uspješne zaštite arhivske građe je i *arhivska oprema*. Radi se o svim vrstama i vidovima opreme u kojoj se arhivska građa pohranjuje od njenoga nastanka u registraturi, pa do odlaganja u depou arhiva.

Za smještaj i čuvanje arhivske građe u depoima (u registraturama i arhivima) najpodesnije su, i u svijetu najupotrebljavanije, metalne police, naročito one sa sistemom pokretnih polica «compactus», različitih oblika i dimenzija te premazane negorivim premazima, podesnim za smještaj različitih formata arhivske građe nastale na klasičnim nosiocima informacija. Za one vrste arhivske građe koje se zbog posebnog oblika i veličine ne mogu smjestiti u navedene police (kakva je tehnička dokumentacija i sl.), postoje posebni metalni ormari s ladicama, a za smještaj kartoteke služe kartotečni ormari.

Za smještaj i čuvanje arhivske građe na novim nosiocima informacija, tj. mikrofilmova, magnetofonskih traka, magnetofonskih ploča, filmskih traka, diskova i sl., koristi se posebna oprema prilagođena veličini i osjetljivosti te vrste građe.

Osim navedene opreme u depoima u kojima se odlaže arhivska građa veoma je bitna i oprema same arhivske građe. Oprema registraturne dokumentarne građe u registraturi uglavnom se svodi na registrator, fascikl i omot. Bez obzira na evidentne nedostatke registratora kao osnovne opreme građe u registraturama (jer posjeduje više metalnih dijelova koji u dodiru s vlagom podliježu koroziji i sl.), njegova upotreba je raširena. Za zaštitu arhivske građe bitno je da se ona iz registratora, prilikom odlaganja u depo registrature (arhivu), prenese u arhivsku kutiju koja čini osnovnu arhivsku opremu. Arhivske kutije izrađene su od različitih kartona (najbolje je plastificiranih) i različitih su veličina, a za pojedine (starije) oblike arhivske građe prave se posebne vrste arhivskih kutija.

Za zaštitu arhivske građe od značaja je i postojanje odgovarajuće radne opreme u registraturama i arhivima, te, naročito, postojanje naophodnih tehničkih uređaja koji osiguravaju optimalne uvjete za zaštitu (klima-uređaji i sl.) ili su neophodni za zaustavljanje daljeg propadanja (oštećenja i uništenja) arhivske građe (komore za dezinfekciju i dezinsekciju, te opreme za mikrofilmovanje, konzervaciju i restauraciju). Preventivnu zaštitu arhivske građe moguće je ostvariti dobrim poznavanjem svih osobnosti nosilaca informacija i sredstava za pisanje, te uzroka i vrsta oštećenja.

Od klasičnih nosilaca informacija najveću upotrebu je imao, i danas je ima, papir. Bilo ga je i ima ga različitih hemijskih sastava i kvaliteta. Ručno izrađivani papir od lanenih i pamučnih krpa (do kraja 18. st.) boljeg je kvaliteta od industrijskog papira sastavljenog od drvenjače, celuloze drvnoga porijekla, starih krpa, staroga papira, čemu se, ponekad, radi veće trajnosti dodaju sintetička i mineralna vlakna. Kvalitet i trajnost papira zavise od količinskog odnosa sirovina koje ulaze u njegov sastav.

Što se tiče sredstava za pisanje (tuševi, željeznogalne tinte, anilinske tinte, obične, tintane, hemijske olovke i one u boji, trake pisanih mašina, štamparske boje i sl.), bitno je da ispune ove zahtjeve: da su postojana na djelovanje svjetla i drugih fizičko-hemijskih faktora, da su neutralna (tj. da ne oštećuju podlogu), da su intenzivno obojena, da se ne brišu, da im se trag

ne razlijeva pod uticajem vode i alkohola, te da se dobro čuvaju u rastvorima.

Na što veću postojanost novih nosilaca informacija (filmovi, trake, diskete i sl.) utiču i njihova tehnička svojstva, te osobine uređaja na kojima su ti zapisi nastali.

Brojni su uzroci koji dovode do oštećenja arhivske građe. U osnovi, oni se mogu podijeliti na unutrašnje (loš kvalitet nosilaca informacija ili sredstava za pisanje) i vanjske (nepovoljni uvjeti čuvanja).

Kada su u pitanju unutrašnji faktori treba znati da se ne može bitnije uticati na intenzitet njihovoga djelovanja, jer su oni prisutni i u optimalnim uvjetima čuvanja dokumenata. Vanjski, pak, uzroci mogu biti posljedice djelovanja fizikalno-hemijskih, bioloških i mehaničkih faktora, te svih vrsta elementarnih nepogoda i ratova.

U fizikalno-hemijske uzročnike spadaju: vlaga, toplota, sunčeva svjetlost, zagađeni vazduh i tzv. vanjsko magnetno polje. Biološki uzroci oštećenja su plijesni, bakterije, insekti i glodari. Mehanička oštećenja nastaju nepažljivim rukovanjem, smještanjem u neadekvatnu opremu i slično. Jako magnetno polje u blizini utiče na demagnetizaciju elektronskih zapisa. Elementarne nepogode (poplave, požari, zemljotresi) i ratovi najčešće su kombinacija svih naznačenih uzroka oštećenja, uz čovjeka koji svjesno ili nesvjesno doprinosi oštećenju i uništenju arhivske građe. Bitno je naglasiti da nijedan štetni uticaj nikada ne dolazi samostalno, već djelovanje jednoga podstiče djelovanje drugih. Stoga se uspješna zaštita može postići samo istovremenim eliminiranjem svih štetnih uticaja.

Uspješna preventivna zaštita arhivske građe može se postići samo stvaranjem optimalnih uvjeta za njen smještaj, opremu i održavanje. Ti su uvjeti uglavnom poznati u svijetu, a oblikovani su u vidu arhivističkih standarda i normativa. Svaka zemlja ima vlastite normative i standarde koji se nerijetko i razlikuju međusobno, što je i razumljivo, jer na to, između ostalog, utiču i klimatski faktori sredine.

Pravilno reguliranje vlage i temperature u arhivskome spremištu vrši se preko uređaja za klimatizaciju (a kad njih nema provjetravanjem i zagrijavanjem), a mjeri se polimetrom, higrografom, psihrometrom, te elektrolitskim i digitalnim uređajima. Za različite nosioce informacija potrebni su i različiti uvjeti. Npr., papiru odgovara relativna vlažnost (RV) vazduha 55-66% pri temperaturi od 13-18°C, crnobijelim filmovima na acetilceluloznoj traci odgovara 10-16°C i RV 30-50%, gramofonskim pločama 10-21°C i RV 40-55%, magnetnim nosiocima informacija 4-16°C i RV 40-60% itd. Za arhivsku građu je štetan i previše suh zrak, kakav se stvara u nekim potkrovnim depoima. Također je za iskazane optimalne vrijednosti bitan odnos apsolutne i relativne vlažnosti vazduha. Eliminiranjem suviše vlage i visoke temperature suzbija se djelovanje nekih bioloških faktora. Arhivsku građu treba zaštititi od direktnoga sunčevog svjetla i djelovanja

ultraljubičastih zraka (ugradnjom UV-filtera na prozorima), te od zagađena vazduha (ugradnjom uređaja za filtriranje zraka), redovnim čišćenjem i održavanjem prostora i opreme, itd.

Eliminiranje bioloških uzroka oštećenja vrši se primjenom dezinfekcije i dezinskekcije arhivske građe posebnom opremom i sredstvima, te deratizacijom arhivskih spremišta.

Poseban način provođenja preventivne zaštite arhivske građe predstavlja mikrofilmovanje. Za registrature je mikrofilmovanje značajno zbog lakšeg manipuliranja s registraturnom građom i omogućavanja bržeg protoka informacija, što utiče na ekonomičnost poslovanja, a za arhive je mikrofilmovanje prije svega značajno zbog zaštite arhivske građe, posebno u slučaju vanrednih okolnosti kakve su elementarne nepogode i ratovi. Osim brojnih prednosti, mikrofilm ima i svojih nedostataka koji su vezani za troškove opreme, snimanja (i presnimavanja) i obrade. U nekim zemljama sporna je i dokazna vrijednost mikrofilma. Inače sam proces mikrofilmovanja obuhvaća neposrednu pripremu dokumentacije, poslove mikrofilmovanja i obradu snimljenih materijala. Svaka od tih faza zahtijeva primjenu specijaliziranih arhivističkih znanja.

Osim mikrofilmovanja, kao do sada najsigurnijeg oblika zaštite arhivske građe na klasičnim nosiocima informacija, u upotrebi su i drugi oblici reprografije dokumenata: fotografiranje (koje je dug i skup proces), kserokopiranje (koje se koristi kao jeftin i brz način dolazanja do oblika i sadržaja originalnoga dokumenta), te skeniranje kao najmoderniji oblik reprografiranja dokumenata (obavlja se putem računara i skenera, a pogodan je i efikasan način korišćenja i zaštite dokumenata koji se potom i uporedo mogu i mikrofilmirati).

Neophodna mjera preventivne zaštite dokumenata je konzervacija. Ona obuhvaća mjere i postupke kojima se osigurava zaštita dokumenata od daljeg propadanja bez obzira na uzroke i vrstu oštećenja. Njome se ponekad samo usporava proces propadanja arhivskih dokumenata i time omogućava njihovo definitivno spašavanje primjenom restauracije. Za primjenu konzervacije potrebno je poznavati osnovne osobine materijala od kojih je dokument izrađen, te, analogno tome, upotrijebiti i adekvatna sredstva a sve uz primjenu odgovarajuće opreme.

Za razliku od mjera preventivne zaštite (kojima se nastoji spriječiti oštećenje arhivske građe), restauracija obuhvaća sistem fizikalnih i hemijskih postupaka kojima se već oštećeni arhivski (i drugi) dokumenti nastoje vratiti u prvobitno stanje. Svi ti postupci moraju, prije svega, biti reverzibilni, tj. takvi da omogućuju povratak dokumenta u prvobitno stanje. Restauratorski postupci ne smiju štetno djelovati na dokument, trebaju omogućiti i eventualne nove konzervatorsko-restauratorske zahvate i sl. U pravilu, svi se dokumenti restauriraju onim materijalima koji su po hemijskom sastavu najsličniji materijalu dokumenta koji se restaurira.

III ARHIVI

3.1. POJAM I ULOGA

Arhivi su ustanove u kojima se trajno čuva, stručno obrađuje i omogućava korišćenje arhivske građe u različite svrhe. Sam termin *arhiv* potiče od grčke riječi *arheion* (latinski *archivum*, *arhivum*) i znači *poglavarstva zgrada*. U prošlosti je imao različita značenja: zbirka pisane građe, mjesto gdje se ona čuva, ustanovu u kojoj se pisana građa čuva i obrađuje i sl. U savremenoj arhivistici terminom *arhiv* označava se samo arhivska ustanova.

Arhivi su nastali kod naroda Starog istoka (još u 14. i 13. st. pr. n. e.), a postojali su i kod starih Grka i Rimljana, te srednjovjekovnih evropskih i drugih država. To nisu, razumljivo, bili arhivi u savremenome smislu riječi, već je u pitanju određeni vid zaštite i čuvanja pisanih spomenika i dokumenata kao svojine vladara, vjerskih ustanova i sl. Tek od kraja 18. st. započinje proces stvaranja arhiva kao posebnih ustanova u kojima se koncentriše i čuva arhivska građa. Arhivi se otvaraju za građanstvo. O osnivanju arhiva u Evropi i Bosni i Hercegovini je već bilo riječi. Za bosanskohercegovačku prošlost od posebnog su značaja arhivi u susjednim balkanskim zemljama (Srbija, Crna Gora, Hrvatska), te arhivi Italije, Austrije, Mađarske i Turske.

Savremena funkcija arhiva je rezultat historijskoga razvitka uloge i značaja arhivske građe u društvenome životu. Njena srednjovjekovna uloga dokaza za ostvarenje određenoga prava, postepeno prerasta od 18. st. u značaj izvora naučnog istraživanja. Zahtjevi ukupnoga društvenog razvitka trebali su kulturno-obrazovnu ulogu arhivske građe kao kulturnog dobra, čime se postepeno upotpunjavala i oblikovala sve kompleksnija uloga arhivske građe i samih arhiva. U novije vrijeme bitna je informacijska uloga arhiva.

3.2. VRSTE I ZADACI ARHIVA

Postoji više vrsta arhiva, sve u zavisnosti od aspekta podjele: prema porijeklu, organizaciji i slično. Prema nadležnosti, postoje arhivi općeg tipa i specijalni arhivi. Opći arhivi se brinu o cjelokupnoj arhivskoj građi na području svoga djelovanja. U svakoj državi uređuje se pokrivenost cijelog područja mrežom arhiva općeg tipa (regionalni, općinski i sl.), a postoji i nacionalni (državni) ili centralni arhiv koji vodi brigu o arhivskoj građi od značaja za cijelo područje države. Bitno je da mreža arhiva ovog tipa bude

racionalno postavljena, da obezbjeđuje optimalnu zaštitu arhivske građe i mogućnost njene pripreme za korišćenje.

Specijalni arhivi se brinu o preuzimanju na trajno čuvanje posebnih vrsta arhivske građe, pa u zavisnosti od toga postoje: diplomatski, vojni, privredni, filmski i drugi arhivi. Broj i vrsta ovih arhiva zavisi od više faktora: od društveno-političkog sistema, društvenih potreba, tradicije arhivske djelatnosti, imovinskoga statusa građe itd.

Kod obje vrste arhiva razlikuju se teritorijalna i stvarna nadležnost arhiva. Teritorijalna se odnosi na područje djelovanja, a stvarna nadležnost se odnosi na stručnu nadležnost. Postoje i tzv. arhivska odjeljenja ili zbirke arhivske građe koje nemaju status arhivskih ustanova, već organizacijskih jedinica u okviru nekog organa ili organizacije (registrature) čiju građu čuvaju jer im je potrebna za upravno, naučno, kulturno i drugo djelovanje.

Sadržaji rada arhiva u prošlosti su se mijenjali; sve u skladu sa društvenim potrebama i statusom koji su u određenim vremenskim razdobljima arhivi imali. Savremeni arhivi, a time i arhivski radnici koji rade u njima i čine arhivsku službu, odnosno obavljaju arhivsku djelatnost, imaju sljedeće zadatke:

- Da se brinu o čuvanju arhivske građe (pohranjene u arhivu) i registraturne građe (građe u nastajanju),
- Da vode evidencije o registraturnoj i arhivskoj građi,
- Da vrše organizirano preuzimanje arhivske građe,
- Da vrše vrednovanje registraturne i arhivske građe,
- Da vrše arhivističko sređivanje i obradu arhivske građe,
- Da izrađuju i publikuju informativna sredstva i pomagala o arhivskoj građi i uključuju se u jedinstven arhivski informacijski sistem,
- Da izdaju dokaze o činjenicama iz pohranjene arhivske građe,
- Da organiziraju i provode naučnu djelatnost i izdaju arhivske publikacije,
- Da vrše kulturno-obrazovnu djelatnost,
- Da vrše tehničko-tehnološku zaštitu arhivske građe,
- Da vode brigu o standardima smještaja arhivske građe i opreme arhivskih objekata,
- Da vode organiziranu brigu o arhivskom osoblju kao nosiocu ukupnih stručnih poslova,
- Da omogućavaju korišćenje arhivske građe za naučne i druge društvene potrebe, itd.

Pod uticajem postmodernističkih shvaćanja arhivistike pred arhive i arhiviste se postavlja veoma dinamičan razvoj informacijskih tehnologija. To neminovno vodi potrebi preformulacije arhivskih propisa, tako da se pažnja usmjeri na radni proces (umjesto na proizvod), na funkciju (umjesto na strukturu), na kontekst (umjesto na zapis), na svjesnu akviziciju socijalne

memorije jedne sredine (umjesto pasivnog proizvoda administrativna aktivnost) itd. Sve to u krajnjem dovodi do brojnih promjena (načina čuvanja zapisa, pojma fonda i dr.) pa i do promjene samog pojma "arhiv" i njegovih zadataka, koji će se sve više oblikovati kao virtualni arhiv i egzistirati na računarskim mrežama.

3.3. ARHIVSKA ZGRADA

Postojanje adekvatnoga arhivskog prostora od bitnoga je uticaja na cjelokupnu arhivsku djelatnost na određenome prostoru. Ovo pitanje je u svijetu rješavano na različite načine, počev od izgradnje prvoga namjenskog objekta za arhiv 1732. godine na Sardiniji pa sve do danas. U nekim zemljama je pitanje arhivskoga prostora ugrađivano u arhivske propise, a u nekim (Velika Britanija, Australija) su doneseni i posebni arhivistički standardi za gradnju arhivskih zgrada. Još uvijek se u velikom broju zemalja izgradnja arhivskih zgrada uglavnom zasniva na znanjima i iskustvima arhitekata uz nedovoljno respektiranje arhivističkog aspekta gradnje.

Da bi jedna arhivska zgrada u cijelosti odgovorila svojoj namjeni, ona mora da zadovolji neke opće i posebne zahtjeve koji se, u osnovi, svode na ova pitanja: izbor lokacije, osobenosti izgradnje objekta, te unutrašnja funkcionalnost objekta.

Izbor lokacije za izgradnju objekta je prvo, opće i osnovno pitanje koje utiče na ostvarenje ukupne funkcije arhiva. Odnosi se prije svega na gradnju objekta u gradskom centru ili na periferiji, a potom i na niz drugih pitanja koja se tiču sastava tla, prometa, arhitektonskog okruženja itd. Stajališta arhivista su da objekat za arhiv treba graditi u blizini centra, nedaleko od drugih naučnih i kulturnih institucija, na komunikacijski pogodnom mjestu (ali izvan predjela velikog prometa), na zemljištu pogodnoga geološkog sastava (da ne bude močvarno ili previše suho zemljište), na statički tvrdom zemljištu, da objekat bude odvojen od drugih objekata, da ne bude u blizini vojnih i industrijskih objekata, niti u dolinama rijeka ili u neposrednoj blizini rijeka, kao ni u blizini glavnih vodova vode, kanalizacije, struje, plina i sl.

Izgradnja arhivske zgrade treba da zadovolji sljedeće građevinske kriterije: da temelji zgrade budu na čvrstoj podlozi, da objekat bude sa manje spratova a sa mogućnošću dogradnje, da bude građen od tvrdog materijala otpornog na vlagu i elementarne nepogode (kakvi su zemljotresi i sl.), da ima suteran sa otvorima za provjetranje, da se postavi odgovarajuća hidroizolacija temelja i ostalog dijela zgrade, da ima dva ulaza (za protok građe i za protok posjetilaca i radnog osoblja), da zidovi budu od materijala koji nije zapaljiv a koji ima sposobnost apsorpcije prašine, da depoi budu

okrenuti prema istoku sa nosivošću podova od najmanje 1.500 kp/m², da konstrukcija objekta omogućava uspješno osiguranje od požara i dr. Spoljašnji izgled objekta treba da udovolji osnovnim estetskim zahtjevima. Pored ovih zahtjeva gradnje, svaki namjenski prostor (depo, radni prostor, prostor za korisnike građe i sl.) treba da udovolji dodatnim arhitektonskim zahtjevima. Arhivski objekat treba da ima depoe za smještaj raritetne građe i radnoga osoblja u vrijeme rada u ratnim okolnostima.

Unutrašnji raspored prostorija arhivske zgrade treba da bude u funkciji radnog procesa uz poštivanje kriterija ekonomičnosti takve gradnje. Najvažniji zahtjev u tome je odvajanje prostora za smještaj (arhivskih depoa) od dijela za posjetioce i radno osoblje, kao i od radionica i drugih pratećih prostorija (kotlovnica, stan za čuvara zgrade i dr.). To znači da arhivski objekat treba da ima dva zasebna ulaza. Osim toga tipa gradnje u svijetu je često prakticirana odvojena gradnja upravnog dijela od radionica, depoa i prostora za korisnike građe. Prednosti ovog tipa gradnje su u većoj sigurnosti građe, a nedostaci u otežanome poslovnom komuniciranju.

Svih naznačenih kriterija se treba u mogućoj mjeri pridržavati i prilikom adaptacije postojećih objekata za potrebe arhiva. U praksi je nemoguće adaptacijom objekta otkloniti sve nedostatke, kao npr. lokacija, stabilnost temelja objekta i sl. Moguće je, međutim, poboljšati stanje unutrašnjeg rasporeda prostorija. Isto tako, mnogi od naznačenih zahtjeva ne mogu se primijeniti prilikom gradnje ili adaptacije spremišta za građu u registraturama (za arhivu), jer se tu obično radi o jednoj ili više prostorija u okviru građevinskoga kompleksa registrature. Međutim, neki osnovni zahtjevi koji se tiču sigurnosti građe i funkcionalnosti radnoga procesa treba da nađu svoju primjenu i u registraturama.

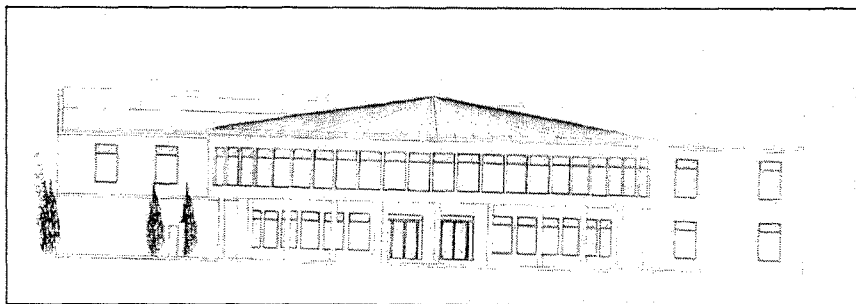
U svijetu je izgrađen veliki broj novih arhivskih objekata (razvijene zemlje Zapada), mada je znatno više onih koji su namjenski adaptirane za potrebe arhiva (zemlje u razvoju). To je najčešće u skladu sa ekonomskim razvojem jedne zemlje, ali ne manjeg uticaja ima i stanje arhivske i uopće kulturne tradicije jedne sredine.

Najintenzivnija izgradnja arhivskih objekata dogodila se u Francuskoj u kojoj je do 1918. godine izgrađeno 38 arhivskih zgrada, potom između dva svjetska rata još 23, a nakon Drugoga svjetskog rata nekoliko desetina objekata. U Njemačkoj je izgradnja arhivskih zgrada započela još u 18. st. (u Hanoveru), a intenzivirana je u 20. st.: 1923. u Berlinu – Dahlemu, 1938. u Marburgu, te nakon Drugoga svjetskog rata u Koblenzu, Wolfanbütelu, Aurichu itd. Od sredine sedamdesetih godina 20. st. za arhivske objekte su korišćeni vojni objekti (primjer zapadnoga dijela Berlina i dr.). Arhivska tradicija je prisutna i u Austriji u kojoj je izgrađeno ili adaptirano više objekata: 1840. Hofkanmerarchiv i 1902. godine Staats archiv u Beču, potom Landesarchiv u Celovcu 1966. godine, dok je u zadnjoj deceniji 20. st. izvršeno više adaptacija objekata: Staemarks archiv u Grazu, potom

Landesarchiv u Beču (adaptacijom jednog gasometra). Centralni arhiv Engleske (Public Record Office) dobio je objekat 1851. godine, Savezni arhiv Švicarske u Bernu 1940. itd.

Na prostoru južnoslovenskih zemalja nove arhivske zgrade sagrađene su u Skoplju (1969), Beogradu (1973), Novoj Gorici (1988), a dograđene su ili adaptirane zgrade za arhive u Zagrebu (Hrvatski državni arhiv), u Ljubljani (Arhiv Republike Slovenije), u Kotoru, Zadru, Rijeci...

U Bosni i Hercegovini nije namjenski sagrađena ni jedna arhivska zgrada. Određene adaptacije izvršene su na nekoliko arhivskih zgrada, među kojima su posebno važne adaptacije objekta za potrebe Arhiva u Tuzli (1988-1990) i Arhiva u Mostaru (1995. rekonstrukcija u ratu granatiranog objekta). Izgradnja jedinog namjenskog objekta za Arhiv Brčko Distrikta BiH započela je 2002. godine, ukupne površine od oko 2.500 m² (vidi prilog).

Spoljašnji izgled objekta Arhiva Brčko Distrikta BiH (crtež iz Idejnog projekta)

3.4. NAUČNA DJELATNOST

Naučna uloga arhiva je sve izraženija, a ostvaruje se u dva osnovna vida: naučnom obradom arhivske metodologije i teorijskim radom sa arhivalijama. Osim proučavanja arhivistike, koja se izučava i na drugim razinama, naučni rad je u arhivima sadržan i u mnogim konkretnim poslovima, često se prožimajući sa mnogim stručno-tehničkim poslovima. Takvi su poslovi pripreme i izrade pomagala za naučno-istraživački rad, historijata zaštite građe, historijata arhivske službe, unapređenja stručne metodologije na ophođenju sa arhivskom građom, publiciranja arhivske građe i arhivskih publikacija, učešće u realiziranju posebnih naučnih projekata sa čisto naučnim ustanovama (akademijama nauka i institutima) itd. Istraživački rad je najviše prisutan u postupku naučno-arhivističke pripreme arhivalija, što najviše koristi pri radu historičara. Međutim, arhivisti se bave i naučno-istraživačkim radom iz onih naučnih disciplina

koje su vezane za valoriziranje građe i stručnu obradu arhivske građe i to: paleografije, hronologije, diplomatike, sfragistike, heraldike, kibernetike, informatike itd. Naučna komponenta arhiva je nesporna i neophodna i ona je utvrđena kao zakonska obaveza arhiva. Međutim, ona treba biti pravilno dozirana, tj. do mjere koja arhive ne pretvora u posebne institute, jer bi se time narušila ravnoteža kompleksnosti zadataka arhivskih ustanova. Na intenzitet bavljenja arhiva naučnim radom posebno utiče bogatstvo arhivskih fondova i zbirke te stanje arhivskih kadrova.

3.4.1. Naučno-obavještajna sredstva o građi

U organskoj vezi sa sređivanjem je i obrada arhivske građe. Nju čini niz postupaka na izradi informacija o strukturi (tj. provenijenciji) i sadržaju (tj. tematici na koju se odnosi), arhivska građa. Sredstva koja to omogućavaju zovu se naučno-obavještajnim ili naučno-informativnim sredstvima u koja spadaju: pregledi, vodiči (za sve arhivske fondove ili za jedan fond), registri (indeksi), regesta, katalogi, itd.

Pregled fondova i zbirke predstavlja popis cjelokupnog arhivskoga fonda jednoga arhiva. Najčešće je privremenog karaktera pružajući obavještenja o fondovima i zbirkama do izrade odgovarajućeg vodiča. Struktura podataka koju pregledi donose može biti veoma različita: od osnovnih podataka o strukturi svakoga fonda i zbirke svrstanih u određene grupe fondova i zbirke (npr. uprava, školstvo itd.), pa do detaljnih opisa svakoga fonda. Najvažniji su podaci o sadržaju građe i o njenim karakteristikama. Podaci moraju biti pregledni i tačno sređeni kako ne bi istraživača doveli u bilo kakvu dilemu, a mogu se odnositi i na dijelove fonda (podfond, seriju i sl.).

Vodič kroz arhivsku građu sadrži obavještenja o sadržaju arhivskih skupina, bilo da se radi o jednome arhivskom fondu ili o skupinama (po vrstama) arhivskih fondova. Zavisno od pristupa izrade mogu postojati vodiči za cijelu zemlju, za arhivski fond jednoga arhiva, za jedan arhivski fond ili pak za jednu određenu temu, pa otuda razlikujemo dvije vrste vodiča: strukturalni (prema sadržaju građe jednoga arhivskog fonda) i tematski (o određenoj temi). Najčešće se izrađuju vodiči za arhivske fondove i zbirke jednoga arhiva.

Podaci koje pružaju vodiči dopunjavaju podatke koji sadrže inventari sa nizom novih obavještenja o unutrašnjim karakteristikama građe. U osnovi vodiči pružaju podatke o arhivskoj ustanovi i podatke o arhivskoj građi i po tome se, između ostaloga razlikuju od inventara. Struktura podataka o arhivskoj ustanovi treba da sadrži: podatke o historijatu arhiva (osnivanje, razvoj, uređenje, rad, arhivsko osoblje i sl.), o aktualnome stanju arhiva (organizacija, osoblje, biblioteka, stanje opreme i sl.), o arhivskoj zgradi, o smještaju građe i njenim osnovnim karakteristikama (broj i vrste fondova i

zbirke, stepen sredečnosti, o nepreuzetoj građi, o uvjetima korišćenja građe, o objavljenoj građi i sl.). O arhivskoj građi se u vodiču daju sljedeći podaci o: historijatu stvaraoaca arhivske građe, historijatu arhivskog fonda ili zbirke, sadržaju građe (posebno one značajnije), komplementarnim izvorima za izučavanje građe određenoga fonda, bibliografiji objavljenih radova (ili građe) koja se u bilo kojoj mjeri odnosi na fond.

Vodič također sadrži i podatke iz inventara i to signaturu, naziv fonda i zbirke, vremenski raspon građe, topografske oznake smještaja građe, podatke o količini građe, podatke o stepenu sačuvanosti i o stepenu sačuvanosti građe, podatke o jeziku i pismu građe, o izrađenim obavještajnim sredstvima o građi, bibliografske podatke o radovima nastalim na osnovu te građe, registre (predmetni i druge), ilustracije itd. Mada je korisno da vodič sadrži što više podataka, ipak svi ovi podaci neće se odnositi na svaki fond. Ako se vodič odnosi na arhivski fond arhiva koji je izuzetno bogat i značajan, podaci o relevantnim fondovima (ili o grupama fondova) treba da budu sadržajni od podataka o manje važnim skupinama fondova itd.

Istraživačima više odgovara postojanje tematskoga vodiča, u kojem se pružaju podaci o građi koja se odnosi na neku tematsku cjelinu (značajan događaj, određeni naučni problem, itd.). Takav vodič može da sadrži podatke o građi koja se odnosi na određenu temu iz više (ili svih) arhiva jedne zemlje, a ne samo iz jednoga arhiva. Ovi vodiči su u nekim zemljama svijeta često izrađivani. Ove vrste vodiča se bave samo opisom skupina dokumenata, a ne i dokumenata ponaosob.

Sažet prikaz sadržaja dokumenta sadrži posebna vrsta naučno-obavještajnih sredstava koja se naziva regestima. U njima se podaci donose inventarnim redom (provenijencijom) za svaki dokument fonda ili za neku izuzetno važnu skupinu dokumenata u fondu. Iako samostalno informativno sredstvo o građi, regesta se mogu koristiti i kao sastavni dio analitičkog inventara ili kataloga. Bez obzira na iscrpnost i istinitost podataka koje donosi regist se ne može biti zamjena za uvid u originalan dokument, jer postoji mogućnost da se u tome postupku opisa sadržaja neki podatak izostavi ili pre nabregne njegov značaj, tj. da se unese subjektivno stajalište arhiviste. Ipak, i pored toga regist je pogodan način za relativno brzo upoznavanje istraživača sa sadržajem dokumenta. Moguće subjektivne slabosti kod izrade regesta mogu se otkloniti istovremenim formiranjem analitičke kartoteke, pri čemu se u kartotečki listić upisuju i svi drugi podaci od značaja za razumijevanje sadržaja određenoga dokumenta, a koji se nalaze u drugim izvorima ili su rezultat istraživanja drugih nauka. Inače, prilikom rada na registu formiraju se registni listići koji se sistematiziraju po nekim kriterijima (hronološki, abecedno, prema predmetu, imenu i sl.) u posebne vrste kataloga. Najčešći su abecedni, hronološki ili predmetno-tematski katalogi.

Regesta kao naučno-obavještajna sredstva nastaju prema određenim u arhivistici općeprihvatljivim stajalištima i to: regist se piše za svaki dokument posebno, uvijek se piše na jeziku arhivistike, naroda i zemlje u kojoj nastaje dok se samo lična imena i nazivi mjesta navode u originalu, datum nastanka dokumenta navodi se ustaljenim redom (godina, mjesec, dan) ili se ako nije naveden rekonstruira, u sadržaju se sažeto navode najvažniji podaci a posebno ako se uporedo vodi analitička kartoteka, donose se podaci o dokumentu (original, kopija, koncept, o formatu, jeziku, pismu, materijalu, itd.), ukazuje se na greške u originalu itd.

Indeksi (registri) su najsazetije naučno-obavještajno sredstvo kojima se označava neki pojam, predmet, lično ime ili geografski naziv iz nekoga arhivskog dokumenta. Oni su od ogromnoga značaja za mikrofilmovane i digitalizirane dokumente koji se mogu naći na nekom arhivskom informacionom programu, a za šta je preduvjet poznavanje pojma (podatka) iz indeksa. Kod indeksa je najvažnije pravilno riješiti sistem sređivanja podataka (abecedno i dr.), mada je veoma teško pri tome postići neki idealan sistem ("ključ"). Ovo se donekle postiže tako što se kod izrade abecedne kartoteke uporedo izrađuju tzv. generički listići koji sadrže dodatne podatke o pojmu iz indeksa, na koji se istraživač upućuje. Razvrstavanje kartotečkih listića prema sistemu univerzalnoga decimalnog klasificiranja omogućava bolje snalaženje, ali ne u mjeri u kojoj je to slučaj sa bibliotekskim jedinicama. Heterogene podatke iz arhivskih dokumenata je teško svrstati u bilo kakve šablone. To se postiže vještom komunikacijom decimalnog klasificiranja i abecednoga sistema.

Zahvaljujući dometima informacionih nauka podaci o dokumentima i skupinama dokumenata se sve češće mogu dobiti putem računarskih mreža (interneta i dr.). Veliki broj arhiva je na taj način stavio na raspolaganje podatke bar na nivou arhivskih fondova. Međutim, i ovdje je osobenost arhivske građe došla do punoga izražaja. To čini veoma složenim i sporim izradu odgovarajućih arhivskih informacionih programa i pogotovu arhivskih informacionih sistema. Za ovu priliku važno je istaći da su u svemu tome bitni pristupi o kojima je već bilo riječi kod rada na klasičnim naučno-obavještajnim sredstvima. Osnovno je u svemu tome stajalište da o svakome arhivskom fondu, nekome njegovom dijelu pa i važnijem dokumentu, treba izrađivati naučno-obavještajna sredstva koja kao takva trebaju biti dostupna istraživačima neposredno ili putem računara.

3.4.2. Objavljivanje arhivske građe

Objavljivanje (publiciranje) arhivske građe je jedan od zahtjevnih i specifičnijih naučnih zadataka arhiva. Ono se javlja kao krajnji, tj. finalni rezultat stručno-arhivističkog rada za čije su uspješno obavljanje, osim užih arhivističkih, potrebna i druga naučna znanja. Iako objavljivanje građe nije

samo arhivističko pitanje, arhivistička komponenta i arhivistička funkcija su u tome prepoznatljive i nesporne iz najmanje tri razloga:

1. Objavljivanjem se postiže potpuni efekt na zaštiti arhivske građe,
2. Objavljivanjem se u cijelosti zadovoljava arhivistički princip o dostupnosti građe istraživačima,
3. Objavljivanjem građe se doprinosi razvijanju shvaćanja o društvenoj, naučnoj i uopće civilizacijskoj ulozi arhiva.

Karakter poslova na objavljivanju građe zahtijeva od istraživača multidisciplinarna znanja. To osim prava i potreba arhiva za bavljenjem ovom vrstom naučnog rada otvara i pitanje mogućnosti bavljenja arhiva ovim složenim poslovima. Za njihovo su obavljanje potrebni arhivisti istraživači, tj. stručnjaci koji prevazilaze okvir stručno-tehničkih operacija s građom. Iz toga, ali i iz niza drugih razloga, praksa je prilično različita. U gotovo svim zemljama arhivskim propisima arhivi su ovlašćeni (a u nekima i obavezani), da objavljuju arhivsku građu. U arhivima ove poslove obavljaju posebne službe ili posebno zaduženi pojedinci, a najčešće prema sopstvenim planovima arhiva. Ako arhivi samostalno pristupaju ovome poslu, najbolje je da se oslanjaju na sopstvene arhivske fondove. Ako je, pak, objavljivanje izvora rezultat krupnih tematskih izdavačkih poduhvata, neophodna je saradnja sa drugim naučnim ustanovama. Nosioci su takvih projekata najčešće arhivi, akademije nauka i historijski instituti, odnosno njihova zajednička tijela (komisije za historiju i sl.) kojima najčešće rukovode arhivisti ili historičari.

U tom smislu je u Evropi, kao i na području bivše SFR Jugoslavije, objavljivanju građe pridavan veliki značaj. Među najznačajnije evropske poduhvate ove vrste spadaju:

- *Rerum Italicarum scriptores*, u 28 svesaka je objavljena građa iz 18. stoljeća (1723-1738) pod rukovodstvom arhiviste i historičara Ludvika Antonia Muratoria,

- *Monumenta Germanica historica* (od 1826), kojom je u prvih pola vijeka istraživanja rukovodio arhivist Georg Heinrich Pertz,

- *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores* (251 sveska građe iz perioda 1858-1911), kojom su rukovodili arhivisti i aktivno učestvovala arhivske naučne ustanove, itd.

Nakon Drugoga svjetskog rata, izdavanjem građe aktivno su se bavile arhivske službe socijalističkih zemalja, među njima posebno bivšeg SSSR-a. U njemu je, samo u periodu od pet godina (1856-1861), objavljeno 400 knjiga arhivske građe i drugih historijskih izvora.

U bivšoj SFR Jugoslaviji je samo u periodu od 1945. do 1957. izdato 255 svesaka arhivske građe (107.000 stranica): od čega za srednji vijek 42 sveske, za novi vijek 88, a za savremeno doba (od 1918) 125 svesaka (od čega 76 svesaka čini edicija "Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata"). I kasnije su dominirala izdanja arhivske

građe o revolucionarnome radničkom pokretu, KPJ i NOB-i. Osim posebnih izdanja, arhivska građa je objavljivana i u okviru posebnih rubrika nekih arhivskih časopisa.

Kao i u drugim federalnim jedinicama bivše SFRJ i u Bosni i Hercegovini je objavljeno više publikacija arhivske građe, od strane Arhiva BiH i regionalnih arhiva. Arhiv BiH je izdao desetak takvih izdanja, među kojima: "Sarajevski atentat", "Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju", "Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom", "Agrarni odnosi u BiH (1878-1918)", itd. Važno je istaći činjenicu da je objavljivanje arhivske građe u SFRJ (te i u BiH) motivirano, prije svega, interesima historiografije, da su tim izdanjima uglavnom rukovodili historičari, a arhivi su participirali u skladu sa svojim kadrovskim mogućnostima.

Objavljivanje arhivske građe mora se zasnivati na naučno utemeljenoj metodologiji koju neki smatraju posebnom naučnom disciplinom, najčešće nazivanom *arheografija* (u bivšem SSSR-u), odnosno *egdotika* (u zemljama zapadne Evrope). Iako je primjena metodološkog pristupa veoma specifična za pojedine kategorije arhivske građe, u konačnom obliku jedna zbirka objavljene građe bi trebala da ima ove dijelove: uvod i predgovor, popis skraćenica, popis korišćene građe, hroniku (pregled) događaja, tekstove dokumenata (sa zaglavljem, legendom i podnožnim napomenama), priloge (dodaci koji objašnjavaju tekst dokumenta), rječnik manje poznatih izraza i termina (toponima, onima, hidronima i sl.), prijevode dokumenata na stranim jezicima (ili najvažnije podatke u vidu regesta), bibliografiju, ilustracije, registre, geografski imenik i dr., kao i sadržaj.

Realiziranje ovako strukturiranog sadržaja objavljene zbirke dokumenata prolazi kroz složen istraživački postupak koji započinje izborom teme i namjenom (vrstom) izdanja, preko utvrđivanja originalnoga teksta pa sve do popisa konkretnoga sadržaja na kraju zbirke. Pri tome su, razumljivo, među najvažnijim pitanjima za istraživački postupak ove vrste pitanja izbora teme, vrste i namjene izdanja, odnosno izbora dokumenata. To su, ustvari, strateška (osnovna) pitanja na koja treba da pruži odgovor plan (projekt) izdanja. Sve su to međusobno povezana pa i uslovljena pitanja, o kojima se ne može odlučivati mimo arhiva koji posjeduje građu. U krajnjem, objavljivanje zbirke dokumenata predstavlja osobeno naučno djelo koje iako ne nudi neku konkretnu naučnu sintezu o određenome događaju predstavlja realnu osnovu za donošenje osobenoga suda (zaključka) svakoga onog ko se njome koristi. To je način svojevrsnog "primicanja" istine širokom krugu korisnika građe. Značaj ove vrste djelatnosti arhiva i arhivskih stručnjaka ne dovodi u pitanje ni savremeni pristup dokumentima – putem interneta i sl., a što bi zahtijevalo dodatna objašnjenja.

3.5. KULTURNO-OBRAZOVNA DJELATNOST

Dinamičan razvoj nauke i tehnike, a naročito informatičkih nauka, doprinio je znatno većoj ulozi arhiva u svim oblicima savremenoga društvenog života. Obrazovanje i kulturno uzdizanje čovjeka i humaniziranje njegovoga života postalo je značajna poluga ukupnoga društvenog napretka. Otuda savremeni društveni razvoj nameće potrebu otvaranja arhiva prema široj društvenoj javnosti i njihovoga pretvaranja u dinamične kulturne centre, prilagođene i uključene u sistem efikasnoga informiranja javnosti o sadržajima i vrijednostima iz arhivske građe. To zahtijeva informatiziranje svih postupaka u ophođenju s arhivskom građom.

Umjesto prevaziđene klasične funkcije arhiva, kao institucija koje isključivo prikupljaju, čuvaju, sređuju i obrađuju arhivsku građu za historiju i buduće naraštaje, odnosno kao određenih srevisa za pojedine naučne discipline i istraživače, neophodno je da arhivi postanu ustanove kompleksnoga karaktera. Ta društvena potreba utvrđena je u arhivskim i drugim propisima. Međutim, opseg i dubina kulturno-obrazovnih sadržaja arhiva zavisila je i zavisi od niza okolnosti.

Izvjerni oblici kulturno-obrazovne djelatnosti arhiva (predavanja, izložbe i slično) postojali su u nekim evropskim zemljama još u drugoj polovini 19. a naročito početkom 20. st. U bivšoj SFRJ ova djelatnost arhiva čini početne korake tek nakon Drugoga svjetskog rata.

Dugo su se arhivi bavili pretežno upravnom djelatnošću, dok je kulturno-obrazovna djelatnost bila usputna i sporedna. To je bila neka vrsta zakonitosti u razvoju svake arhivske institucije. Danas kulturno-obrazovna djelatnost čini obavezan i sastavni dio rada arhiva, mada postoje zemlje i sredine u kojima joj se pridaje veći ili manji značaj. Takvo stanje i shvaćanje prisutno je i u bosanskohercegovačkoj arhivskoj teoriji i praksi.

Kulturno-obrazovna djelatnost arhiva se zasniva na karakteru arhivskoga dokumenta kao izvora informacija i nezamjenjivog svjedočanstva historijskih procesa, na društvenoj potrebi da se u procesu demokratizacije kulture izvrši adekvatno valoriziranje arhivske građe kao važnoga segmenta kulturnoga nasljeđa. Ona je bitna i zbog potrebe što većeg uključivanja stanovništva na zaštitu arhivske građe. Iskustvo je, naime, pokazalo da nacionalni zakoni i međunarodne konvencije ne mogu izolirano osigurati uspješnu zaštitu arhivske građe, već da se to postiže trajnim i kontinuiranim aktivnostima na širenju spoznaja o tome.

Arhivisti su poznati raznovrsni oblici i sadržaji kulturno-obrazovnog rada arhivskih institucija. Među njima su: predavanja, arhivske izložbe, publiciranja arhivske građe i informativnih sredstava, razni oblici saradnje sa školama, saradnja sa javnim medijima, korišćenje arhivske građe

i stručne biblioteke u izradi naučnih, stručnih i drugih radova i publikacija, prezentiranje sadržaja kulturno-obrazovnog rada kroz «Nedjelju arhiva» itd.

Metodološki pristupi realiziranju svakoga od ovih oblika kulturno-obrazovne djelatnosti su specifični i zahtijevaju primjenu što više stvaralačke invencije, jer od ovih poslova najčešće zavisi da li će arhivi i arhivisti ostati anonimna, zatvorena i izolirana institucija i skupina, a arhivska građa nevažna i nemila gomila papira ili će arhivi postati interesantne, propulzivne i dinamične organizacije kao riznice vrijednih arhivskih informacija, dokumenata i sadržaja.

Najstariju formu kulturno-obrazovne djelatnosti arhiva predstavljaju predavanja. Snaga neposrednog kontakta predavača sa slušaocima preko «žive riječi» je još uvijek nezamjenjiva, bez obzira na sve veću upotrebu sredstava javnoga komuniciranja, informatičkih sistema i tehnike u te svrhe. Sadržaj i način realiziranja, odnosno mjesta održavanja predavanja mogu biti raznovrsna. Osnovni cilj predavanja je da se slušaocima pruže informacije i saznanja o značaju arhivske građe i arhivske službe, kao i o drugim pitanjima arhivske teorije i prakse. Način i mjesto njihovoga realiziranja umnogome zavise od cilja i sadržaja predavanja. Tako se predavanja mogu održavati u arhivima: za grupne posjete (uz arhivsku izložbu ili prigodan film), zatim u domovima kulture (za građanstvo, uz izložbu i sl.), u školama (za nastavnike, učenike i studente), potom se mogu organizirati razgovori za «okruglim stolom» itd. Pogodna su predavanja i posredstvom radija i TV, a povodom neke proslave, jubileja, historijskoga datuma i sl. Od bitnoga značaja za uspjeh predavanja je pravilan izbor sadržaja - odnosno teme, kao i predavača. Tema treba da bude aktualna i aplikativna (da se oslanja na izvornu građu arhiva), a predavači bi trebali biti u prvome redu iskusni arhivisti. U svemu tome treba izbjegavati improviziranje koje može imati štetne posljedice.

Arhivske izložbe su veoma pogodan način prezentiranja arhivske građe i populariziranja arhivske djelatnosti. One imaju svoju dugu tradiciju. Predstavljaju najrašireniji i, vjerovatno, najizgrađeniji oblik kulturno-obrazovnog djelovanja arhivskih ustanova. Bez obzira na mogućnosti televizije, interneta i dr., na prezentiranju arhivskoga kulturnog blaga ipak je nezamjenjiv neposredan kontakt posjetioca sa dokumentima koji se ostvaruje posjetom izložbama. Značaj televizije i drugih medija je više u tome da obavijesti gledaoce i pospeši ih da posjete izložbu. Osnovni cilj izložbe jeste da posjetioci shvate značaj i vrijednost arhivske građe i arhivske institucije koja je čuva, te da se na osnovu toga u njima razvija interes za njenim korišćenjem, a naročito briga za adekvatnom društvenom zaštitom.

Izložbe arhivskih dokumenata mogu biti vrlo različite u zavisnosti od sadržaja, namjene, vremena, mjesta i načina izlaganja. Najuobičajenija njihova podjela je na opće: prezentiranje arhivske građe jedne ustanove, registrature, fonda i slično, i tematske: izlaganje arhivskih dokumenata o

određenoj temi, događaju, pojavi, pokretu, ličnosti i sl. Za potrebe nastave pripremaju se pedagoške izložbe. Izložbe se mogu postaviti kao stalne – vezane za jedan prostor (najbolje je da to bude u arhivu), i pokretne koje se mogu premješati s jednoga na drugo mjesto. I jedne i druge imaju svoje prednosti, a i izvjesnih nedostataka. Međutim, da bi izložba uspjela, odnosno postigla svoj cilj, neophodan je odgovoran, stručan, predan i sistematičan rad. To je složen i ozbiljan posao koji uspješno može privesti kraju samo kompletan tim arhivista. Posebnu pažnju treba obratiti na izradu valjanog tematsko-ekspozicionog plana kojim se definiraju sve pojedinosti sadržajne, tehničke i estetske prirode. Tu je bitan izbor dokumenata (sa aspekta sadržajnih i vizualnih-estetske vrijednosti), način njihovoga izlaganja (legende, raspored, tekstovi i sl.), tehnička oprema kako izložbe tako i prostora u kojem se postavlja, izrada kataloga kao priručnog vodiča kroz izložbu, te adekvatna propaganda putem plakata, štampe, masovnih medija itd. Za pravilno shvaćanje i stvaranje povoljnoga utiska o izložbi veoma je značajno pravilno vođenje posjetilaca. Zbog toga je vrlo pogodno održavati predavanja (seminare i sl.) uz izložbe i tako povezivati njihove sadržaje, što se nerijetko i koristi.

Dugo je jedno od ključnih pitanja koje se postavljalo pred autore izložbi bilo izlaganje originalnih dokumenata kako ne bi došlo do oštećenja. Ovaj problem je riješen izradom digitalne kopije dokumenta.

Izložbe arhivskih dokumenata mogu se pripremati u saradnji arhiva sa muzejima što je i poželjno. Na taj način izložba, s obzirom na prirodu muzejskoga materijala, dobija na cjelovitosti, estetičnosti pa i atraktivnosti, što nije od malog značaja za ukupan dojam posjetilaca.

Pored izlaganja arhivske građe od značaja je i izlaganje arhivskih publikacija, monografija i uopće literature koja je nastala na osnovu arhivske građe dotičnog arhiva, zatim informativnih sredstava o arhivskim fondovima, bibliotečke (zavičajne) zbirke, izdanja o određenoj ličnosti, događaju i slično. Na taj način se javnosti prezentiraju rezultati rada arhiva i ostvaruje kontinuitet kulturno-obrazovnog djelovanja arhiva na određenome području. Dok se na izlaganju arhivske građe može više saradivati sa muzejima, na izlaganju publikovane arhivske građe i literature poželjna je saradnja sa bibliotekama. Veoma je pogodno i potrebno da arhivi rade na kombiniranju izložbe arhivskih dokumenata, arhivskih publikacija i literature. To obezbjeđuje znatno uspješnije argumentiranje određene teme, događaja, jubileja itd.

Veoma važnu sponu arhiva sa širom javnošću predstavljaju *arhivske publikacije*. Radi se o stručnim i naučnim publikacijama, te o naučno-informativnim pomagalima koja predstavljaju finalni produkt jednoga složenog radnog procesa tima arhivskih i drugih stručnjaka. Namijenjene su svim potencijalnim istraživačima i drugim potencijalnim korisnicima arhivskih fondova i zbirki. Obim i dubina informacija koje one pružaju

zavise od vrste same publikacije što je u skladu sa potrebama i interesiranjima korisnika. Rad na arhivskim publikacijama prisutan je i obavezan u praksi arhiva u mnogim zemljama svijeta.

Publikovanje arhivske građe ima osim naučnog i kulturno-obrazovni karakter i značaj. To je jedan od najznačajnijih i najkompletnijih poslova u radu arhiva. Od velikog je značaja za zaštitu originalnih dokumenata koji po publikovanju prestaju biti izloženi daljem habanju. Publikovanjem se arhivska građa približava potencijalnim korisnicima i istraživačima kao i široj javnosti. Time se, također, popularizira arhivska građa, arhivska djelatnost i dotična arhivska ustanova. O širim i naučnim aspektima i značaju publiciranja više vidi u naslovu o objavljivanju arhivske građe.

Profesionalnu i društvenu ulogu arhivi ne mogu u cijelosti izvršiti bez razvijanja saznanja kod školske populacije o značaju arhivske građe i arhivske djelatnosti. S druge strane, i škole su upućene na saradnju sa arhivima jer izgrađivanje vaspitanika kao svestrano razvijene ličnosti nije moguće bez ugrađivanja sadržaja arhivske kulture. Te potrebe škole proističu iz nastavnoga plana i programa (za određene nastavne predmete), kao i iz ukupne uloge i zadataka škole koje ona treba da ostvari povezujući se sa društvenom sredinom. Fascinantna snaga i didaktička vrijednost arhivskoga dokumenta čini ga veoma pogodnim za naučnu interpretaciju nastavnih sadržaja. Dokumenti su nezaobilazni u ilustriranju historijskih procesa i oblikovanju shvaćanja o zakonitostima društvenoga razvitka. Zbog obostranog interesa arhivi i škole su dužni da zajednički utvrde oblike i sadržaje saradnje i ugrade ih u svoje godišnje programe rada. Primjer Francuske u tom pogledu, u kojoj je pri arhivima formirana posebna pedagoška služba za saradnju sa školama, treba da slijede i druge zemlje.

Oblici i sadržaji saradnje arhiva sa školama mogu biti vrlo raznovrsni: grupne posjete učenika arhivima, arhivske i pedagoške izložbe, odabiranje, skeniranje ili reprografiranje dokumenata koji služe u nastavne svrhe, sastavljanje manjih zbirki dokumenata koji se uz projekciju učenicima komentiraju, organiziranje predavanja za nastavnike i učenike, angažiranje učenika na prikupljanju arhivalija, izrada nagradnih sastava za učenike, izrada raznih referata, seminarskih i diplomskih radova na osnovu arhivske građe, obavljanje nastavne prakse učenika i studenata u arhivima itd.

Grupne posjete učenika arhivima organiziraju se u cilju sticanja osnovnih saznanja učenika o dotičnoj arhivskoj instituciji i o prirodi i značaju arhivske građe koja se u njoj čuva, odnosno o arhivskoj djelatnosti u cjelini. Vođenje učenika vrši dobro obučeni nastavnik ili arhivista. Posjeta je uspješna ako je zainteresirala učenike da koriste arhivsku građu, literaturu iz arhivske biblioteke i sl. za svoje potrebe. Za uspjeh saradnje arhiva sa školama od bitnog je značaja upućenost nastavnika u suštinu arhivske djelatnosti. Zato i arhivi na tome moraju istrajati.

Veoma pogodan i sadržajan oblik saradnje arhiva i škola su *pedagoške izložbe*. U praksi se često prilikom grupnih posjeta učenika i studenata arhivskoj izložbi održe odgovarajuća predavanja, nešto poput predavanja za građane, o čemu je naprijed bilo riječi, pri čemu se vodi računa o uzrastu. U svemu tome bitna je valjana priprema posjete, tj. jasno postavljen cilj. Pedagoške izložbe se pripremaju za realiziranje konkretnih nastavnih sadržaja. Teme mogu biti različite. Najčešće su to sadržaji iz nastave historije. Uz adekvatnu metodološku pripremljenost nastavnik će koristiti didaktičku vrijednost arhivskoga dokumenta, oslobađajući se time verbalizma, znatno uspješnije prezentirati činjenice i time uticati da učenik usvoji znanje mnogo realnije i brže. To će učenika (i studenta) zainteresirati za proučavanje historije i razviti u njemu ljubav prema dokumentu i svijest o potrebi i značaju čuvanja arhivskoga dokumenta bez koga nema naučne istine. Na taj način će dobiti na značaju i dokument i arhivska institucija i arhivska djelatnost, što i jeste krajnji cilj i pravo mjerilo uspješnosti kulturno-obrazovnog rada arhiva.

Osim na pedagoškim izložbama, koje se mogu postavljati i u arhivima i u školama, arhivski dokumenti se veoma uspješno mogu koristiti i kao očigledno sredstvo u nastavi prikazivanjem pomoću prigodnih nastavnih pomagala.

Arhivska građa je pogodna za korišćenje na izradi raznih *referata, seminarskih, maturalnih i drugih radova*. Za ove namjene građa se koristi isključivo u arhivu, ali se kopije građe mogu koristiti i u školi. Ovaj vid saradnje se već dugo praktikuje u mnogim zemljama i daje dobre rezultate; znatno je efikasniji ako se dokumenti mogu koristiti posredstvom interneta.

Kad su u pitanju teme iz zavičajne historije, učenici (i studenti) se mogu angažirati na prikupljanju dokumenata te raznih drugih arhivalija kao i rarietnih knjiga, časopisa i slično koji se nalaze u posjedu fizičkih lica. Pored praktične koristi time se postižu i značajni odgojni efekti.

Stepen i dubina saradnje arhiva sa školama zavisi od više faktora: od karaktera i vrste škole, nastavnoga predmeta, interesiranja učenika za vannastavne aktivnosti i slično. Najviše mogućnosti pruža saradnja sa školama općeobrazovnog karaktera, zatim sa školama za administrativna i kulturološka zanimanja, a naročito sa višim školama i fakultetima na kojima se školuje nastavni kadar – posebno nastavnici historije. Od nastavnih predmeta najviše mogućnosti nudi nastava historije, zatim jezika, geografije i sl. Za zanimanja arhivske struke arhivi su nezaobilazne institucije za obavljanje nastavne prakse, a također i za studente historije i arhivistike. Sadržaji vannastavne aktivnosti iz historije najplodnije se mogu realizirati u arhivskim ustanovama.

Iako su pedagoški ciljevi arhiva i škola prilično identični, njihova međusobna saradnja je nedostatna jer su za nju neophodne detaljnije pripreme organizacione, sadržajne i metodološke prirode. Saradnja mora biti

planska i organizirana, tako da se njeni oblici i sadržaji stalno mijenjaju i usavršavaju kako bi se uštaljene forme zamjenjivale interesantnim. Inicijativa treba da potekne od škola, ali i od arhiva koji se moraju znatno više otvarati prema školskoj populaciji.

Sredstva masovnog komuniciranja: štampa, radio, televizija, internet i dr. predstavljaju najnoviji i vrlo pogodan način za kulturno-obrazovnu i propagandnu djelatnost i uticaj arhiva na širu društvenu javnost. Klasični oblici djelovanja zasnivaju se više na dolasku korisnika u arhiv, imaju manifestacioni karakter i ne daju bitnije efekte, a publikovana arhivska građa i drugi sadržaji izdavačke djelatnosti zbog ograničenog tiraža ne dosežu ni do cjelokupne stručne javnosti. Sve to ukazuje na potrebu da arhivi preko masovnih medija uspostave bliže odnose sa javnošću plasiranjem dobro osmišljenih sadržaja. To je jedna od važnih funkcija arhiva, čije realiziranje zavisi prevashodno od stručnih radnika arhiva.

Korišćenje arhivske građe u javnim medijima se vrši iz dva razloga: zbog potreba javnih medija (za emisije, serije, natpise i sl.) i zbog težnje arhivskih ustanova da na ovaj način prezentiraju javnosti rezultate svoga rada, važnost čuvanja i zaštite arhivske građe, itd. Međutim, to nije dovoljno jer oblici korišćenja arhivske građe u javnim medijima mogu biti raznovrsni: za radio i televizijske emisije, članke, filmove, dokumentarne emisije, reportaže itd.

Mogućnost korišćenja javnih medija najviše zavisi od samih arhiva. Prije svega, cjelovita arhivska informacija može se pružiti samo iz sređenih i obrađenih arhivskih fondova i zbirki, što predstavlja i posjedovanje odgovarajućih informativnih sredstava, odnosno programa za pretraživanje fondova putem računara. To upućuje na obaveznost planskoga i tmskoga rada arhivista na poslovima koji prethode stvaranju mogućnosti za saradnju sa masovnim medijima. Pri planiranju oblika i sadržaja saradnje treba početi od analize postojećeg stanja kako bi se pravilno odredili i definirali dugoročni ciljevi, izabrao način realiziranja i izvršio odgovarajući izbor sredstava. U svemu tome ne treba polaziti od nekih uopćenih formulacija i velikih ciljeva, već ići postupno ali studiozno, takoreći od osnovnih podataka o ustanovi i arhivskoj građi kako bi korisnik (čitalac, gledalac, korisnik interneta) mogao sam da ocijeni od kakvog je to sve značaja. Na ovome planu su neke zemlje postigle zapažene rezultate.

Realiziranje sadržaja kulturno-obrazovnog rada arhiva intenzivira se u vrijeme obilježavanja jubileja, značajnih datuma, godišnjica, dana ustanove i slično. Koncentracija te aktivnosti je na inicijativu MAV-a počela od 1979. godine, a vezana je za tzv. «Nedjelju arhiva», koja je prakticirana i u zemljama bivše SFR Jugoslavije, pa i u Bosni i Hercegovini. U mnogim zemljama Evrope ona se organizira pod nazivom „Arhivski dani“ (primjer SR Njemačke, Austrije i sl.).

Na međunarodnoj razini organizira se Međunarodni arhivski dan. U organizaciji Međunarodnog instituta arhivskih znanosti Maribor u 2004. godini je organiziran 14. po redu Međunarodni arhivski dan u Mariboru.

Kulturno-obrazovna djelatnost arhiva je nezaobilazna za afirmaciju arhivske građe, arhiva, arhivskih radnika i arhivske djelatnosti uopće. Doprinosi promjeni tradicionalno neadekvatnog odnosa šireg okruženja prema arhivima. Ona je poluga koja posredstvom ljudske svijesti treba da mijenja stanje na bolje. Da ta potreba postoji, potvrđuje i mišljenje Bertrand Joly-a francuskog arhiviste koji između ostalog kaže: «Za 90% Francuza mi (arhivi, arhivski radnici - primjedba autora) služimo nečemu ne baš tako važnom, a ono malo pažnje što nam se pridaje ne odnosi se na sređivanje arhivskog materijala nego na naše istorijske i naučne nadležnosti» (Bertrand Joly, *L'gestte des archives, 3e-4e trimestre 1986*. Nouvelle serie no 134-135, Paris, Association des archivistes Français, page 185-195, prijevod Nizare Tadić-Mušović, Glasnik arhiva i DAR BiH, br. 29, Sarajevo 1989, str. 184).

3.6. ARHIVSKO OSOBLJE

Postojanje odgovarajućeg arhivskoga osoblja je od presudnog značaja za svaki arhiv i za svaku arhivsku službu. Njegova specifičnost određena je karakterom arhivske djelatnosti koja zahtijeva raznovrsne i visokostručne profile kadrova. Ovo zbog toga što arhivisti rade sa arhivskom građom iz raznih vremenskih perioda i raznovrsnih oblika društvenoga života, a sve to neminovno zahtijeva specijalistička i multidisciplinarna znanja. Oni, prije svega, moraju poznavati arhivistiku, informatiku, zatim opću i naročito nacionalnu historiju i pomoćne historijske discipline (paleografiju, diplomatiku, sfragistiku, heraldiku, numizmatiku, genealogiju, hronologiju i dr.), administrativno ustrojstvo i historijat ustanova svoje zemlje, arhivsko zakonodavstvo, kancelarijsko (uredsko) poslovanje, jezik građe itd.

Postojanje odgovarajućih arhivskih kadrova može se riješiti samo u okviru odgovarajućeg sistema kao dijela određene kulturne politike svake zemlje ili njenog administrativnog dijela. To između ostalog zahtijeva: kratkoročno i dugoročno planiranje, pravilno organiziranje redovnoga školovanja, kao i stručnog osposobljavanja i usavršavanja putem utvrđivanja stručnih arhivskih zvanja, donošenja pravila za napredovanje u struci itd. Posebno je važno da se utvrđivanje potreba za arhivskim osobljem, na kratkoročnom i dugoročnom planu, zasniva na realnim saznanjima, jer se na tome zasnivaju svi drugi sadržaji kadrovske politike: izbor, školovanje, sticanje stručnih zvanja, edukacija itd.

Potrebe za arhivističkim znanjima na nivou srednjeg, višeg i visokog stepena prisutne su u evropskim zemljama od 17. a naročito od 18. i 19.

stoljeća. Iste su zadovoljavane na dva načina: redovnim sistemom obrazovanja i dodatnim arhivskim obrazovanjem, a sadržaji i modaliteti su različiti od zemlje do zemlje.

Najveću tradiciju ima obrazovanje arhivista u Francuskoj, u kojoj su od 1821. godine u okviru Ecole des Chartes, školovani arhivisti, paleografi i bibliotekari, prvo u dvogodišnjem, a potom (od 1829) u trogodišnjem (visokoškolskom) rangu. Rad ove i drugih škola ove vrste je sistematski unapređivan. Nakon Drugoga svjetskog rata u Parizu je osnovan međunarodni arhivistički tečaj (za francuske i druge arhiviste) koji je stekao veliki renome među stručnim arhivskim osobljem.

Za Francuskom ne zaostaju ni Njemačka, u kojoj su još u 17. st. postojale škole za arhivare. Na univerzitetskoj nivou je nastava iz arhivistike prvi put organizirana 1893. godine, i to na univerzitetu u Marburgu a u okviru predmeta pomoćne historijske nauke. Od 1904. godine ova škola funkcioniše na univerzitetu u Berlinu gdje je pretvorena u Institut za arhivistiku, školujući arhiviste postdiplomce. U toku Drugoga svjetskog rata ova škola (Institut) je ponovo vraćena u Marburg. Obnovljena je 1949. godine sa nastavom od četiri semestra. Od 1952. srednjoškolski arhivski kadar obrazuje se u okviru devetomjesečnog tečaja. Ova škola je potom postala ugledna i prestižna u arhivskome svijetu. Od 1949. formirana je i arhivska škola u Minhenu (za prostor Bavarske) koja je, također, postala poznata i renomirana institucija. U Potsdamu je osnovana arhivska škola koja traje tri semestra, a pohađaju je kandidati sa visokom školskom spremom.

Značajna pažnja poklanjala se obrazovanju arhivista u zemljama bivšeg SSSR-a, u kojima se od 1918. održavaju arhivski tečajevi, a od 1930. se osnivanjem Instituta za arhivistiku obrazuju i visokoškolski arhivski kadrovi. U Italiji su se arhivisti obrazovali uz paleografe, diplomatičare i bibliotekare. U Holandiji je 1919. osnovana jednogodišnja arhivska škola (pri Nacionalnom arhivu u Haagu) za svršene studente univerziteta, u Mađarskoj se od 1949. godine na Filozofskome fakultetu u Budimpešti školuju arhivisti, a u Engleskoj se arhivisti obrazuju na nivou dodiplomskog, postdiplomskog i doktorskoga studija, itd.

Arhivističko obrazovanje na prostoru bivše SFR Jugoslavije nema dugu tradiciju, jer je i organizirana arhivska služba uglavnom nastala nakon Drugoga svjetskog rata. Dugo je, a što je slučaj i danas, visokoškolski arhivistički kadar dolazio u arhive sa fakulteta društvenoga smjera (nastavni, pravni i ekonomski profili), a srednjoškolski prvobitno iz gimnazija a potom iz škola za administrativna zanimanja: upravne, birotehničke i dr. Nepostojanje redovnoga nivoa obrazovanja (srednjoškolskog i visokoškolskog) donekle je ublažavano osnivanjem stručnih tečajeva pri nekim republičkim arhivima. Tako su od 1953. godine dugo organizirani stručni tečajevi za arhivske pomoćnike pri Arhivu Srbije u

Beogradu i sl. Organizirani su i kraći seminari i stručna savjetovanja kao oblici stručnoga usavršavanja arhivskoga osoblja. Arhivi su na ovaj način poboljšavali arhivsku kadrovsku strukturu. Vremenom je (od sedamdesetih godina 20. st.) putem podzakonskih akata i normativnih akata na nivou republičkih arhivskih službi izgrađen sistem stručnoga usavršavanja, a na način da su polagani stručni arhivistički ispiti za osnovna arhivska zvanja: za srednju stručnu spremu - arhivski tehničar, za višu - arhivski tehničar prve vrste, a za visoku - arhivist. Najviše stručno zvanje je arhivski savjetnik. Ipak, osamdesetih godina prošloga stoljeća arhivistika je uvedena kao nastavni predmet u programe nekih visokoškolskih usmjerenja (na studijima za historiju i sl.), a organizirani su i postdiplomski studiji na Univerzitetu u Zagrebu, Zadru, Varaždinu, Ljubljani i dr., a u nekim sredinama je organizirano školovanje nekoliko generacija arhivskih tehničara (IV stepen) i arhivskih manipulanata (III stepen stručnosti). Međutim, sve to ni izdaleka nije zadovoljavalo potrebe arhiva i značajnijih registratura za kvalitetnim arhivskim kadrovima. Poseban nedostatak se osjećao za specijalističkim arhivskim zanimanjima (restauratori, konzervatori, a u novije vrijeme i za informatičarima).

Pitanju obrazovanja arhivskih kadrova nije pridavan adekvatan značaj ni u Bosni i Hercegovini. Redovan stalni oblik obrazovanja nije organiziran. Jedino su u Prvoj gimnaziji u Sarajevu sredinom osamdesetih godina prošloga stoljeća obrazovane tri generacije arhivskih tehničara i arhivskih manipulanata, te dvije generacije istih zvanja pri Gimnaziji u Banjoj Luci sredinom devedesetih godina. Na visokoškolskim ustanovama arhivisti nisu školovani. Jedino su studenti historije na fakultetima u Sarajevu (od 1959), Tuzli (od 1993) i Bihaću (od 1997) u okviru nastave iz pomoćnih historijskih nauka (a u Tuzli i iz nastave Arhivistike) sticali osnovna arhivistička znanja. Sve to, međutim, nije osiguravalo arhivima školovane arhivske kadrove.

Problem je donekle ublažavan upućivanjem arhivista na arhivističke tečajeve u arhivima Srbije, Hrvatske i Slovenije, a od 1975. i putem uvođenja obaveznoga polaganja stručnog arhivističkog ispita za sve nivoe stručne spreme (srednje, više i visoke). Ispit je polagan pred stručnim komisijama imenovanim pri Arhivu BiH Sarajevo. To je, donekle, imalo rezultata kada su u pitanju arhivski radnici u arhivima, dok su arhivari u registraturama ostali van domašaja i ove vrste stručnog usavršavanja; za njih su, jedino, povremeno organizirana arhivska savjetovanja i seminari.

Takvo stanje ostavilo je traga i na kvalitet i kvantitet arhivskih kadrova koji su postali limitirajući faktor u razvoju arhivske struke i nauke. Sva stručna i naučna zvanja stečena su između 1980. i 1991. godine, a prvog arhivskog savjetnika arhivska služba BiH dobila je 1985. godine. Ipak do 1991. njihov broj je stalno rastao dostigavši cifru od 147 radnika od čega: 6 magistara, 49 sa visokom školskom spremom, 11 sa višom, 53 sa srednjom, 6 su bili KV radnici, a 22 su imala nižu školsku spremu. Stručnih radnika je

bilo 105 (70%) od čega: sa stručnim zvanjem arhivskoga savjetnika 6, višeg arhiviste 12, arhiviste 13, arhivskoga tehničara prve vrste 7, arhivskoga tehničara druge vrste 14 i arhivskoga manipulanta 3 radnika, tj. ukupno 55 radnika sa stručnim zvanjem. Te godine (1991) u BiH su prvi put utvrđeni stručni arhivski standardi kojima je određen i broj stručnih radnika u arhivima. Prema istima te godine je nedostajalo 47 stručnih arhivskih radnika (44% potreba).

U ratu 1992-1995. drastično se smanjio broj arhivskih kadrova, tako da ih je na kraju rata bilo svega 98. Međutim, nakon rata je započeo proces kadrovske obnove, tako da je na kraju 2004. godine u arhivima BiH radilo 127 radnika (86% od prijeratnog broja) od čega: sa visokom školskom spremom 45 (od toga 5 magistara), sa višom 17, sa srednjom 54 i sa nižom školskom spremom 11. Arhivima posebno nedostaju kadrovi sa specijalističkim zvanjima, a naročito informatičari. Ipak stanje se postepeno popravlja, kako u redovnome sistemu obrazovanja (planirano školovanje profila diplomiranoga historičara i arhiviste na Univerzitetu u Tuzli), tako i putem edukacije (redovno održavanje međunarodnog arhivskog savjetovanja «Arhivska praksa» u Tuzli, godišnjih savjetovanja na nivou arhivske struke BiH, uvođenje obaveznog polaganja stručnoga arhivističkoga ispita za arhiviste i arhivare, itd.).

3.7. ARHIVSKA BIBLIOTEKA

Biblioteka je, uopće uzevši, uređena zbirka knjiga, čija je svrha korišćenje u javne i privatne svrhe. Te knjige trebaju biti dostupne korisnicima za kulturne, naučne i druge potrebe. Postoje javne (samostalne) i stručne (specijalne) biblioteke.

Arhivska biblioteka je specijalna biblioteka, kao organizaciona jedinica arhiva koja je organski povezana sa svim osnovnim funkcijama arhiva. Potrebna je za istraživače arhivske građe i određene stručne literature koja se koristi samo u okviru prostorija arhiva. Samo izuzetno, ali u skladu sa pravilima korišćenja koja posjeduje svaka biblioteka, knjige se mogu iznositi iz arhiva.

Radi lakšeg korišćenja knjiga i arhivalija u biblioteci se nalaze sve relevantne informacije o njima: inventari, katalozi, regesta, vodiči i dr.

Što se sadržaja knjižnoga fonda tiče, treba reći da je njegova struktura naslonjena na obavljanje osnovne djelatnosti arhiva, a to znači da se prevashodno odnosi na oblast arhivistike i historije.

Osnovni knjižni fond biblioteke u arhivu treba da sadrži:

- svu publiciranu arhivsku građu arhiva;
- objavljenu arhivsku građu svih arhiva u zemlji i inozemstvu;

- sva djela iz nacionalne historije iz oblasti ekonomske, političke, vojne, kulturne i drugih oblasti života;
- djela iz opće historije koja se odnose na nacionalnu historiju;
- djela iz svih pomoćnih historijskih nauka;
- statističke publikacije sa užega i širega prostora;
- priručnike i sva druga izdanja u vezi sa arhivistikom, historiografijom i informatikom;
- stručnu periodiku: arhivističke, historijske, muzejske i bibliotečke časopise;
- rječnike stranih riječi i leksikone;
- djela iz geografije i srodnih disciplina;
- djela iz oblasti informatičkih nauka;
- monografije, jubilarne i druga izdanja biografskog i monografskog karaktera;
- bibliografska izdanja iz područja historiografije, informatike i arhivistike;
- listove, časopise, knjige i druga izdanja koja su bilo kada objavljena na prostoru djelovanja arhiva, itd.

Knjižni fond biblioteke obnavlja se i bogati na nekoliko načina, a najčešće: zamjenom duplikata, obaveznim primjercima, preuzimanjem biblioteke koja nema svoga vlasnika, depozitom po odluci upravnih organa i sudova, razmjenom izdanja, te naročito nabavkom novih knjiga. Sistematsko popunjavanje knjižnoga fonda zahtijeva stalno nastojanje da se putem otkupa ili na neki drugi način potrebne publikacije nabave, posebno kada se radi o potrebi nabavke (otkupa i sl.) rijetkih knjiga.

Radi lakšeg snalaženja u arhivskoj biblioteci se vrši stručna obrada knjiga. To podrazumijeva provođenje niza radnji kojima se omogućava evidentiranje i brzo pronalaženje knjiga radi korišćenja. Stručna obrada knjiga obuhvaća inventariziranje, signiranje, klasificiranje i katalogiziranje knjiga. Svaki od ovih postupaka se sprovodi po tačno utvrđenim standardima, tako da podaci o obrađenim knjigama lakše budu dostupni, osim u arhivu, i određenim informacionim sistemima (COBIS i dr.) kako bi se njima korisnici mogli služiti i bez dolaska u arhiv.

Inventariziranje knjiga provodi se putem inventara kao službene evidencije (dokumenta) o brojnome stanju i sadržaju biblioteke. Inventarna knjiga ima ove rubrike: redni broj, datum unošenja podataka, ime autora, naslov djela (knjige, časopisa, novine) i broj izdanja, mjesto i godina izdanja kao i naziv izdavača, cijena djela, broj i datum dokumenta o nabavci ili naznaku nekoga drugog načina nabavke, signaturu i primjedbu. U inventar se knjige unose redosljedom, tako da svaka knjiga dobije svoj broj. Podaci se unose sa naslovne strane knjige, a na jeziku i pismu kojim je štampana. Časopisi i novine inventariziraju se u određenim vremenskim cjelinama (tromjesečno, šestomjesečno ili godišnje). Inventarni broj se upisuje

mastilom na poledini naslovne stranice knjige. Podaci o nastanku knjige iz bilo kojeg razloga navode se u rubrici "primjedba".

Smještaj knjiga (klasifikacija) u biblioteci arhiva može se vršiti na više načina: po rednome broju (kako i pristižu u arhiv), po veličini formata knjige, te po naučnim oblastima (sistemom univerzalne decimalne klasifikacije – UDK). Svaki od ovih načina ima svojih prednosti i nedostataka. Najčešće se koristi UDK sistem.

Radi lakšeg snalaženja korisnika (ali i bibliotekara) u pronalaženju knjiga, izrađuje se katalog biblioteke. Za razliku od inventara u koji se knjige unose redosljedom, u katalog se unose prema unaprijed utvrđenom sistemu. Postoje tri osnovne vrste kataloga i to:

1. *Abecedni (ili azbučni) katalog* u kojem se podaci u kataloški listić unose prema abecednom (azbučnom) redu imena autora, djela ili prema naslovu djela;
2. *Stručni (ili sistematski) katalog* u kojem se podaci u kataloške listiće unose prema sadržaju djela (listići se dijele po grupama, a unutar njih se raspoređuju abecedno);
3. *Predmetni katalog* u kojem se kataloški listići grupiraju po abecednome redu predmeta (ili pitanja) na koji se odnose, a koji se određuju na osnovu sadržaja, a ne na osnovu naslova knjige (kao što se to radi u stručnome katalogu).

Bez obzira na vrstu kataloga za svaku knjigu se izrađuje poseban kataloški listić. Svaki listić sadrži signaturu (koja označava mjesto knjige u biblioteci arhiva a sadrži broj knjige i oznaku grupe u koju je svrstana), i odrednicu (prezime i ime autora ili naslov djela čitko ispisan velikim slovima u lijevome gornjem uglu listića).

Svaka biblioteka treba da pored inventara ima i neku vrstu kataloga. To je uvijek za efikasno korišćenje njenoga knjižnog fonda, a što je od značaja i za bibliotekara i za korisnike.

3.8. ARHIVI I INFORMACIONE TEHNOLOGIJE

Savremeni razvoj tehnike i nauke, posebno informatičkih nauka, a u tijesnoj vezi sa njima i nastajanje novih tehnologija i novih nosilaca informacija, postavljaju pred arhiviste i arhive nove zadatke koji se podvode pod pojam "tehnološki imperativi". Oni logički proizlaze ili su rezultat trendova informacionih tehnologija, a koji obuhvaćaju: promjenu oblika dokumenta, promjenu načina rada i promjenu same tehnologije.

Elektronski dokumenti nisu konstantne fizičke cjeline sa međuzavisnom logičkom i fizičkom strukturom, kao što su to klasični (tradicionalni) dokumenti. Logička struktura podrazumijeva organiziranu

strukturu podataka i ona dokument čini razumljivim. Fizička struktura dokumenta odnosi se na oblikovanje, kako je autor zamislio da dokument izgleda, i prikaz (kako dokument vidi korisnik). Fizička i logička struktura su kod klasičnih dokumenata neodvojivo povezane, dok su kod elektronskih dokumenata one razdvojene i zasebno pohranjene. Postoje dva osnovna i usko povezana koncepta koja čine osnovu novoga oblika elektronske dokumentacije: 1. Baza podataka (vrijednosti podataka se vremenom mijenjaju) i 2. Virtualni dokument (dokument se sastoji od niza veza i pokazivača podataka) koji su sami fizičke cjeline u bazi i on je kao takav samo naizgled elektronski dokument, jer je proizvod spajanja cjelina teksta (podataka) u bazi podataka, koji će tek štampanjem postati fizički entitet.

Tehnološki imperativi treba da daju odgovor na pitanje odnosa elektronskoga dokumenta i principa provenijencije kao temelja moderne arhivske nauke.

Naime, tradicionalni dokumenti čine zapisanu informaciju koja postoji kao fizička jedinica i to tako da osigurava «dokaz iz prve ruke» ili potvrdu neke aktivnosti. Vremenom su nastali i audio-video zapisi kao posebna vrsta dokumenata, čime je definicija dokumenta proširena. Elektronski se zapisi sastoje od niza digitalnih signala i kao posljedica toga imaju malo ili nimalo fizičkih obilježja koja su svojstvena tradicionalnim zapisima. Ali i oni imaju svoju strukturu i predstavljaju dokaz o izvršenju neke radnje. U stvari elektronski zapisi se sastoje od četiri elementa: sadržaja, strukture, konteksta i oblika. Prva tri moraju biti sačuvana, a zadnji element je bolje ne čuvati jer uveliko ovisi o mediju koji se koristi za prikaz.

Da bi se određena informacija u zapisu mogla pronaći, podaci trebaju biti strukturirani. Zavisno od namjene zapisa postoje dva glavna načina za strukturiranje podataka: 1. Baza podataka (podaci su smješteni u skladištu informacija iz kojeg se mogu pretraživati i ažurirati), i 2. Dokumenti (ova se struktura koristi kada su podaci sređeni na neki uređen način kako bi predstavili neki sadržaj ili opisali neku aktivnost). Što važnost informacija unutar organizacija postaje veća, to struktura dokumenata i baze podataka postaju sve složenije.

S druge strane, slijediti načelo provenijencije znači osigurati da se sačuva kontekst u kome je dokument nastao, veze između dokumenata i njihovih stvaralaca i veze među samim dokumentima. Kontekst uključuje znanje o tome gdje je dokument nastao, u okviru kojega procesa, za koju svrhu, za koga, kada i kako ga je primalac zaprimio i kako je došao u naše ruke. Sve to je znatno lakše utvrditi na klasičnim dokumentima. Međutim, identifikiranje i održavanje konteksta elektronskih dokumenata je veliki izazov za arhiviste, jer elektronski zapisi ne postoje kao zaseban fizički entitet sve dok veliki dio informacija o kontekstu elektronskih zapisa ne postane vidljiv korisnicima ili se ne bilježi automatski. Logički ili kontekstualni odnosi između segmenata elektronskih informacija su od ključne važnosti.

Problem identifikacije i održavanja provenijencije elektronskih dokumentata je mnogo ozbiljniji tamo gdje postoji mreža ili korporacijska baza podataka, jer veze između računara ukidaju tradicionalne granice između organizacija, njihovih odjela i ureda, koje su ranije osiguravale većinu informacija o provenijenciji. Dosljedno poštovanje načela provenijencije je vrlo bitno za elektronske zapise. Da bi se osiguralo poštovanje tog načela, arhivisti moraju učestvovati u oblikovanju direktorija informacionih izvora i sistema metapodataka, te osigurati da oni sadrže sve informacije o kontekstu koje su bitne za puno razumijevanje dokumenata. Sve to govori da je princip provenijencije moguće održati i među elektronskim zapisima, s tim da se dokumentom upravlja u svim fazama njegovoga postojanja: od nastanka do korišćenja.

Upravljanje elektronskim podacima ima za cilj trajno očuvati vjerodostojnost, autentičnost, cjelovitost i pravovaljanost zapisa. To podrazumijeva pravovremeno obavljanje sljedećih zadataka:

- Registriranje priliva strojno čitljivih podataka;
- Dodjelu odgovornosti pravoj organizaciji i imenovanje osobe za upravljanje strojno čitljivim podacima;
- Uređenje procesa obrade podataka putem usklađivanja različitih faza u obradi (preuzimanje, konverzija, čuvanje, korišćenje, predaja drugoj organizaciji i sl.);
- Klasifikaciju zapisa kao jedan od najvažnijih i najsloženijih zadataka kojim se olakšava pretraživanje.

Problematikom informatičke tehnologije na međunarodnoj i nacionalnoj razini ponajviše se bave dvije međunarodne organizacije: 1. Međunarodna organizacija za standardiziranje (ISO) koja usklađuje rad nacionalnih organizacija za standardizaciju u 87 država kroz rad tehničkih odbora (TC), i 2. Međunarodni elektrotehnički odbor (IEC) koji se bavi standardima na području elektrike i elektrotehnike. Na području informacionih tehnologija IEC i ISO su osnovali Zajednički tehnički odbor (Joint Technical Committee - JTC1).

Jedno od najvažnijih pitanja koje treba uspješno riješiti u ophođenju sa elektronskim dokumentima je osiguranje njihove trajnosti. Brz napredak tehnologije uzrok je sve težeg osiguranja trajnih rješenja u čuvanju podataka. Format datoteka i elektronski mediji brzo se mijenjaju, pa je njihov životni vijek daleko kraći nego životni vijek papira. Danas su u upotrebi podloge različitog kvaliteta. Produženje trajnosti elektronskih podataka vrši se migriranjem (konverzijom) o čemu je bilo riječi u tekstu o elektronskom poslovanju registratura.

3.9. STANDARDI I NORMATIVI

U savremenome svijetu se odvija proces globalizacije koji se u Evropi ogleda u provođenju koncepta integrirane Evrope, a putem proširenja Evropske unije (zapadne razvijene zemlje) na sve zemlje jugoistočne Evrope (zemlje u tranziciji). To nisu stihijnska zbivanja, već jasno definirani procesi, a što potvrđuje činjenica da se u zajednicu evropskih zemalja može ući samo ispunjavanjem određenih uvjeta koji u biti znače posjedovanje određenoga nivoa znanja. Jedan segment toga znanja čini arhivističko znanje uobličeno u međunarodne arhivske standarde.

Arhivsko znanje generiraju ukupne potrebe određene administrativne cjeline (države). Nasuprot zemljama razvijenoga svijeta u zemljama socijalističke zajednice (zemlje u tranziciji) ono je bilo generirano potrebama ideologizirane države, bilo da je to rađeno direktno (propisi, uvjeti rada, kadrovi i sl.) ili indirektno (preko kulture i nauke – posebno historiografije). Uz to, ekonomska zaostalost i komunikacijska zatvorenost učinili su da arhivsko znanje u ovim zemljama bude potpuno limitirano i kontrolirano. Na taj način je onemogućavan normalan protok znanja iz razvijenog dijela svijeta u neke zatvorene i izolirane sredine (države), a što je uticalo na postojanje tri razine arhivskoga znanja:

1. Tradicionalno (karakteristično za većinu zemalja u tranziciji),
2. Modernističko (karakteristično za većinu razvijenih zemalja Evrope i svijeta, od sredine sedamdesetih godina 20-tog st.) i
3. Postmodernističko (koje se od kraja 20. st. postepeno uobličava u poseban sistem u jednome broju zemalja razvijenoga svijeta).

Standardiziranje arhivskoga znanja je jedan od načina da se ovo znanje što više ujednači, na način da se najoptimalnija stručna i naučna rješenja prihvate konsenzusom od svih ili bar od većeg broja zemalja u svijetu.

U svakoj naučnoj oblasti, pa i u arhivistici, dostignuti dometi se nastoje uobličiti na razinu općeprihvatljivih znanja i umijeća. S obzirom na enorman porast dokumentarne građe, kao i na pojavu sve brojnijih i raznovrsnijih nosilaca informacija, a što sve skupa znatno usložnjava mogućnost adekvatne brige o zapisima svih vrsta, arhivisti su prisiljeni da što je moguće preciznije definiraju pravila ponašanja svih sudionika u ovome složenom poslu. Savremena arhivska služba u svijetu (organizirana u MAV-u) uvidjela je potrebu da se standardiziraju (stručno pravno urede) arhivske radnje i postupci kako bi se na njima izgrađivala ujednačena arhivska praksa koja bi istovremeno bila dobra osnova za uvođenje jedinstvenoga postupanja (jedinstvena terminologija, jedinstven arhivski informacioni sistem i sl.) sa arhivskom građom na međunarodnoj (svjetskoj) razini. Na taj način se stvara zajednički naučni arhivistički jezik, svima

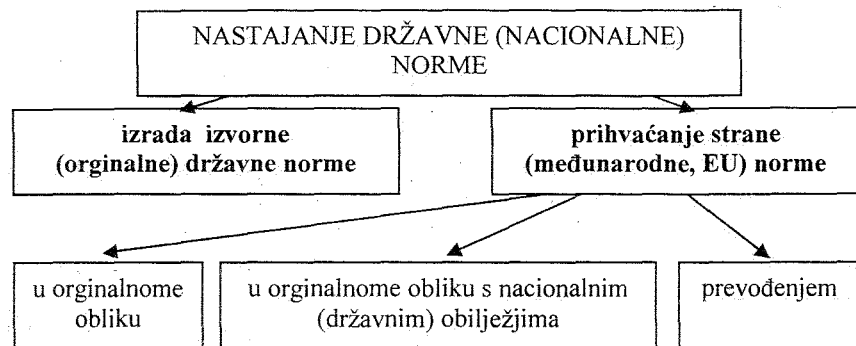
razumljiv, čime se postiže visok kvalitet arhivističkih poslova u svakoj zemlji svijeta.

Standardiziranje čini skup postupaka koji određenu stručnu radnju (normu), iskustveno potvrđenu, promoviraju u pravnu normu, tj. obavezujuću za sve koji se bave određenom djelatnošću, kao osnovnim preduvjetom za kvalitetno obavljanje posla. To potvrđuje i sam način utvrđivanja normi rada (tj. standarda) u svakome poslu. Tako se do arhivističkih normi (standarda) dolazi, prije svega, spregom teorijskih i praktičnih radnji koje nakon prihvaćanja od strane nadležnih tijela MAV-a postaju međunarodna stručna norma (standard) koja prihvaćanjem i ugradnjom u pravni sistem svake zemlje (arhivske i druge propise) postaje i pravno obavezujuća za sve sudionike u arhivističkome poslu.

Normiranje predstavlja mehanizam koji omogućuje da se konsenzusom u okviru ustanova za normiranje definiraju tehničke specifikacije koje se prihvaćaju kao norme. Norma predstavlja skup pravila i uputstava koji jamče najviši stupanj urednosti u optimalnim uvjetima. Postoji Svjetska mreža za norme (World Standards Services Network – WSSN) koja kao javna mreža organizacija za norme obuhvata: Međunarodne organizacije (među kojima: Međunarodnu organizaciju za normizaciju – Internacional Organization for Standardization – ISO), regionalne organizacije koje priznaju međunarodne organizacije, nacionalne članice ISO i IEC (International Electrotechnical Commission – Međunarodna elektronska komisija), međunarodne normizacijske ustanove i druge srodne organizacije. Njihova saradnja je regulirana Bečkim sporazumom o tehničkoj saradnji između CEN-a (Comité Européen de Normalisation – Evropski odbor za normalizaciju) i ISO-a i Drezdenskim sporazumom između IEC-a i CENELEC-a (Comité Européen de Normalisation Electrotechnique – Evropski odbor za elektronsku normizaciju) iz 1991. i 1996. godine.

Za normiranje je od velikog značaja uloga i funkcija ISO-a, kao svjetskoga saveza nacionalnih ustanova za normiranje. Međunarodne norme pripremaju tehnički odbori ISO-a u suradnji sa određenim (strukovnim) međunarodnim organizacijama (npr. ICA i dr). Prvo se utvrđuju nacrti koji se šalju članicama na izjašnjavanje (glasanje). Prihvaćen je onaj nacrt za koji je glasalo najmanje 75% članica. U pravilu međunarodne norme se podvrgavaju reviziji svakih pet godina.

U nedostatku odgovarajućih međunarodnih arhivističkih standarda su u mnogim zemljama svijeta donijeti brojni arhivistički standardi uokvireni u zakone, podzakonske akte, priručnike i sl. Šematski se postupak donošenja standarda može prikazati ovako:

Prva opća međunarodna norma, odnosno standard u arhivskoj struci, pod nazivom General International Standard Archival Description – ISAD (G) (Opća međunarodna norma za opis arhivske građe) donijeta je na 12. međunarodnom kongresu arhivista u Montrealu 1992. godine, koja je potom prihvaćena od strane Ad Hoc Komisije za norme opisa arhivske građe u Stockholmu 1993, a konačnu redakciju je izvršio MAV, odnosno odobrio 13. međunarodni arhivski kongres u Pekingu 1996. godine. Nakon prispijelih primjedaba provedena je revizija prvoga izdanja ISAD (G), tako da je na 14. međunarodnom arhivskom kongresu u Sevilji 2000. godine usvojeno njegovo Drugo izdanje.

Značajno je i prihvaćanje prvoga međunarodnog standarda za područje poslovanja sa dokumentima (Records Management) pod nazivom "Information and documentation - Records Management ISO 15489", koji je objavljen 2001. godine. Poseban njegov značaj je u tome što se može primjenjivati za sve nosioce zapisa, tj. i za veoma osjetljivu i promjenljivu kategoriju elektronskih zapisa, a da se pri tome osigurava njihova autentičnost, vjerodostojnost, cjelovitost, međusobna uvezanost i funkcionalna upotrebljivost i u registraturama i u arhivima.

Za potrebe upravljanja elektronskim dokumentima za područje Evropske unije uređena je specifikacija zahtjeva koji se postavljaju pred elektronske sisteme za upravljanje spisima pod nazivom «Model zahtjeva za upravljanje elektroničkim zapisima». Glavna funkcija ovih zahtjeva je da se osigura vjerodostojnost, trajnost i dostupnost zahtjeva, uz istovremeno očuvanje njihove sigurnosti od neovlaštenoga pristupa, bilo kakvih promjena i uništavanja. Primjenljiv je i izvan područja Evropske unije, kao i za zapise na fizičkim nosiocima. Usklađen je sa međunarodnim normama (kao: ISO 15489, ISAG (G) i dr.). Problem njene primjene je nepostojanje mogućnosti za certifikaciju (niti pri Evropskoj uniji), tj. neke vrste izdavanja potrebe (dokaza) o usklađenosti nekog spisovodstvenog programa sa ovom specifikacijom (modelom). Pozitivno je to što se on može koristiti kao

smjernica za izradu nacionalne norme ove vrste ili se, pak, preuzeti kao nacionalna norma tamo gdje ima odgovarajuća normativna regulativa i nacionalna institucija za certifikaciju.

Mnogi međunarodni standardi se odnose samo dijelom na arhivsku djelatnost. Takvi su standardi o fotografiji i mikrografiji, kojih je u periodu od 1984. (ISO 5-1) pa do 1995. (ISO 4332) donijeto trinaest.

Prvi put su arhivski standardi i normativi za arhivsku djelatnost BiH donijeti 1991. godine. Međutim, kako nije postojalo na nivou BiH odgovarajuće tijelo za poslove standardiziranja, onda je sam način donošenja bio problematičan, što je svakako uticalo i na njihov kvalitet. Naime, izradu standarda je preuzeo Zavod za kulturu BiH, potom je o njima raspravljano u arhivskoj struci, da bi bili usvojeni od strane Upravnoga odbora Republičkog javnoga fonda za kulturu. Dakle, jedni su preuzimali njihovu izradu, drugi su (tj. struka) o njima samo raspravljali, a treći su ih usvojili. Zbog toga su, uostalom, imali brojne manjkavosti još u vrijeme donošenja, i to: odnosili su se samo na arhive, a ne i na registrature, zadržali su postojeći konzervativan stav o upravno - kulturnom statusu arhiva, o mikrofilmovanju i drugim oblicima reprografije, o informativnoj ulozi arhiva, o arhivskoj opremi i arhivskoj građi na savremenim nosiocima informacija itd. Iako ovi standardi i normativi nisu stavljeni van snage, oni nisu uopće u primjeni kako zbog njihove prevaziđenosti tako i usljed administrativne nefunkcionalnosti BiH, tako da Bosna i Hercegovina ne posjeduje sopstvene arhivističke standarde.

Države koje nemaju svoje odgovarajuće nacionalne standarde dužne su primjenjivati međunarodne arhivističke standarde, što je obaveza i Bosne i Hercegovine. Prihvaćanje međunarodnih standarda ili donošenje sopstvenih (državnih) je postalo uvjet prijema jedne zemlje u svjetsku porodicu zemalja (Organizaciju ujedinjenih nacija), odnosno u Evropsku uniju kao zajednicu razvijenih evropskih zemalja.

3.10. ARHIVSKE ASOCIJACIJE

Udruživanje arhivista u stručne asocijacije u zemljama Evrope ima svoju dugu tradiciju. Na međunarodnom, pak, planu i na nivou bivše SFRJ (do 1991) udruživanje je izvršeno tek nakon Drugoga svjetskog rata. Imalo je (i ima) pozitivne efekte na razvoj arhivske struke i nauke.

Međunarodno arhivsko vijeće – MAV (International Council on Archives – ICA) osnovano je 1950. godine na Prvome međunarodnom kongresu arhiva u Parizu. Razvilo se iz Komiteta arhivskih stručnjaka, koji je formiran prije Drugoga svjetskog rata, iz kojeg je 1948. nastalo

Međunarodno udruženje arhiva. Kolektivna je članica UNESCO-a, kao međunarodne organizacije za obrazovanje nauku i kulturu.

MAV okuplja javne i privatne arhivske ustanove, arhivske asocijacije i pojedince, sve to u pet kategorija članstva i to:

- A. nacionalni arhivi,
- B. arhivska udruženja,
- C. regionalni, lokalni i privatni arhivi,
- D. pojedinci,
- E. počasni članovi.

Svoju djelatnost MAV ostvaruje preko organa: Generalne skupštine, Izvršnog odbora i Sekretarijata.

Generalna skupština je najviši organ MAV-a, koja se sastaje svake četvrte godine u vrijeme održavanja Kongresa arhiva. Pravo glasa na skupštini imaju članovi iz kategorija A i B. Bira predsjednika i pet potpredsjednika na vrijeme od četiri godine. Radom MAV-a između dvije skupštine (kongresa) upravlja Izvršni odbor koji čine: predsjednik, potpredsjednik, četiri predstavnika regionalnih organizacija, po jedan predstavnik članstva iz kategorija B i C, sekretar i blagajnik (ukupno 10). Rad Izvršnog odbora odvija se kroz tri komisije: Komisija za razvoj arhiva, Komisija za podršku programu i Komisija za program.

Unutar MAV-a postoje tri organizaciona oblika djelovanja i to: regionalne organizacije, sekcije, te komisije i projektne grupe. Regionalnih organizacija ima ukupno 11 (od 1989. godine osnovano je i Tijelo za koordinaciju evropskoga programa) za pojedine regione svijeta. Sekcije se bave raspravama o pojedinim stručnim pitanjima. Ima ih osam: Sekcija stručnih arhivističkih udruženja, Sekcija za obrazovanje i stručno usavršavanje, Sekcija privrednih arhiva, Sekcija univerzitetskih arhiva i arhiva naučno-istraživačkih ustanova itd. Na prijedlog Komisije za program Izvršni odbor MAV-a (ili Generalna skupština) formira komisije za izučavanje određenih stručnih pitanja. Među njima su komisije za arhivske zgrade, opisne standarde, elektronske zapise, informacijsku tehnologiju itd. Postoje projektne grupe za arhivsku terminologiju, za audiovizualne arhive i dr. Od 1954. se svake godine održava međunarodna konferencija "Okrugli sto arhiva", a radi rasprave o pojedinim stručnim pitanjima između dva kongresa. Do 2004. održano je 39 ovih skupova. Od 1985. godine se svake četvrte godine održava Evropska konferencija o arhivima.

Ciljevi i zadaci MAV-a jasno su definirani sistemom općih i posebnih propisa, a sadrže se u sljedećem:

- Da podstiče razvoj arhivistike radi očuvanja arhivske građe,
- Da utiče na sistem redovnoga obrazovanja arhivista, kao i na edukaciju onih koji već obavljaju arhivske poslove,
- Da podstiče i razvija primjenu profesionalnog etičkog kodeksa arhivista,

- Da podstiče i razvija aktivnosti u sferi upravljanja arhivskim zapisima,
- Da podstiče i razvija saradnju između arhivista, arhiva i arhivskih asocijacija,
- Da unapređuje sistem zaštite i čuvanja arhivske građe,
- Da unapređuje pristup arhivskoj građi za osobe i pravna lica, za naučne, kulturne i druge društvene potrebe.

Preko razgranate mreže stručnih tijela, a na temelju utvrđenih ciljeva i zadataka, MAV se bavi svim važnijim pitanjima arhivske teorije i prakse. Među njima su: zaštita i čuvanje arhivske građe – naročito u zemljama u kojima je ona ugrožena, izradi stručnih arhivskih standarda, poboljšanje kadrovske strukture putem osiguranja rada stalnih arhivističkih škola i preko povremenih edukativnih seminara, pomoći na uspostavljanju sporazuma na zaštiti arhivske građe kao dijela kulturne baštine, širokim spektrom problematike koja se tiče primjene informatičkih tehnologija i njenoga odraza na rad arhiva, problematikom mikrofilma, sabiranja i čuvanja «usmene tradicije» nekih zemalja itd. MAV se bavi pitanjima profesionaliziranja struke, donošenjem Etičkog kodeksa arhivista itd.

MAV je održao 15 redovnih i jedan vanredni arhivski kongres: Prvi u Parizu (1950), Drugi u Haagu (1953), Treći u Firenci (1956), Četvrti u Štokholmu (1960), Peti u Briselu (1964), Vanredni kongres u Vašingtonu (1966), Šesti u Madridu (1968), Sedmi u Moskvi (1972), Osmi u Vašingtonu (1976), Deveti u Londonu (1980), Deseti u Bonu (1984), Jedanaesti u Parizu (1988), Dvanaesti u Montrealu (1992), dok su tri posljednja kongresa održana u Pekingu (1996), Sevilji (2000) i Beču (2004).

Trinaesti kongres arhivista u Sevilji (Španija) razmatrao je pitanja na temu: «Arhivi na kraju stoljeća; svođenje računa i pogled unaprijed». Konstatirajući da se korjenite ekonomske, socijalne, političke i tehnološke promjene u svijetu odražavaju i na arhivistiku, pa je u cilju neophodnosti konstruktivnog participiranja arhivista u svemu tome usvojio je više preporuka (o međunarodnoj saradnji, zaštiti arhivske građe, standardizaciji, obrazovanju i stručnome usavršavanju arhivista i dr.).

Na 14. kongresu arhivista raspravljalo se na temu «Arhivi novog milenija u informatičkom društvu». Posebna pažnja posvećena je pitanjima uloge arhiva u upravljanju elektronskim zapisima, o pravnome statusu elektronskih zapisa i dr. i zaključeno je da arhivi i arhivisti uzmu aktivniju ulogu u svemu.

Petaesti međunarodni arhivistički kongres održan je pod motom «Arhivi, memorija i znanje». U radu su učestvovali arhivisti iz 169 zemalja svijeta. Problematizirajući odraz brzih tehnoloških promjena na sve društvene faktore, arhivisti su nastojali dati odgovore na arhivistički aspekt tih promjena.

U ostvarenju svojih programskih zadataka MAV usko saraduje sa UNESCO-om kao i sa srodnim strukovnim organizacijama (bibliotekama, muzejima, udruženjem filmskih arhiva i sl.), sa Vijećem Evrope itd.

Arhivska služba sa prostora bivše SFRJ je gotovo od samoga početka intenzivno saradivala sa MAV-om, počev od Drugoga pa do Jedanaestoga kongresa. Njeni predstavnici su aktivno učestvovali u radu kongresa (počev od Trećeg kongresa) organiziranim učešćem izabranih predstavnika koji su bili podnosioci referata i koreferata. Osim kongresa arhivisti iz SFRJ su učestvovali u radu drugih organa MAV-a: u Izvršnom odboru MAV-a, konferenciji "Okrugli sto arhiva", u raznim komisijama itd. Od 1983. arhivska služba SFRJ uzela je aktivnog učešća u radu CIBAL-a – Međunarodnog centra za istraživanje historije Balkana i Sredozemlja (sa sjedištem u Sofiji).

Arhivska struka BiH je sa MAV-om sve do 70-tih godina 20. st. saradivala isključivo preko arhivske službe bivše SFR Jugoslavije, kao njen sastavni dio, a potom i samostalno. Njeni predstavnici bili su uključeni u rad MAV-a i njegovih organa. Tako je na Osmome međunarodnom kongresu arhiva 1976. u Vašingtonu za člana Sekcije profesionalnih arhivista MAV-a imenovan direktor Arhiva BiH koji je 1980. godine podnio koreferat na Devetome kongresu u Londonu. Nešto kasnije, bosanskohercegovački arhivisti učestvovali su u radu Tridesete Međunarodne konferencije Okruglog stola CITRA-e u Solunu 1994, te na 15. kongresu arhiva u Beču. Od 1999. Bosna i Hercegovina je zastupljena i u Međunarodnom institutu arhivskih znanosti Maribor, koji je kolektivna članica MAV-a. Neki arhivi se povremeno uključuju u rad određenih kategorija članstva MAV-a.

Na području bivše SFRJ temeljno polazište u razvoju arhivske službe učinjeno je donošenjem Općeg zakona o državnim arhivima 1950. godine, kao prvog arhivskog zakona na nivou zemlje. Iste godine je, na osnovu tog zakona (čl. 4), osnovan Glavni arhivski savjet kao stručno-savjetodavni organ pri Savjetu za nauku i kulturu Vlade FNRJ. Imao je značajne kompetencije nad cjelokupnom arhivskom problematikom. Bavio se školovanjem arhivista, izradom priručnika i vodiča, restitucijom građe iz inostranih arhiva, razgraničenjem nadležnosti između arhiva, biblioteka i muzeja itd.

Funkciju Glavnog savjeta preuzeo je 1953. Savez arhivskih radnika FNRJ koji je 1955. godine na Drugome kongresu arhivskih radnika Jugoslavije promijenio ime u Savez arhivskih društava Jugoslavije (SADRJ). Bavio se aktualnim arhivskim problemima na kongresima, savjetovanjima i preko radnih tijela. Novim arhivskim zakonom (Opći zakon o arhivskoj građi) iz 1964. godine formiran je Arhivski savjet Jugoslavije sa širokim stručnim kompetencijama. Međutim, zakonodavne funkcije federacije prestale su 1971. godine, tako da su socijalističke republike i autonomne

pokrajine postale potpuno samostalne u arhivskoj ali i u svim drugim oblastima kulture.

U organizaciji SADRJ-a, koji je 1972. preimenovan u Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije (SDARJ) održano je 11 kongresa arhivskih radnika Jugoslavije i to: Prvi u Beogradu (1953), Drugi u Beogradu (1955), Treći u Ohridu (1958), Četvrti na Bledu (1961), Peti u Splitu (1964), Šesti na Cetinju i u Kotoru (1968), Sedmi u Sarajevu (1972), Osmi u Prištini (1976), Deveti u Strugi (1980), Deseti u Novom Sadu (1984) i Jedanaesti u Ohridu (1988).

SDARJ je bio organizator i više saveznih arhivskih savjetovanja (Prvo u Arhivu Jugoslavije u Beogradu 1981. godine, Drugo u Prištini 1986, Treće u Zadru 1987). Održano je i nekoliko stručno-naučnih skupova kao: "700. godišnjica Dubrovačkog arhiva i arhivske službe Jugoslavije" u Dubrovniku 1978. godine itd.

Disolutivni procesi koji su posebno došli do izražaja od 1989. godine zahvatili su i arhivsku službu Jugoslavije. Aktivnosti SDARJ-a su postajale sve slabije, da bi se 1991. godine potpuno rastočilo istupanjem arhivskih društava Slovenije i Hrvatske, a potom (1992) i Bosne i Hercegovine.

Prva arhivska asocijacija na području Bosne i Hercegovine oformljena je 1954. godine pod nazivom Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (DAR BiH), tj. u vrijeme kada su i u drugim republikama bivše FNRJ osnovana arhivska udruženja, dok je za pokrajinu Vojvodinu udruženje osnovano 1970, a za pokrajinu Kosovo 1971. godine. Društvo se, unatoč brojnim poteškoćama, posebno u periodu 1992 – 2004 ne samo održalo, već je svojim aktivnostima dalo značajan doprinos razvoju arhivske struke i nauke.

DAR BiH je djelovao preko svojih organa: Konferencije, Predsjedništva i Odbora za unutrašnju kontrolu (kasnije Nadzorni odbor), te preko stalnih i povremenih komisija: za vanjsku službu, za publikovanje građe, za izradu i publiciranje obavještajnih sredstava o građi itd. Konferencija, kao najviši organ Društva, održava se svake druge godine. Predsjedništvo Društva koordinira rad između sjednica Konferencije, kao i rad Redakcije časopisa i svih stalnih i povremenih komisija i drugih radnih tijela. Društvo je već 1954. učlanjeno u SARJ, odnosno SARDJ (od 1955. godine).

Društvo je bilo organizator ili suorganizator više naučnih i stručnih skupova arhivista bosanskohercegovačkog, bivšeg jugoslovenskog i međunarodnog ranga. Organiziralo je devet savjetovanja arhivskih radnika BiH prije rata i to: u Laktašima (1983), u Foči (1984), na Vlašiću (1985), u Foči (1986), u Tuzli (1987), u Bihaću (1988), na Bjelašnici (1989), u Tesliću (1990) i na Igmanu (1991), te pet arhivskih savjetovanja poslije rata: na Zlači (1996), u Jablanici (1997), Bihaću (1998), Olovu (2001) i Bihaću (2002), a bilo je suorganizator savjetovanja u Vogošći (2003) i na Vlašiću (2004).

Među stručno naučnim skupovima treba istaći: Okrugli sto "50 godina Arhiva BiH i arhivske službe Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1997, Okrugli sto "Arhivi u vremenu tranzicije", Sarajevo 2000. itd.

DAR BiH je aktivno participirao u radu SARJ, SADRJ, SDARJ, učesćem u radu organa (predstavnik BiH je u periodu od 1972. do 1976. bio predsjednik Predsjedništva SDARJ itd.), odnosno u pripremi arhivskih skupova: Sedmi kongres arhivskih radnika SFRJ 1972. u Sarajevu, Savezno savjetovanje o zaštiti arhivske građe u ratnim okolnostima u Tuzli 1987. godine itd.

DAR BiH je radio i preko ogranaka koji su postojali pri svakome regionalnom arhivu. Svaki ogranak je delegirao svoje predstavnike u organe Društva. Međutim, ovakva organizaciona struktura je narušena u toku rata 1992-1995. godine. Iako Društvo nije prekidalo svoj rad, ipak su ratne i administrativne promjene dovele do određenih poteškoća. Arhivisti sa prostora Republike Srpske su (1999) osnovali svoje udruženje. Potom je i Zakon o arhivskoj građi i Arhivu BiH iz 2001. utvrdio obavezu formiranja Saveza arhivskih društava BiH koji bi činila sva postojeća arhivska društva. Potom je formirano i Arhivsko društvo Federacije BiH (2003), kao i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskoga kantona (2002). Krajem 2003. godine oformljen je Savez arhivskih društava BiH, kao savez entitetskih društava, čime nije prestala djelatnost DAR BiH.

3.11. ARHIVSKE PUBLIKACIJE

Arhivi su u svome djelovanju objavili mnoge publikacije u vidu studija, časopisa, vodiča, inventara, regesta, zbornika originalne građe itd. U podmaklim godinama svoje djelatnosti objavljivali su i opsežne monografije. Sve je to ostvarivano u državnim okvirima, mada su i na međunarodnoj razini (pod koordinirajućom ulogom MAV-a) nastajali takvi publicistički sadržaji. Pošto se jedan broj tih publikacija navodi u poglavlju o literaturi, ovdje će biti riječi samo o nekim arhivskim časopisima.

Prvi arhivski časopis na međunarodnoj razini, nastao u okviru MAV-a, bio je *Archivum*. Prvi se broj pojavio baš u godini osnivanja MAV-a, tj. 1950. godine. Do 1999. izašla su 44 broja. Izlazio je na 5 jezika: francuskom, engleskom, njemačkom, španskom i italijanskom. Izlazio je kao godišnjak, osim što su 1986, 1988. i 1992. godine izašli dvobrojevi. Što se tiče tematike kojom se ovaj časopis bavio, stanje je ovakvo: 14 brojeva bilo je posvećeno radovima sa međunarodnih kongresa (13 redovnih i 1 vanredni), 10 brojeva je u cijelosti ili djelimično posvećeno arhivskoj bibliografiji, 7 brojeva je posvećeno arhivskome zakonodavstvu, a 4 broja posvećena su

međunarodnim direktorijima (o razvoju struke u svijetu), 14 brojeva bavi se pojedinim temama u kontesktu međunarodnih arhivističkih istraživanja itd. Sve to navodi na konstataciju da se *Archivum* bavio svim pitanjima arhivske teorije i prakse. Ovo je jedini međunarodni arhivski časopis koji je dospio u sve zemlje svijeta, kao takav imao je veliki uticaj na razvoj arhivske nauke, djelujući kao neka vrsta njenoga "katalizatora".

U izdanju MAV-a pokrenut je 1973. g. časopis *Bilten ICA-e*, sa ciljem da objavljuje dokumente od interesa za arhivsku struku kao: odluke kongresa i Izvršnog odbora MAV-a, kalendare konferencija, sastanaka i sl. Namjera ovog Biltena, koji se nazivao i *Bilten Janus*, bila je da se ovim sadržajima rastereti *Archivum*.

Devedesetih godina Bilten Janus je poprimio obilježja časopisa *Janus* (posebno od 1999) koji je izlazio do 2001. godine kada ga je Izvršni odbor MAV-a pripojio *Archivumu* koji je trebao izlaziti tromjesečno, opet na 5 jezika, s tim što je italijanski zamijenjen ruskim jezikom.

U nekim evropskim zemljama posebnu tradiciju imaju časopisi:

- U *Austriji*: Mitteilungen des Osterreichischen Staatsarchivs, Wien, od 1948; Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Graz od 1952.

- U *Belgiji*: Archives Bibliothèques Musées de Belgique, Bruxelles, od 1928.

- U *Bugarskoj*: Izvestija za Arhivnija Institut, Sofija, od 1957.

- U bivšoj *Čehoslovačkoj*: Časopis Archivni školy, Praha, od 1923-1938, i od 1945.

- U *Engleskoj*: Archives, London, od 1949; Journal of the Society of Archivists, London, od 1955.

- U *Francuskoj*: Annuaire des Bibliothèques et Archives, Paris, od 1868; La Gazette des Archives, Paris, 1932-1939 od 1947; A(rchives), B(ibliothèques), C(ollections), D(ocumentation); Paris, od 1952; Archivum. Revue Internationale des Archives (Međunarodni časopis, organ Međunarodnog Saveta Arhiva), Paris, od 1951.

- U *Italiji*: Ravista delle Biblioteche e degli Archivi, od 1889; Archivi. Archivi d'Italia e rassegna internazionale degli Archivi, Roma, od 1934; Notizie degli Archivi di Stato (do 1955); Rassegna degli Archivi di Stato (od 1955).

- U *Mađarskoj*: Levéltári Közlemények, Budapest, od 1922; Levéltári Híradó, Budapest, od 1957.

- U *Nizozemskoj*: Het Nederlansch Archivenblad, Groningen, od 1893.

- U *Njemačkoj*: Archivalische Zeitschrift, München, od 1876; Der Archivar Düsseldorf, od 1948; Archivmitteilungen, od 1950; Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern, od 1955.

- U *Poljskoj*: Archeion, Warszawa, od 1927-1939, 1948.

- U *Portugaliji*: Boletim des Bibliotecas e Arquivos, nacionaes, Coimbra, od 1901.

- U SAD: The American Archivist, Washington, od 1938.
- U bivšem SSSR-u: Krasnyj Arhiv, od 1922; Istoričeskij Arhiv, Moskva. Archivnoe delo, Moskva, od 1923-1941; Arhivna sprava, Harkov, od 1925-1931.
- U Španiji: Ravista de la Biblioteca, Archivo Museo dell Ayuntamiento de Madrid, Madrid, od 1948.
- U Švedskoj: Meddenlanden fran Svenska Riksarkivet, od 1877.
- U Švicarskoj: Zeitschrift für Schweizerische Geschichte, od 1921.
- U bivšoj SFR Jugoslaviji: Arhivist, Beograd, od 1951; Arhivski pregled, Beograd, 1955-1965, od 1966; Arhivski almanah, Beograd, od 1958-1962; Arhivski vjesnik, Zagreb, od 1958 (nova serija), Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, Rijeka, od 1953; Godišnjak Pokrajinskog državnog arhiva, Priština, od 1965; Atlanti, Maribor, od 1992, Arhivi, Ljubljana, od 1977, Sodobni arhivi, Maribor, od 1979. itd.

U Bosni i Hercegovini se arhivskom problematikom djelimično bavio Glasnik Zemaljskog muzeja (izdavač: Zemaljski muzej Sarajevo), pokrenut 1889. godine. Međutim, kao čisto arhivski časopis prvi je nastao *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* koji je počeo da izlazi 1961. godine. Zaključno sa 2001. izašlo je 36 brojeva. Izlazio je u dvije serije: prva do br. 24 i druga od toga broja do danas, sa izuzetkom dva ratna i jednoga poratnog broja (32, 33 i 34). Međutim, nekih većih odstupanja u strukturi časopisa nije bilo.

Dominantne rubrike (sadržaji) Časopisa su: «Arhivistika i arhivska služba», «Članci», «Građa», «Prikazi i ocjene», «Iz Društva», a jedno vrijeme (od 1989. sa prekidima) i rubrika «Inventar».

Kao organ arhiva i DAR BiH Časopis se bavio svim pitanjima bosanskohercegovačke arhivske teorije i prakse. Dao je krupan doprinos razvoju arhivske struke Bosne i Hercegovine. Prepoznatljiv je i po nizu sadržajnih historiografskih tekstova, a u radu redakcije Časopisa su redovno participirali i historičari.

Drugi arhivski bosanskohercegovački časopis, godišnjak, pod nazivom *Arhivska praksa* pojavio se 1998, u izdanju Arhiva Tuzlanskoga kantona i Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona (DAZ TK). Izašlo je sedam brojeva. U njima je na ukupno 1.577 stranica teksta objavljeno 136 članaka iz arhivistike (autori 93 članka su iz BiH, a 44 članka iz inostranstva – ponajviše iz Republike Slovenije). Iz drugih časopisa je prenijeto 11 tekstova, potom je objavljeno 35 prikaza i 26 različitih izvještaja (o radu DAZ TK, o međunarodnoj suradnji itd.). Ovaj časopis je dao krupan doprinos unapređenju arhivske teorije i prakse Bosne i Hercegovine, vezujući sopstvena i inostrana iskustva na pragmatičan i stručno koristan način.

IV ARHIVSKI PROPISI

4. 1. OPĆE NAPOMENE

Već je naznačeno da arhivska građa spada u pokretna kulturna dobra od bitnoga značaja za nacionalnu ali i svjetsku kulturnu baštinu. Dakle, arhivska građa svake zemlje čini dio kulturne baštine čovječanstva. Zbog toga je njena zaštita regulirana međunarodnim i nacionalnim arhivskim i drugim propisima. Svi ti propisi trebaju biti harmonizirani (vertikalno i horizontalno) kako na međunarodnoj tako i na nacionalnim razinama ponasob ali i međusobno. To je prvi i osnovni uvjet za njihovo funkcioniranje u vrijeme mira ali i u vanrednim okolnostima (ratovi, elementarne nepogode i dr.). Osim toga, postojanje, poznavanje i primjena arhivskih i drugih propisa o arhivskoj građi je od velikog značaja za razvoj arhivske teorije i prakse, pa su otuda ova pitanja važna oblast istraživanja u arhivistici.

4. 2. MEĐUNARODNI PROPISI

Prvi međunarodni propisi o zaštiti kulturnih dobara nastali su u drugoj polovini 19. st., a sa ciljem da se regulira status kulturnih dobara u vrijeme ratnih sukoba. Međutim, ta nastojanja nisu dovela do uobličena međunarodnog sistema zaštite kulturnih dobara, pa su zbog toga posebno bila izražena stradanja u Prvome i Drugome svjetskom ratu. Tek je nakon toga, od strane sila pobjednica, započeo sistematičan rad na oblikovanju međunarodnog sistema zaštite kulturnih dobara u uvjetima mira i rata.

Temeljni akt međunarodnog sistema pravne zaštite kulturnih dobara u uvjetima rata čini *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* donijeta u Hagu 1954. godine, pa se otuda popularno naziva *Haška konvencija*. Njeni ciljevi su preduzimanje svih mogućih mjera za zaštitu kulturnih dobara, bez obzira na vrstu, vlasništvo i porijeklo. Konvencijom je uređeno pitanje opće i specijalne zaštite kulturnih dobara. Opća zaštita obuhvaća odredbe o čuvanju, poštivanju, okupaciji i obilježavanju kulturnih dobara, te o mjerama vojne prirode. Specijalnoj zaštiti podliježu samo određena kulturna dobra od *vrlo velike važnosti*, te skloništa i centri za zaštitu kulturnih dobara, a sve to pod određenim uvjetima. Sastavni dio Konvencije čine *Pravilnik za izoršenje* (kojim je reguliran način primjene) i *Protokol* (kojim su dopunjene neke odredbe Konvencije na planu sprečavanja izvoza kulturnih dobara i njihovog povratka nakon prestanka agresije). Velika ovlaštenja na primjeni Konvencije data su UNESCO-u: na planu pružanja tzv. *tehničke pomoći* i drugih problema koji proizlaze iz primjene Konvencije. Kasnije su u okviru međunarodne zajednice (UN-a, UNESCO-a) donijete i

brojne druge konvencije kojima je postepeno uobličavan sistem brige o kulturnim dobrima. Među njima posebnu pažnju zaslužuju dvije konvencije.

Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara (donesena 1950. u Parizu) utvrđuje brojne instrumente zaštite kulturnih dobara. Konvencija obavezuje države članice da uspostave službu za zaštitu sopstvene kulturne baštine, da sačine Liste značajnih kulturnih dobara (javnih i privatnih), da zabrane iznošenje iz zemlje kulturnih dobara bez odgovarajuće dokumentacije, da onemoguće svojim (nacionalnim) zakonodavstvom da ustanove kulture nezakonito pribavljaju kulturna dobra, da zabrane uvoz ukradenih i opljačkanih kulturnih dobara, da zaplijene i vrate svako ukradeno i nezakonito uvezeno kulturno dobro, da vode registar o porijeklu kulturnih dobara, da putem obrazovanja razvijaju u javnosti osjećanje vrijednosti kulturnih dobara i opasnosti koje nezakonita postupanja sa njima predstavljaju za sopstvenu i svjetsku kulturnu baštinu, da svim odgovarajućim sredstvima sprečavaju prenos svojine kulturnih dobara kojim se pomaže njihov nezakonit uvoz ili izvoz itd.

Konvencija o zaštiti sovjetske kulturne i prirodne baštine (Pariz, 1972), tretira uglavnom pitanja zaštite kulturnih (i prirodnih) dobara koja imaju izuzetnu, tj. univerzalnu vrijednost. Konvencija regulira pitanja nacionalne i međunarodne zaštite, zadatke Komiteta svjetske baštine, Fonda za svjetsku baštinu, uvjeta i modaliteta za međunarodnu pomoć itd.

Tri naznačene konvencije su osnovni međunarodni regulator zaštite kulturnih dobara. Njihova se primjena vrši prema prihvaćenom tekstu. Neprimjenjivanje povlači međunarodnu odgovornost određene države potpisnice. Sve tri konvencije djeluju u potpunosti samo ako postoje okolnosti pod kojima su i prihvaćene dok u promijenjenim okolnostima država ugovornica može da zahtijeva reviziju njihove primjene.

Drugu grupu međunarodnih propisa iz oblasti zaštite kulturnih dobara čine opća društvena akta. Tu prvenstveno spadaju preporuke Generalne skupštine UNESCO-a, te akti brojnih specijaliziranih međunarodnih organizacija.

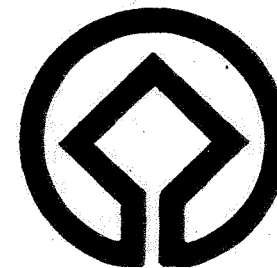
Preporuke UNESCO-a su, ustvari, odluke ove specijalizirane organizacije UN koje ona upućuje državama članicama na postupanje. To su opći akti UNESCO-a, ali i država članica UNESCO-a koji ne podliježu posebnoj ratifikaciji kao što je to slučaj sa konvencijama. Njihovo nesprovođenje ne povlači pravnu već samo političku odgovornost u okviru UNESCO-a, te moralno obavezuje države članice. Za zaštitu arhivske građe od posebnog su značaja sljedeće preporuke UNESCO-a:

1. Preporuka o mjerama za zabranu i sprečavanje nesmetanog uvoza, izvoza i prenosa svojine na kulturnim dobrima (Pariz, 1964);
2. Preporuka o zaštiti spomenika kulture ugroženih izvođenjem javnih i privatnih radova (Pariz, 1968);

3. Preporuka o zaštiti i nacionalnom planu kulturnog i prirodnog naslijeđa (Pariz, 1972);
4. Preporuka o međunarodnoj razmjeni kulturnih dobara (Najrobi, 1976);
5. Preporuka o zaštiti pokretnih kulturnih dobara (Pariz, 1978);

Od velike važnosti su i akta međunarodnih specijaliziranih organizacija za zaštitu kulturnih dobara (muzejske, arhivske, bibliotečke i dr.), koje su kolektivne članice UNESCO-a, a posebno aktivnosti njihovih stručnih tijela kakav je Međunarodni studijski centar za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara (ICCROM-a), Međunarodni savez za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS) i dr. Njima se dopunjuje i međunarodni sistem zaštite kulturnih dobara, a što doprinosi stvaranju pozitivne međunarodne atmosfere za dosljednu primjenu brojnih mehanizama zaštite.

Decenijama izgrađivan sistem zaštite kulturnih dobara pokazao je svoje slabosti i nedostatke posebno u vrijeme lokalnih oružanih sukoba. Uviđajući sve to UNESCO je u okviru programa "Pamćenje svijeta" pristupio detaljnom izučavanju stradanja kulturnih dobara u 20. stoljeću. Jedan od tih programa, donesen u saradnji sa MAV-om 1998. godine, obuhvaća poduzimanje hitnih mjera za zaštitu vitalne arhivske građe svake zemlje u slučaju oružanog sukoba. Ovaj program se između ostalog, temelji i na ratnim iskustvima Bosne i Hercegovine (1992-1995).

Amblem svjetske baštine koji simbolizira međuzavisnost kulturnih i prirodnih dobara (Prema «Glasniku» UNESCO-a, Beograd 1980.). Boja znaka je zelena.

4.3. NACIONALNI ARHIVSKI I DRUGI PROPISI

Svaka zemlja donosi sopstvene propise kojima se reguliraju pitanja kulturnih dobara. Radi se o više općih propisa (Ustav, zakoni i dr.) i niza posebnih propisa (zakoni i podzakonska akta za pojedine oblasti kulture) koji se međusobno dopunjuju u kompatibilan pravni sistem.

Socijalistička Jugoslavija nije naslijedila organiziran i pravno uređen sistem brige o kulturnim dobrima niti mrežu stručnih institucija kulture, mada je u nekim njenim dijelovima postojala izvjesna kulturna tradicija. Takav sistem je izgrađivan tek nakon Drugoga svjetskog rata i to: s jedne strane prihvatanjem međunarodnih propisa iz ove oblasti te s druge strane paralelno sa tim izgradnjom sopstvenoga sistema ophođenja sa kulturnim dobrima. Naime, socijalistička Jugoslavija je ratificirala sve naznačene (i mnoge druge) međunarodne pravne akte kao i brojne preporuke UNESCO-a, a njihova osnovna načela ugradila je u svoj pravni sistem (Ustav i druge akte), posebno u zakonodavstvo o kulturnim dobrima. Za kulturnu saradnju sa UNESCO-om formirana je posebna komisija. Briga o kulturnim dobrima je sve do 1971. godine bila u nadležnosti Federacije, a od tada na razini republika i pokrajina (pa time i BiH). Ipak, Federacija je analogno federalnom ustrojstvu zemlje ostala neposredni nosilac obaveza iz akata federalnih jedinica (republika i pokrajina), tj. jedini subjekt međunarodnog prava.

Osnove sistema zaštite kulturnih dobara sadržane su u svim ustavima i odgovarajućim zakonima bivše SFRJ, a razrađene ustavima i zakonima njenih federalnih jedinica. U njima je utvrđen poseban značaj i otuda posebna zaštita kulturnih dobara u uvjetima mira i rata, a sve vrste kulturnih djelatnosti, pa i arhivska, definirane su kao djelatnosti od posebnoga društvenog interesa. Oštećenje i uništenje kulturnih dobara kategorizirano je kao krivično djelo. Sankcionirano je i neizvršenje odredaba međunarodnog prava o zaštiti kulturnih dobara itd.

Na prostoru BiH sve do iza Drugoga svjetskog rata nije postojao izgrađen sistem zaštite kulturnih dobara, osim nekih oblika institucionalne i posebno konfesionalne brige za pojedina kulturna dobra: Gazi Husref-begova biblioteka, arhivi franjevačkih samostana i sl. Prvu državnu ustanovu ove vrste čini Zemaljski muzej, osnovan 1888. godine, koji se osim brige o muzejskoj građi bavio i pitanjima zaštite arhivske građe (fond Vilajetskog arhiva i dr.) i drugih kulturnih dobara.

Prvi propisi o kulturnim dobrima u nastajućoj socijalističkoj Jugoslaviji, koji su se odnosili i na prostor BiH, doneseni su u zadnjoj godini rata. Radi se o *Odluci o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina* koju je donio NKOJ 20. 02. 1945. godine. Prvi zaseban savezni arhivski propis pod nazivom *Naredba o privremenom osiguranju arhiva* donijela je Vlada FNRJ

12. 03. 1948. godine. Oba ova propisa odnosila su se na pojedina pitanja zaštite arhivske građe. Prvi, pak, jugoslovenski arhivski zakon donijet je 23. 01. 1950. pod nazivom *Opći zakon o državnim arhivima*. Iako se i ovaj zakon bavio pitanjima zaštite arhivske građe, on je donio i određene novine u organizaciji arhivske službe. Njime je pod zaštitu stavljena cjelokupna arhivska građa, a za njeno sakupljanje, zaštitu i obradu ustanovljena je mreža obaveznih arhivskih ustanova i to: Državna arhiva FNRJ (kasnije Arhiv Jugoslavije) i državni arhivi u republikama koji su već postojali (ili su bili u osnivanju). Predviđena je mogućnost osnivanja gradskih arhiva u većim gradovima i specijalnih arhiva pri akademijama nauka, univerzitetima, muzejima, institutima itd. Nedostatak ovog zakona bio je u tome što njime nije uređeno pitanje primopredaje arhivske građe, pitanje korišćenja arhivske građe i dr. Ovim zakonom ustanovljen je i Glavni arhivski savjet (kao i republički arhivski savjeti) sa ulogom savjetodavnog stručnog organa pri vladi FNRJ (odnosno pri republičkim ministarstvima za nauku i kulturu). Bliži zadaci ovog organa utvrđeni su *Uredbom o Glavnom arhivskom savjetu* od 6. 09. 1950. godine. Iza toga uslijedilo je donošenje više podzakonskih akata među kojima poseban značaj ima *Uputstvo o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju arhivskog materijala* kojeg je 4. 02. 1952. g. donio Predsjednik savjeta za nauku i kulturu Vlade FNRJ. Njime je, između ostalog, preciznije definirana arhivska građa, potom utvrđen postupak sa građom registratura koje prestaju sa radom, detaljnije razrađena problematika odabira arhivske građe iz registraturnog materijala itd.

Nakon ovog Uputstva sve do 1964. godine nije donesen ni jedan savezni arhivski propis. U tome periodu (ili nešto ranije) usvojeni su prvi arhivski zakoni u republikama (osim Slovenije koja je prvi arhivski zakon donijela tek 1968) i to: u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori 1951, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1962, a nakon njih i više podzakonskih akata republičkog značaja.

Novembra 1964. donijeta su tri savezna arhivska zakona i to: *Opći zakon o arhivskoj građi*, *Zakon o Arhivskom savjetu Jugoslavije* i *Zakon o Arhivu Jugoslavije*. Od posebnoga značaja za razvoj arhivske djelatnosti su odredbe Općeg zakona o arhivskoj građi kojima su bliže određeni pojmovi arhivska građa i registraturni materijal, postupak ophođenja sa arhivskom građom, te razrađene obaveze arhiva i arhivske službe na zaštiti arhivske građe. U skladu sa zakonom Arhivski savjet Jugoslavije donio je dva podzakonska akta: *Načela o odabiranju arhivske građe iz registraturnog materijala* i *Načela o jedinstvenom evidentiranju arhivske građe i registraturnog materijala*, kojim je na određen način zaokružen sistem saveznih arhivskih propisa. Nakon toga uslijedila su kompletiranja arhivskih propisa na nivou republika i pokrajina. Međutim, donošenjem *Ustavnog zakona o provođenju ustavnih amandmana* 1971. prestale su zakonodavne funkcije federacije i u arhivskoj djelatnosti,

čime je prestala važnost svih saveznih propisa iz ove oblasti. Republike i pokrajine su ovlaštene za donošenje svih arhivskih (i drugih) propisa.

Arhivsko zakonodavstvo Bosne i Hercegovine integralni je dio jugoslovenskog arhivskog zakonodavstva sve do 1971. godine. Međutim, i do tada su u Bosni i Hercegovini doneseni neki arhivski propisi i to: *Uredba o Dražavnom arhivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine* (1977), *Zakon o arhivima* (1962), *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o arhivima* (1965), te podzakonski akti: *Pravilnik o stručnom sređivanju arhivske građe, o vođenju i objavljivanju inventara i registra arhivske građe* (1963) i *Odluka o utvrđivanju mreža arhiva za uža područja* (1968). Ovi propisi su uz primjenu važećih saveznih (federalnih) propisa činili na određen način uobličen sistem arhivskih propisa koji je, kao sistem koji je tek nastajao, imao brojne slabosti i nedostatke.

U periodu od 1971. do 1992. u Bosni i Hercegovini su donijeta dva arhivska Zakona i u skladu sa njima i određeni podzakonski akti kojima je uobličeno arhivsko zakonodavstvo. Radi se o *Zakonu o arhivskoj građi i arhivskoj službi* (1974) i o podzakonskim aktima koji su ga slijedili i upotpunjavali: *Uputstvo o načinu primopredaje predmeta registraturskog materijala i arhivske građe između državnih organa, organizacija udruženog rada i drugih organizacija, zajednice udruženja građana i građansko – pravnih lica i nadležnog arhiva* (1975), *Uputstvo o postupku odabiranja arhivske građe i registraturskog materijala* (1975), *Pravilnik o uslovima za osnivanje i početak rada arhiva* (1975), *Uputstvo o načinu vođenja i korištenja arhivske knjige organa uprave i organizacija* (1975).

Drugi arhivski zakon pod nazivom *Zakon o arhivskoj djelatnosti* donesen je 1987. godine, a slijedili su ga podzakonski akti: *Pravilnik o uslovima za osnivanje i početak rada arhiva* (1988), *Pravilnik o uslovima i rokovima čuvanja registraturskog materijala i arhivske građe kao i odabiranje arhivske građe iz registraturskog materijala* (1988), te *Uputstvo o načinu primopredaje arhivske građe između imalaca arhivske građe i nadležnog arhiva* (1988).

Osim naznačenih arhivskih propisa 1971. g. donesena je *Uredba o kancelarijskom poslovanju na nivou SFR Jugoslavije* koju je slijedilo više posebnih propisa i koja je ostala na snazi sve do nakon rata, tj. do donošenja posebnih Uredbi o kancelarijskom poslovanju za prostor Republike Srpske (1995) i za prostor Federacije BiH (1998), što generira nove teškoće na planu uspostave jedinstvene arhivske metodologije i jedinstvenoga arhivskog informacionoga sistema na području cijele, po Dejtonskom mirovnom sporazumu definirane, Bosne i Hercegovine.

U toku rata (1992-1995) aktualni arhivski propisi su se primjenjivali na prostoru pod kontrolom legalnih bosanskohercegovačkih vlasti. Od značaja za rad arhiva i drugih institucija kulture bila je *Uredba o organizaciji državne uprave* (1992) koja je bila osnovni pravni propis za rad u ratnim uvjetima. Na području novonastale "Srpske Republike BiH", ostao je u primjeni (kao

preuzeti propis) *Zakon o arhivskoj djelatnosti BiH* (iz 1987), a donijeto je i više drugih propisa: *Odluka o osnivanju Arhiva Republike Srpske Bosne i Hercegovine* (1992), *Naredba o zbrinjavanju i zaštiti kulturnih vrijednosti i dobara* (1992), *Zakon o ministarstvima* (1993) i *Zakon o kulturnim dobrima* (1995).

Nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995), u skladu sa novim administrativnim ustrojstvom zemlje, arhivsko zakonodavstvo je oblikovano na više razina: na nivou Države, na nivou dva entiteta – Federacije BiH i Republike Srpske a u okviru F BiH i na nivou deset kantona. Taj proces je tekao bez reda sa odsustvom bilo kakvoga koordiniranja i sinhroniziranja nastajućih propisa. Na entitetskim i kantonalnim razinama se nastojao uobličiti sopstveni arhivski zakonodavni sistem, što je samo po sebi, uz neka politička osporavanja potreba za postojanjem centralnih državnih institucija kulture – pa i Arhiva BiH, odlagalo donošenje arhivskih propisa na nivou BiH. To je vidljivo i iz dinamike donošenja arhivskih propisa.

Naime, u Republici Srpskoj je nastavio da funkcioniра u toku rata uobličen sistem arhivskih propisa. Tek je 1999. g. donesen *Zakon o arhivskoj djelatnosti RS*, a potom i više podzakonskih akata kojima je u novim okolnostima zaokruženo arhivsko zakonodavstvo na nivou RS.

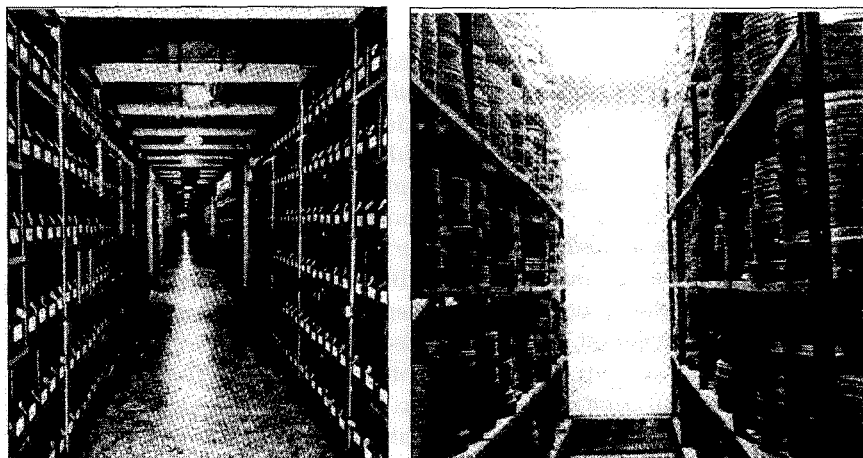
U Federaciji BiH je *Zakonom o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave* (1995) osnovan Arhiv Federacije BiH koji je počeo sa radom 1997. *Zakon o arhivskoj građi Federacije BiH* upućen u proceduru usvajanja 1997. g., a usvojen je tek 2002. godine. U međuvremenu je, suprotno pravnoj logici i praksi, doneseno više podzakonskih akata, a 1998. donesena je *Uredba o kancelarijskom poslovanju za prostor Federacije BiH*.

U nekim kantonima Federacije BiH arhivski propisi su također (dijelom ili u cijelosti) uobličeni u sistem arhivskih propisa, (Tuzlanski, Unsko-Sanski, Sarajevski, Travnički, Neretljanski, Zapadnohercegovački) dok je u nekim u toku osnivanje kantonalnih arhiva (Istočnobosanski, Posavski, Livanjski, Zenički), kao i Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine.

Na nivou BiH je nakon stanovitih poteškoća tek 2001. došlo do usvajanja *Zakona o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine*. Ovim zakonom Arhiv BiH je dobio status centralne arhivske ustanove, mada ne i status matičnosti, tj. stručne nadležnosti nad radom entitetskih i drugih arhiva. Međutim, i pored toga, donošenje ovog zakona i postepeno uspostavljanje funkcije Arhiva BiH (između ostalog i donošenje više podzakonskih akata) od ogromnog su značaja za dalji organiziran razvoj arhivske struke i arhivske nauke u Bosni i Hercegovini.

Važno je istaći da arhivski propisi čine dio ukupnog pravnog sistema zemlje, čija primjena bitno zavisi od niza drugih okolnosti između ostalog i od stepena njihove kompatibilnosti i sinhroniziranosti sa ostalim općim i posebnim propisima. Međutim, postojanje arhivskih propisa je prvi uvjet za mogućnost njihove primjene. Osnovna namjena arhivskih propisa je da reguliraju: pravnu zaštitu arhivske i registraturne građe (javne i privatne),

uvjete za osnivanje arhiva, upravljanje i rukovođenje arhivom, položaj i značaj arhiva u društvu, kulturnu i naučnu funkciju arhiva, djelokrug nadležnosti arhiva općeg tipa i specijalnih arhiva, evidentiranje registraturne i arhivske građe, čuvanje i zaštitu arhivske građe, obaveze registratura i drugih vlasnika arhivske građe, stručni nadzor nad zaštitom i sređenošću registraturne i arhivske građe, dostupnost i korišćenje registraturne i arhivske građe, stručne postupke sa arhivskom građom (sređivanje i obrada), pravo vlasništva nad arhivalijama, objavljivanje i publikovanje arhivske građe, iznošenje arhivske građe u inostranstvo, sankcioniranje krivičnih i prekršajnih postupaka itd. U kojoj mjeri arhivsko zakonodavstvo uspije odgovoriti na ove i brojne druge potrebe arhivske teorije i prakse, kako arhivska djelatnost ne bi ograničavala i onemogućavala progresivne društvene tokove već ih pospješivala i unapređivala, utoliko se i cijeni i mjeri njegova učinkovitost i uopće svrsishodnost postojanja.

Arhivski depoi

LITERATURA

Knjige i studije

1. *Arhivi u vremenu tranzicije (zbornik radova)*, Sarajevo 2001.
2. Antoljak Stjepan, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
3. *Arhivi (od pisarne do zakladnice zgodovine)*, Ljubljana 1967.
4. *Arhivistički standardi i postupci Državnog arhiva Quebeca*, Zagreb 1994.
5. Brenneke Adolf, *Archivkunde*, Leipzig 1953.
6. Brguljan Vladimir, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Beograd-Zagreb 1985.
7. Casanova Eugenio, *Archivistica*, Siena 1928.
8. *Deveti kongres arhivskih radnika Jugoslavije*, Struga 1980.
9. Duranti Luciana, *Arhivski zapisi, teorija i praksa*, Zagreb 2000.
10. Dollar M. Charles, *Arhivistika i informacijske tehnologije*, Zagreb 1999.
11. Eržišnik Davorin, *Teorija i praksa savremenog arhivskog fonda*, Zagreb 1996.
12. Eržišnik Davorin, *Koncepcija rada i razvoja službe zaštite arhivskog gradiva izvan arhiva*, Zagreb 1995.
13. Gerhard Enbers, *Poslovi u arhivu*, Beograd 1981.
14. Grupa autora, *Profil savremenog arhiva u SFRJ*, Beograd 1984.
15. Karaman Igor, *Studije i prilozi iz arhivistike*, Zagreb 1993.
16. Klasinc P. Peter, *Materijalno varovanje klasičnih in novih nosilcev informacij v arhivih*, Maribor 1992.
17. Konstantinov Miloš, *Prilozi i publikacije arhivskih radnika Jugoslavije*, Beograd 1976.
18. Kosovac Mladen, *Kancelarijsko poslovanje*, Beograd 1974.
19. Kožar Azem, *Regionalni istorijski arhiv Tuzla (1954-1994)*, Tuzla 1995.
20. Kožar Azem, *Arhivistika u teoriji i praksi*, knj. 1, Tuzla 1995.
21. Kožar A., Balta I., *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla 2003.
22. Modrušan Martin, *Sigurnosno mikrofilmovanje u arhivima sa posebnim osvrtom na arhive u SR Hrvatskoj*, Zagreb 1986.

23. Novak Miroslav, *Računalnik v arhivu*, Maribor 1993.
24. Paver J., Eržišnik D., *Arhivistika za djelatnike u pismohranama*, Zagreb 1998.
25. Popović-Petrović Radmila, *Postanak i razvoj arhivistike u Srbiji i Makedoniji*, Beograd 1972.
26. Radosavljević Vera, *Zaštita i čuvanje bibliotečke i arhivske građe*, Beograd 1986.
27. Rubčić D., Josip Š., Ivanović J., *Vodič za arhiviranje dokumentacije u trgovačkim društvima i ustanovama*, Zagreb 1999.
28. *Standardi i normativi za arhivsku djelatnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991.
29. Stulli Bernard, *Arhivistika i arhivska služba, studije i prilozi*, Zagreb 1997.
30. Žontar Jože, *Arhivska veda v 20. stoljeću*, Ljubljana 2003.
31. Žumer Vladimir, *Valorizacija dokumentarnoga gradiva za zgodovino znanost in kulturo*, Ljubljana 1995.

Udžbenici i priručnici

1. *Arhivsko veće pri Arhivu Srbije 1967-1973 (stručna uputstva i preporuke)*, Beograd 1983.
2. Beuc Ivan, *Arhivistika*, Zagreb 1968.
3. Beuc Ivan, *Osnovi registrature u teoriji i praksi (Predavanja)*, Sremski Karlovci 1973.
4. Bruk J., Popović Lj., *Arhivistika*, Beograd 1986.
5. Butorac Josip, *Arhivska čitanka*, Zagreb 1950.
6. Grupa autora, *Iz arhivistike*, Beograd 1959.
7. Grupa autora, *Kancelarijsko poslovanje u svjetlu arhivskih propisa (priručnik)*, Sarajevo 1976.
8. Kožar Azem, *Uvod u historiju*, Tuzla 1994.
9. Krajskaja Z. V., Čellini E. V., *Arhivovodenie*, Moskva 1996.
10. *Rječnik arhivske terminologije Jugoslavije*, Zagreb 1972.
11. «Teorija i praksa arhivske službe SSSR-a» (priručnik), Moskva 1958.

12. Todorović Milan, *Pedagoška funkcija biblioteka, muzeja i arhiva i oblici saradnje sa školama (Priručnik za nastavnike, bibliotekare, muzeologe i arhiviste)*, Sremski Karlovci 1977.
13. Vilfan S., Žontar J., *Arhivistika*, Ljubljana 1973.

Članci i rasprave

1. Aćimović-Marić Jelena, *Obrazovanje arhivskog kadra u Njemačkoj Demokratskoj Republici*, *Arhivist*, br. 1, Beograd 1972, str. 43-49.
2. Adrović Saneta, *Problematika preuzimanja arhivske građe*, *Arhivska praksa*, br. 6, Tuzla 2003, str. 78-82.
3. Barbarić Josip, *Organizacija arhivske službe u Italiji*, *Arhivski vjesnik*, br. 26, Zagreb 1983, str. 165-179.
4. Baričević Zvonimir, *Prikaz sustava hibridne reprografije – stanje i mogućnosti*, *Arhivski vjesnik*, br. 44, Zagreb 2001, str. 145-152.
5. Begović Ešefa, *Valorizacija građe socijalističkog perioda u Arhivu Tuzlanskog kantona*, *Arhivska praksa*, br. 5, Tuzla 2002, str. 74-78.
6. Bojović Božidar, Adžić Svetlana, *Izgradnja jugoslovenskog arhivskog informacionog sistema i njegovo uključenje u sistem društvenih i naučnih informacija*, *Arhivist*, br. 1-2, Beograd 1989, str. 14-38.
7. Bosić Milovan, *Arhivska građa društveno-političkih organizacija*, *Arhivski pregled*, br. 2, Beograd 1969, str. 11-32.
8. Brbutović Nijaz, *Iskustva Arhiva Tuzla u radu sa novim registraturama*, *Glasnik arhiva i DAR BiH (dalje: Glasnik)*, br. 35, Sarajevo 2000, str. 65-70.
9. Bubenik Branko, *Primjena hibridnih tehnologija u Hrvatskoj radio-televiziji*, *Arhivska praksa*, br. 6, Tuzla 2003, str. 140-145.
10. Bubenik Branko, *Povijesni pregled razvoja audio-vizuelne registracije, uvod u AV arhivistiku*, *Arhivska praksa*, br. 7, Tuzla 2004, str. 111-120.
11. Čibej Nada, *Arhivska građa privatiziranih preduzeća*, *Arhivska praksa*, br. 6, Tuzla 2003, str. 69-77.
12. Čengić Enver, *Audio-video arhivi u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik*, br. 36, Sarajevo 2004, str. 68-70.
13. Čupelić Tomislav, *Nacrt međunarodnog standarda ISO 15489*, *Arhivski vjesnik*, br. 44, Zagreb 2001, str. 77-84.

14. Čupelić Tomislav, *MOREQ i uredsko poslovanje*, Arhivski vjesnik, br. 46, Zagreb 2003, str. 77-84.
15. Ćirović Dragan, *Profil savremenog arhiva u SFRJ*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1985, str. 192-212.
16. Divčić Marija, *Značaj poslova proširene djelatnosti arhiva*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 125-128.
17. Eržišnik Davorin, *Kriteriji vođenja evidencija o arhivskoj građi u nastajanju*, Arhivski vjesnik, br. 25, Zagreb 1982, str. 97-99.
18. Eržišnik Davorin, *Preorijentacija rada u vanjskim službama Republike Hrvatske*, Arhivski vjesnik, br. 34, Zagreb 1990, str. 51-57.
19. Gavrilović Danica, *Arhivi i kibernetika*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1973, str. 17-33.
20. Gazić Lejla, *Stradanje Orijentalnog instituta u Sarajevu*, Glasnik, br. 32, Sarajevo 1993, str. 23-25.
21. Giler Olga, *Liste kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1979, str. 74-116.
22. Glavina Frano, *Dokazna vrijednost mikrofilma (mikrofilmovanje radi supstitucije registraturne građe)*, Arhivski vjesnik, br. 27, Zagreb 1984, str. 147 – 159.
23. Gut Kristijan, *Arhiv i javnost*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1976, str. 100-127.
24. Gotovina V., Štrumbli Ž., *Standardizacija kancelarijskoga poslovanja u svijetu i u Sloveniji*, Arhivska praksa, br. 5, Tuzla 2002, str. 139-154.
25. Gušić Sejdalija, *Valorizacija i kategorizacija arhivske građe nastale u vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 23-27.
26. Glažar Natalija, *Arhivsko područje in Evropska unija*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Maribor 2004, str. 7-19.
27. Hadžimehmedagić Seada, *Preuzimanje arhivske građe ukinutih društveno-političkih organizacija i evidentiranje i uspostavljanje saradnje sa novoosnovanim političkim organizacijama i udruženjima*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 29-35.
28. Hauptmann Ferdo, *Pokušaj osnivanja zemaljskog arhiva za Bosnu i Hercegovinu pred I svjetski rat*, Glasnik, br. 8/9, Sarajevo 1968/69.
29. Horsman Peter, *Izgubljeni u obilju. Paradoks elektroničkih zapisa*, Arhivski vjesnik, br. 43, Zagreb 2000, str. 19-27.
30. Hodžić Nermana, *Problematika necjelovitosti arhivskih fondova koji se preuzimaju u arhiv*, Arhivska praksa, br. 6, Tuzla 2003, str. 89-94.
31. Heđbeli Živana, *Privatno arhivsko gradivo*, Arhivski vijesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 93-102.
32. Fetahagić Hatidža, *Arhivski časopisi u biblioteci Arhiva Tuzlanskog kantona*, Arhivska praksa, br. 7, Tuzla 2004, str. 202-214.
33. Ivanović Jozo, *Sheme meta podataka i upravljanje dokumentima*, Arhivski vijesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 103-122.
34. Ivanović Jozo, *Organizacija digitalnog arhiva*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Maribor 2003, str. 263-271.
35. Ivanović Snježana, *Problemi izrade funkcionalnih klasifikacijskih sustava*, Arhivski vjesnik, br. 45, Zagreb 2002, str. 19-28.
36. Jaćimović Olga, *Međunarodni rečnik arhivske terminologije*, Arhivski pregled, br. 1-2, Beograd 1971, str. 13-40.
37. Joly Bertrand, *Imaju li suvremeni arhivi budućnost?* (prevod Mušović-Tadić Nizara), Glasnik, br. 29, Sarajevo 1989, str. 177-185.
38. Klarić Slavica, *Informativna sredstva u arhivima BiH kao osnova jedinstvenog arhivskog informacionog sistema Republike*, Glasnik, br. 28, Sarajevo 1988, str. 49-57.
39. Klarić Slavica, *Metodologija pripreme arhivske građe o konfiskovanoj i nacionalizovanoj svojini u BiH*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, 71-75.
40. Klasinc P. Peter, *Arhivi u društvenom sistemu informisanja*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1987, str. 27-34.
41. Klasinc P. Peter, *Arhivska oprema*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1987, str. 55-70.
42. Klasinc P. Peter, *Kompatibilnost med arhivistiko in informacijsko znanostjo*, Atlanti, br. 1-2, Maribor 2003.
43. Klasinc P. Peter, *Prenos informacij med arhivi in širše*, Atlanti, br. 1-2, Maribor 2004.
44. Kolanović Josip, *Autonomija arhivske službe*, Arhivski vjesnik, br. 42, Zagreb 1999, str. 29-42.
45. Knezović Mirjana, *Korištenje arhivske građe u Arhivu BiH u naučne svrhe i druge društvene potrebe*, Glasnik, br. 28, Sarajevo 1989, str. 81-83.

46. Konstantinov Miloš, *Osnovni standardi u arhivskoj struci*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1976, str. 147-272.
47. Kovačević Matko, *Sukcesija eks Jugoslavije u oblasti državnih arhiva*, Glasnik, br. 32, Sarajevo 1994, str. 35-37.
48. Kožar Azem, *Škole i arhivska djelatnost*, Putokazi, br. 1, Tuzla 1989, str. 20-24.
49. Kožar Azem, *Oblici, sadržaji i mogućnosti kulturno-prosvjetne djelatnosti arhiva*, Glasnik, br. 30, Sarajevo 1990, str. 5-19.
50. Kožar Azem, *Adaptacija objekta za potrebe Arhiva Tuzla*, Glasnik, br. 30, Sarajevo 1990, str. 47-54.
51. Kožar Azem, *Kadrovska osposobljenost arhivske službe u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 113-117.
52. Kožar Azem, *Potrebe i mogućnosti arhiva u BiH za preuzimanjem arhivske građe od imalaca*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 37-40.
53. Kožar Azem, *Neke osobenosti zaštite arhivske građe u nastajanju u uvjetima rata*, Glasnik, br. 33, Sarajevo 1995, str. 53-59.
54. Kožar Azem, *Arhivska građa u međunarodnim pravnim i društvenim aktima*, Arhivska praksa, br. 1, Tuzla 1998, str. 25-31.
55. Kožar Azem, *Ratno stradanje arhivske građe u Bosni i Hercegovini*, Sodobni arhivi, br. 21, Maribor 1999, str. 278-292.
56. Kožar Azem, *Historiografsko promišljanje arhivistike*, Sodobni arhivi, Maribor 2003, str. 112-117.
57. Kožar Azem, *Autonomnost arhivske službe – mogućnost ili utopija*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, br. 2, Maribor 2003, str. 166-174.
58. Kožar Azem, *Načela i kriteriji vrednovanja arhivske građe*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 13-22.
59. Kožar Azem, *Uticaj statusa arhivskih ustanova na stepen njihove profesionalnosti i autonomnosti*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 50-57.
60. Kožar Azem, *Standardizacija arhivskog znanja*, Arhivska praksa, br. 7, Tuzla 2004, str. 84-96.
61. Kujović Mina, *Tehničko-tehnološka zaštita arhivske građe u arhivskim depoima*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 67-70.
62. Kujović Mina, *O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 40-49.
63. Kulenović Fahrudin, *Razvoj mikrografije u SR BiH*, Glasnik, br. 27, Sarajevo 1987, str. 37-41.
64. Lekić Bogdan, *Valorizacija arhivske građe*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1986, str. 62-72.
65. Lekić Bogdan, *Prednost arhiva opšteg tipa koji imaju status organa uprave u novim društvenim uslovima*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, str. 15-19.
66. Lovrenović Krunoslava Zeba, *Prosvjetna djelatnost arhiva*, Glasnik, br. 31, Sarajevo, 1991, str. 159-162.
67. Lemić Vlatka, *Arhivi i Internet – nove mogućnosti dostupnosti korištenja arhivskog gradiva*, Arhivski vjesnik, br. 45, Zagreb 2002, str. 207-218.
68. Lemić Vlatka, *Arhivi i elektronski zapisi – iskustva skandinavskih zemalja*, Arhivski vjesnik, br. 46, Zagreb 2003, str. 179-208.
69. Madžar Božo, *Mogućnosti dopune arhivskog fonda Bosne i Hercegovine putem kompleksnog istraživanja arhivske građe u zemlji i inostranstvu*, Glasnik, br. 26, Sarajevo 1986, str. 51-56.
70. Marić Miroslav, *Analiza stanja i problema zaštite arhivske građe van arhiva*, Glasnik, br. 26, Sarajevo 1976, str. 89-98.
71. Milošević Miloš, *Objavlivanje arhivske građe*, Arhivist, br. 1, Beograd 1972, str. 3-18.
72. Milošević Miloš, *Naučnoobavještajna sredstva i naučna djelatnost arhiva*, Priručnik iz arhivistike, Zagreb 1977, str. 192-226.
73. Modrušan Martin, *Uputstvo o mikrofilmovanju arhivske građe i standardima*, Arhivist, br. 1, Beograd 1981, sgr. 89-94.
74. Mušnjak Tatjana, *Zaštita, čuvanje i mogućnosti restauriranja nacrti na paus-papiru*, Arhivski vjesnik, br. 21-22, Zagreb 1980, str. 345-355.
75. Mušnjak Tatjana, *Spašavanje spomenika kulture na papiru u slučaju poplave*, Arhivski vjesnik, br. 30, Zagreb 1987, str. 117-125.
76. Mušnjak Tatjana, *Arhivi između digitalnih zapisa i ubranog propadanja zapisa na papiru*, Arhivski vjesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 61-70.
77. Mušović-Tadić Nizara, *Kulturne aktivnosti gradskih arhiva u Francuskoj*, Glasnik, br. 30, Sarajevo 1990, str. 183-190.
78. Mačkić Zoran, *Propisi o elektronskom dokumentu*, Arhivska praksa, br. 7, Tuzla 2004, str. 102-110.

79. Novak Miroslav, *Vrednovanje digitalnih dokumenata*, Arhivska praksa, br. 5, Tuzla 2002, str. 100-117.
80. Novak Miroslav, *Provođenje "principa konteksta" u savremenoj teoriji i praksi*, Arhivska praksa, br. 6, Tuzla 2003, str. 117-131.
81. Novak Miroslav, *Neki problemi stvaranja ličnih, predmetnih i geografskih lozinki u arhivskoj teoriji i praksi*, Arhivska praksa, br. 7, Tuzla 2004, str. 131-143.
82. Novak Miroslav, *Vsebinski problemi konverzije podataka arhivskih informativnih pomagala*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, br. 3, Maribor 2004, str. 389-406.
83. Pandžić Miljenko, *Struktura arhivskog informacijskog sistema*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1985, str. 206-216.
84. Paver Josipa, *Preuzimanje, sređivanje i stručna obrada građe socijalističkog perioda*, Arhivski vjesnik, br. 29, Zagreb 1987, str. 7-13.
85. Petrović Milić, *Neka pitanja u vezi zaštite arhivske građe van arhiva*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1987.
86. Pavliček Vida, *Prostor kao prioritetno razvojno pitanje Hrvatske arhivske službe*, Arhivski vjesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 53-60.
87. Plathe Axel, *Uneskov program hitnih mjera za zaštitu vitalnog gradiva u slučaju oružanih sukoba*, Arhivski vjesnik, br. 43, Zagreb 2000, str. 77-99.
88. Radosavljević Edita, *Donošenje i primjena vremenskih normativa u Arhivu Bosne i Hercegovine*, Glasnik, br. 31, Sarajevo 1991, 141-144.
89. Ribkin-Puškadija Tatjana, *Problemi konzervacije i restauracije arhivskih dokumenata i knjiga*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1974, str. 128-156.
90. Rajh Arijan, *Postmoderna arhivistika, uvodna pitanja*, Arhivski vjesnik, br. 46, Zagreb 2003, str. 147-178.
91. Rubčić Darko, *Arhivska služba Republike Hrvatske u tranziciji*, Arhivska praksa br. 7, Tuzla 2004, str. 38-41.
92. Sarić Samija, Divčić Marija, *Arhivske izložbe neposredno pred rat i u toku rata*, Glasnik, br. 32, Sarajevo 1993, str. 79-86.
93. Selimović Sead, *Problem mreže arhivskih ustanova u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 62-67.
94. Selimović Sead, *Valorizacija registraturne građe privatnog sektora na prostoru Tuzlanskog kantona*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 71-76.
95. Serdarević Mevlida, *Haška konvencija i njena primjena na području Bosne i Hercegovine 1992/93. godine*, Glasnik, br. 32, Sarajevo 1993, str. 27-33.
96. Stulli Bernard, *O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe*, Arhivski vjesnik, br. 13, Zagreb 1970, str. 463-485.
97. Stulli Bernard, *Zaštita kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba*, Arhivski vjesnik, br. 17-18, Zagreb 1974-1975, str. 315-393.
98. Sućeska Avdo, *Osmanskoturški izvori Historijskog arhiva u Dubrovniku*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1980, str. 169-176.
99. Šabotić Izet, *Problematika vrednovanja arhivske građe u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, br. 36, Sarajevo 2004, str. 28-39.
100. Šabotić Izet, *Vanjska služba kantonalnog arhiva*, Glasnik, br. 35, Sarajevo 2000, str. 169-173.
101. Šabotić Izet, *Arhivsko zakonodavstvo na nivou Bosne i Hercegovine*, Arhivska praksa, br. 5, Tuzla 2002, str. 16-22.
102. Šabotić Izet, *Arhivska služba Bosne i Hercegovine u vremenu tranzicije*, Arhivska praksa, br. 7, Tuzla 2004, str. 13-22.
103. Thomassen Theo, *Arhivisti i rekords manageri: ista struka, različite odgovornosti*, Arhivski vjesnik, br. 43, Zagreb 2000, str. 7-18.
104. Tadin Ornata, *Specijalizirani arhivi*, Arhivski vjesnik, br. 44, Zagreb 2001, str. 43-52.
105. Umak Ema, *Naučnoistraživački rad u arhivima*, Profil savremenog arhiva u SFRJ, Beograd 1984, str. 82-86.
106. Vanrie André, *Uređivačka politika časopisa ARCHIVUM i njegov utjecaj na arhivsku zajednicu*, Arhivski vjesnik, br. 43, Zagreb 2000, str. 55-65.
107. Vilfan Sergije, *Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba*, Arhivist, sv. 1-2, Beograd 1958, str. 29-41.
108. Vržina Dušan, *Arhivska građa o promjenama vlasništva u fondovima Arhiva Republike Srpske*, Glasnik, br. 35, Sarajevo 2000, str. 129-131.
109. Zagota Damir, *Mesto i uloga računara u arhivskom informativnom sistemu*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1987, str. 109-113.
110. Zahirović Šaban, *Iz međunarodne saradnje Arhiva Bosne i Hercegovine*, Arhivska praksa, br. 6, Tuzla 2003, str. 145-148.
111. Žontar Jože, *Pravne osnove zaštite arhivske građe*, Arhivist, br. 1-2, Beograd 1986, str. 45-51.

112. Žumer Vladimir, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja, profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, br. 42, Zagreb 1999, str. 53-77.

Vodiči i inventari

1. *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ* (Savezni arhivi), Beograd 1980.
2. *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ* (SR Bosna i Hercegovina), Beograd 1981.
3. *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ* (SR Hrvatska), Beograd 1984.
4. *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ* (SR Srbija), Beograd 1978.
5. *Arhiv Jugoslavije* (Vodič za korisnike arhivske građe), Beograd 1985.
6. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
7. *Vodič Arhiva Bosanske krajine, Banjaluka (1953-1983)*, Banjaluka 1983.
8. *Vodič kroz fondove i zbirke Arhiva Hercegovine*, Mostar 1973.
9. *Vodič Arhiva Tuzla*, Tuzla 1989.
10. *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*, Sarajevo 2003.
11. Radosavljević Edita, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo 1878-1890*, Sarajevo 1989. (Sumarno-analitički inventar).
12. Sarić Samija, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919-1921*. (Sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa), Sarajevo 1991.
13. Hodžić Nermana, *Orijentalna zbirka 1578-1936*, Sarajevo 1990. (Analitički inventar).

Arhivski propisi i arhivski standardi

1. *ISAAR (CPF)*, Međunarodna norma arhivističkoga normiranoga zapisa za pravne i fizičke osobe, te obitelji, Zagreb 1999.
2. *ISAD (G)*, Opća međunarodna norma za opis arhivskoga građiva, Drugo izdanje, Zagreb 2001.
3. Mačkić S. Zoran, *Zaštita kulturnih dobara* (Zbirka propisa Republike Srpske sa komentarima i objašnjenima), Banjaluka 2003.

4. *MOREQ – Model zahtjeva za upravljanje elektronskim zapisima: specifikacija MOREQ*, Zagreb 2003.
5. Rastić Marijan, *Arhivi i arhivsko građivo*, Zbirka pravnih propisa 1828-1997, Zagreb 1998.
6. *Smjernice za korišćenje elektroničkih informacija*, Zagreb 1999.
7. *Uputstvo za uporabu strojno čitljivih podataka (nacrt smjernica)*, Zagreb 1997.
8. *Vodič za upravljanje elektroničkim građivom s arhivskog stajališta*, Zagreb 1999.
9. *Zakon o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine*, "Službeni glasnik BiH" br. 16/02.
10. *Zakon o arhivskoj djelatnosti*, "Službene novine Tuzlanskog kantona" br. 15/2000.
11. *Zakon o arhivskoj djelatnosti*, "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 35/99 i 9/2000.
12. *Zakon o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine*, "Službene novine F BiH", br. 45/02.
13. *Zakon o elektronskom poslovanju i elektronskom potpisu*, "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 36/02.
14. *Zbirka propisa iz arhivske djelatnosti*, (priredio Jovan Popović), Beograd 1987.

**POMOĆNE HISTORIJSKE ZNANOSTI
I ARHIVISTIKA**

AUTORI: Dr. Azem Kožar
Dr. Ivan Balta

IZDAVAČI: Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla
Društvo historičara Tuzla

ZA IZDAVAČE: Mr. Izet Šabotić
Mr. Sead Selimović

TEHNIČKA
PRIPREMA: Sejmo Zulfić
Studio "BoDo" Tuzla

ŠTAMPA: DOO "HMKS" Štamparija Tuzla

ZA
ŠTAMPARIJU: Huso Džafić

TIRAŽ: 300 primjeraka

Tuzla, 2004.